

HISTORICKÁ SOCIOLOGIE

2/2020

ČASOPIS PRO HISTORICKÉ SOCIÁLNÍ VĚDY

HISTORICAL
SOCIOLOGY

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum
2020

Obsah

■ EDITORIAL

Historická sociologie v přetíženém čase

Bohuslav Šalanda

5–8

■ STUDIE

Dangerous Moods: Public Opinion and Mass Communication in the Czech Lands of the 18th Century

Kateřina Soukalová – Jiří Šubrt – Jan Štemberk

9–28

Catholic Church Towards Sovietization of Culture and Polish Society in Communication of the Polish Embassy at the Vatican in the Years 1956–1968

Marek Bodziany – Tomasz Landmann

29–50

Elmira. Výskum Paula F. Lazarsfelda, Bernarda R. Berelsona a Williama N. McPheeho o formování volebných preferencí počas prezidentskej kampane

Roman Kollár

51–70

Otázka proměny politických elit maloměst po rozpadu Rakouska-Uherska: případy Uherského Hradiště a Brixenu

Jan Zapletal – Markéta Zapletalová

71–90

Kralupy u Chomutova: Demolice obce kvůli rozšiřování těžby uhlí

Jana Vitíková

91–102

■ PROJEKT

Vintage Car. The Beginnings of Czech Motoring in the Film

Jan Štemberk

103–112

■ ROZHOVOR

Od filozofie k historické sociologii a zpět. Rozhovor s Jóhannem Pállem Árnasonem (krátký dovětek)

Bohuslav Šalanda – Jiří Šubrt

113

■ RECENZE

Jiří Šubrt: *Individualism, Holism and the Central Dilemma of Sociological Theory.* (Haylee Behrends)

115–119

Hynek Jeřábek: <i>Úspěšné ženy ve stínu slavných mužů: Příběhy pěti žen, které ovlivnily podobu sociologického výzkumu.</i> Hynek Jeřábek: <i>Má sociologická dobrodružství. Lidé, místa, vědecká setkání.</i> (Šárka Tesařová)	119–124
Barbora Pütová: <i>Antropologie turismu</i> (Petr Buchtyar)	124–127
Jakub Beneš: <i>Workers and Nationalism: Czech and German Social Democracy in Habsburg Austria, 1890–1918</i> (Jonáš Kreisinger)	127–130
Vít Horák: <i>Společnost jako otázka: hermeneutický pohled na sociologii</i> (Rostislav Gramskopf)	130–133

Historická sociologie v přetíženém čase

Současná doba přetéká nejenom věcmi, ale také informacemi. Obrovskou zátěž dnes představuje distribuce nejrůznějšího zboží, množí se nám ovšem i všelijaké viry, zdaleka ne jen ty počítačové. Jakmile se podaří nějakému nakažlivému onemocnění zahájit „útok“, k jeho úspěšnému šíření přispívá též značná hustota populace. Uprostřed jakékoliv zdravotnické krize pak musíme důsledně rozlišovat mezi reflektovaným (vědeckým) a nereflektovaným (laickým) myšlením, protože v následně rozbouřených mediálních vodách začnou všechny informační a názorové vlny splývat. Do hry vstupují klíčové a zodpovědně vědecky definované kategorie jako původ, „geneze-virogeneze“ a distribuce, s nimiž však přichází i pokušení hledat jejich výklad jiným, údajně alternativním způsobem. Do určité míry k tomu přispívá i strhující dynamika všech doprovodných procesů. Termokamery a jiná čidla neustále měří tělesnou teplotu lidí, neboť její zvýšení poukazuje na eventuelní nákazu neviditelným koronavirem. Vytvářejí se a neustále aktualizují nejrůznější komparativní tabulky nakažených, vyléčených a zemřelých. Čísla bez konkrétního obsahu se stávají mediálním obrazem nemoci.

Oprávněné volání po skutečně fundovaném pohledu vyslyšíme tím, že dáme slovo parazitologovi a evolučnímu biologovi Jaroslavu Flegrovi [viz například 2011] z Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy. Flegr je znám jako mezinárodně proslulý expert, bádá v oblasti vlivu parazitů na lidskou psychiku, jakož i na celkový stav mentálního a fyzického zdraví. Každý je ve vleku své vlastní profesionální deformace, takže vidět nebo tušit všude nějaký virus není u badatele tohoto typu nic překvapivého. Navzdory skličujícím tématům nemizí v žádném z rozhovorů s Jaroslavem Flegrem z jeho tváře sympaticky zralý a optimistický výraz, což mu dodává jistě mediálně žádoucí fotogeničnosti.

Takto profesor Flegr [2020] výstižně vysvětluje aktuální situaci v širším historickém kontextu: „Lidstvo a lidé nejsou připraveni na ledacos. Většina lidí se připravuje na události, se kterými se v minulosti už v nějaké podobě setkali. Jenže občas přichází i události, s nimiž jsme se v průběhu našeho vlastně krátkého života nesetkali. To, že jednou za čas přijde pandemie, je zákonitě. Anomálií bylo spíše to, že přišla až tak po dlouhé době, sto let po španělské chřipce. Na její příchod nemůžeme být připraveni jako jedinci, ale naše instituce by na ni být připraveny měly. Mají mít hotové příslušné plány, ve strategických rezervách měly být roušky, respirátory a ochranné obleky, měly být připraveny balíky příslušných zákonů.“

Nelze než souhlasit i s dalším Flegrovým kriticky laděným tvrzením: „Lidstvo se přemnožilo a vytváří velké a nepřirozeně husté populace. Tím vytvořilo příznivé podmínky pro šíření infekčních chorob, a dokonce i těch s vysokou smrtností. Ještě před sto lety nepředstavovala ebola z epidemiologického hlediska žádné nebezpečí. Nakažený člověk došel stěží do své vesnice. Dnes ho naloží do letadla a on se, dřív než stihne zemřít, ocitne

uprostřed husté městské populace, kde už se ebola může šířit. Je pravděpodobné, že v horizontu desítek let budou přicházet horší infekční nemoci, než je COVID-19. Máme však k dispozici moderní vědu a lékařství, které nám umožňují proti nim bojovat.“

Další postřeh evolučního biologa Jaroslav Flegra bude znít důvěrně známě všem, kdo dnes pracují na nekonečné inovaci účinných antivirových systémů: „Parazité a z nich zejména viry neustále mutují. Naším cílem by mělo být, pokud nedokážeme vir zcela vymýtit, abychom tu měli jeho co nejméně škodlivou variantu. Nejméně smrtelnou a nejméně poškozující zdraví. Důležité přitom jsou selekční tlaky, které vybírají mutace, jež se ‚ujmou‘, rozšíří se a vytlačí mutace jiné. V případě, že aktivně vyhledáváme a izolujeme jedince s těžkým průběhem nemoci, spontánně selektujeme ve prospěch mutantů, kteří si svého hostitele šetří. Děláme to i tím, že jsme si nasadili roušky a nestýkáme se ve velkých počtech.“

Někdy pod tlakem nového nebo jako nového se prezentujícího zapomínáme na osvědčené názory, postoje a postupy. Americká spisovatelka a teoretička fotografie Susan Sontagová [1997], která se věnovala metaforizaci nemoci, včetně etymologie určitých obrazně podaných termínů, dnes nejspíš nepatří k nejčtenějším autorům. Nicméně její argumentace a sémantické postřehy neztrácejí ani v souvislostech onemocnění COVID-19 svou platnost. Jde například o rakovinu, jejíž název byl odvozen od raka či kraba (řecky karkínos, latinsky cancer). Podobně je tomu u tuberkulózy (TBC). Už roku 1398 se podle Sontagové objevuje termín „consumption“ (souchotě) jako synonymum plicní tuberkulózy. Nabízí se okamžitá představa souchotí coby usychání, stravování těla. Také okolo koronaviru se rojí nejroztodivnější, více či méně opodstatněné etymologické asociace související například se sluneční korunou, respektive korunou jako symbolem svrchovanosti a moci, v tomto případě radikálně zpochybňované. Obecně řečeno má každá epocha své charakteristické choroby ovlivňující zdraví, nehlédě na jazyk a mentalitu v pozadí zdraví i nemoci.

V případě nebezpečných onemocnění je potřeba si všimnout též jejich narativní složky. Nejenom v nablýskaných časech instagramových story (instastories) totiž u jakéhokoliv komunikovaného jevu hraje významnou roli jeho latentní příběhovitost (rozlišit lze pak postupný, navazující a speciální přístup). Koronavirová definice Jiřího Berana [2020] zní například takto: „Koronavirus, který překonává základní bariéru na sliznici, se dostane do nitra buňky pomocí receptoru. Je však poměrně hloupý a na počátku zobrazuje na povrchu buňky části svých proteinů. Je to, jako by ostatním buňkám říkal, že tu konkrétní buňku napadl. Když k ní pak přijde jiná buňka, tak do ní navrtá dírku a pustí do ní enzym, který zničí virus uvnitř. To je princip buněčné imunity. Protože je potřeba navodit tento princip, tak řada výrobců nechce používat inaktivovaný virus – ten se do buněk nedostane a navodí jen tvorbu protilátek.“

Poslední obraz vykreslil významný biochemik a prorektor Univerzity Karlovy Jan Konvalinka [2020], mimo jiné koordinátor akademického testování na COVID-19. Nepřekvapí ani již naznačená souvislost se světem antivirových programů v našich počítačích: „Vnitrobuněčný cizopasník. Ta paralela s počítačovými viry je vlastně docela přesná. Oni vám vlezou do ‚počítače‘, do buňky a zneužijí ji ve svůj prospěch, stejně jako počítačový virus zneužije počítačový program vašeho počítače. Viry mají jen několik málo genů, které řídí jejich životní cyklus, a všechno ostatní si vlastně vezmou z té buňky, kterou napadnou. Proto je tak strašně těžké najít to, čemu Paul Ehrlich říkal magická kulka: taková kulka, která zabije patogen, ale nevšimne si jeho nositele.“

Ve hře jsou zkrátka velmi pestré obrazy těla a tělesnosti, které nám mimo jiné ukazují, jak je naše tělesná schránka opravdu křehká. Někde jsem četl „povzbudivý“ postřeh, že lidské tělo je evolučně stavěno, tedy „programováno“ na čtyřicet až padesát let. Na delší život musíme proto cíleně pracovat, přičemž samotná medicína nás „udržuje naživu“ po dalších plus minus třicet let. Vzhledem k takovému úsilí přežít co nejdéle za jakýchkoliv obtížných podmínek nemůže nikoho překvapit, že lidé nikoliv pouze v této problematické éře rádi seznamují veřejnost se svými životními příběhy v extrémních podmínkách. K tomu se přidružuje snad úlevné sdílení emocí strachu z viru, které může paradoxně překrývat či zamlžovat vlastní úzkost ze smrti při nenadálém nakažení nějak oslabeného organismu. Nezbyvá než doufat, že nedojde na překotné a neuvážené hledání viníků, přesněji řečeno „obětních beránek“. Bude potřeba ubránit se pokušení různorodé příčiny koronavirové situace nepodloženě konkretizovat a hlavně personifikovat.

Až konečně pandemie povolí, začnou se sčítat ekonomické propady a celkové ztráty. Do hry vstoupí naprosto odlišná sociální percepce, zbavená nejspíš zbytkové tolerance a solidárnosti. Budeme chtít naprosto přesně vědět, jak má vypadat následná hygiena, jak efektivně zacházet s desinfekcí, koho bude nutná nadále držet v izolaci, jaké rozestupy udržovat při nákupech, aby pandemie při nemožnosti vir zcela vymýtít znovu nepropukla. Nastolí se ale také mnohem hlubší, všeobjímající otázky. Jak bude svět vypadat po restartu sociálních a ekonomických sfér? Kdo je schopen odhadnout případný průběh nějaké příští pandemie? Co se „po viru“ změní v podstatě každodenních životů všech lidí, a to bez rozdílu hranic a kultur? Pro některé z nás se pracovní proces ustálí v nové podobě „home office“, budeme pracovat takřka bezkontaktně, „na dálku“. Svůj význam posílí a dále rozvinou rozvážkové služby všeho druhu, rozšíří se „on-line“ konference, výuka prostřednictvím videohovorů a stále dokonalejších vzdělávacích aplikací. V neposlední řadě se dostane již dlouho očekávaného zadostiučinění odborným databázím a e-knihám.

Znenadání tak působivá problematika historicko-sociologického studia pandemií se dosud v našem žurnálu neobjevila. Doufejme tedy, že ze skutečných i jen mediálně vzedmutých vln nově obávaného onemocnění se vynoří badatel, který na toto téma napíše komparativní pojednání. Obecně totiž platí, že v pomezích zónách dosti často vznikají nové směry bádání, někdy dokonce celé disciplíny. Ani sebeaktuálnější editoriale žádné takové samostatné pojednání nemůže suplovat, spíše dává příležitost paprskovitě se rozhlédnout po výzkumném poli, kde by se důkladná studie na žádoucí témata případně mohla objevit.

Takřka nikdy se v editoriale neobejdeme bez výrazných významových švů, teď například se nabízí jakési výkonnostní rozhraní související s tím, že jakákoliv budoucí koronavirová studie se neobejde bez značného teoretického i terénního nasazení. Ne každý ovšem se vyznačuje natolik vysokou výkonností a neustávajícím aktivním přístupem jako člen naší redakční rady Jóhann Páll Árnason, který stručně doplnil rozhovor publikovaný v minulém čísle *Historické sociologie* o další poznámky k výhledům a perspektívám své práce.

Součástí tohoto editoriale se musí bohužel stát rovněž smutná zpráva, že 21. 7. 2020 zemřel ve věku 91 let výrazný sociolog Alexander Fazík, jenž v posledních letech působil na Vysoké škole obchodní v Praze. Zabýval se mimo jiné problematikou životního stylu, volného času a cestovního ruchu. V České sociologické společnosti vedl sekci integrálního zkoumání člověka, recenzi jím editované knihy (spolueditor Jan Štemberk) *Aktuální*

problémy volného času a cestovního ruchu z pera Lucie Šafírové jsme uveřejnili v *Historické sociologii* 2/2014.

Úvodní anglická studie přítomného čísla – vytvořená autorskou trojicí Kateřina Soukalová, Jiří Šubrt a právě zmíněný Jan Štemberk – se zabývá nástupem masové komunikace a utvářením veřejného mínění v českých zemích během 18. století. Sleduje především „prosakování“ osvícenských idejí do tehdejšího veřejného prostoru a s tím spojený vývoj intelektuálních aristokratických salonů, dále dobová mínění rozšířená v lidových vrstvách a v neposlední řadě rodící se český žurnalismus. Zvláštní pozornost je z pochopitelných důvodů věnována francouzské revoluci a její reflexi v českých podmínkách.

Polští sociologové Marek Bodziany a Tomasz Landmann se ve svém pojednání podrobně věnují problematice katolické církve vystupující proti sovětizaci kultury. Uplatnili přitom nejenom příslušné prameny, nýbrž i rozsáhlou bibliografii. Komparativní charakter má článek Jana Zapletal a Markéty Zapletalové o proměnách politických elit maloměst po rozpadu Rakouska-Uherska, a to na příkladech Uherského Hradiště a Brixenu.

Pravidelná rubrika Projekt nabízí tentokrát hutnou studii (opět v angličtině) o filmovém zpracování počátků českého motorismu ve snímku Alfreda Radoka podle scénáře a stejnojmenného románu Adolfa Branalda *Dědeček automobil* (1956). Další z našich neúnavných badatelů Jan Štemberk k tomuto účelu podnikl studium dobové literatury, množství memoárů a doprovodných archivních materiálů. Hodí se dodat, že tento text je zároveň součástí rozsáhlého výzkumného grantu NAKI, věnovaného studiu automobilismu a motorismu vůbec.

Není ovšem cílem tohoto vždy spíše inspiračního editoriálního výstupu podrobně sumarizovat jednotlivé příspěvky umístěné v letošní „dvojce“ *Historické sociologie*. Každý si může podle svého gusta sestavit pořadí a důležitost jednotlivých textových položek, a vytvořit si tak vlastní obraz nejenom našeho časopisu, ale vlastně celého oboru historické sociologie. Pokaždé, když se po všech metodických a informačních peripetiích dopracováváme k závěru editoriale, nelze se vyhnout jistě nikoliv snad jen „rétorické“ promluvě do duší a hlavně myslí potenciálních příspěvatelek a příspěvateľů. Samozřejmě si při takové příležitosti přejeme, aby naši redakci nadále posílali zajímavé a po všech stránkách podnětné příspěvky. Čtenářské společenství za všechna ta léta shromážděné kolem časopisu *Historická sociologie* už teď prahne po nových intelektuálních aktivitách a výzvách.

Bohuslav Šalanda

DOI: 10.14712/23363525.2020.16

Literatura

- Beran, Jiří – Votruba, Viktor [2020]. Sami na vakcínu nestačíme. *Hospodářské noviny*, 5. 5., s. 4.
 Flegr, Jaroslav [2011]. *Pozor, Toxo! Tajná učebnice praktické metodologie vědy*. Praha: Academia.
 Flegr, Jaroslav – Hudema, Marek [2020]. Naším cílem by měl být „hodný“ vir. *Lidové noviny*, 2. 5., s. 9.
 Sontagová, Susan [1997]. *Nemoc jako metafora. AIDS a jeho metafory*. Praha: Mladá fronta.
 Konvalinka, Jan – Machala, Ladislav [2011]. *Viry pro 21. století*. Praha: Academia.
 Konvalinka, Jan – Kamberský, Petr [2020]. Více optimismu, méně paniky. *Lidové noviny*, 7. 5., s. 11.

Dangerous Moods: Public Opinion and Mass Communication in the Czech Lands of the 18th Century

KATEŘINA SOUKALOVÁ* – JIŘÍ ŠUBRT** –
JAN ŠTEMBERK***

Nebezpečné nálady: Veřejné mínění a masová komunikace v českých zemích v 18. století

Abstract: This article deals with the advent of mass communication and the formation of public opinion in the Czech lands in the 18th century. It traces the gradual penetration of Enlightenment ideas, the development of intellectual life in aristocratic salons, the beginnings of Czech theater, currents of opinion in the folk environment, and the birth of Czech journalism. Specific attention is paid the French Revolution and its reflection in the Czech environment. The article deals with unofficially disseminated information, censorship of the press, surveys of the mood of the population, and contemporary legends among the people. It shows that the observed period began to give birth to modern public opinion in the Czech lands.

Keywords: 18th century; Enlightenment; public opinion; mass communication; newspapers; the mood of the population; folk rumours

DOI: 10.14712/23363525.2020.17

Public opinion is a social phenomenon linked above all to the areas of social control and politics. Before we turn to the problem in detail, let us make some preliminary notes which relate to the way this phenomenon is described in sociological literature.

Some sociologists consider public opinion a phenomenon that can be found in every society; others see it as a modern phenomenon, the origins of which date to approximately the 18th century. The term public opinion is itself a modern one and was first used in the 18th century (authorship is ascribed to J. J. Rousseau) in connection with the social and political emancipatory tendencies of that time.

The history of public opinion was examined in the 1920s and '30s by Wilhelm Bauer [1930; 1934], author of the book *Public Opinion in World History*. He followed developments back to the ancient world, pointing to several concepts which in different historical periods covered the meaning understood today by the term “public opinion” (for example *fama*, *rumores*, *vox populi*, *publica voce* etc.). Regarding modern public opinion, Bauer paid special attention to the problems of the development of the modern political press.

The study of this wider sense of public opinion from a historical perspective, of course, brings with it the problem of comparison. This has been differently evaluated and perceived through history, and the same applies to phrases and concepts. According to Jakob

* Mgr. Kateřina Soukalová, Ph.D., was a doctoral student in Prague, at the Faculty of Humanities, Charles University, 2013–2017.

** Doc. PhDr. Jiří Šubrt, CSc., Faculty of Humanities, Charles University, Pátkova 2137/5, 182 00 Praha 8. E-mail: Jiri.Subrt@fhs.cuni.cz

*** Doc. JUDr. PhDr. Jan Štemberk, Ph.D., Faculty of Humanities, Charles University, Pátkova 2137/5, 182 00 Praha 8. E-mail: Jan.Stemberk@fhs.cuni.cz

[2007: 294] there are four different historical conceptions of public opinion, connected with various historical stages. First, there is the traditional approach associated with the intellectual history of public opinion from antiquity to the Enlightenment. Secondly, there is the Enlightenment (classic) concept connected with the influence of the intellectual elite and the development of modern democracies in the 18th century. The third concept is the concept of the masses which developed with the industrial revolution in the 19th century. The fourth concept relates to modern questionnaire surveys, which began in the first half of the 20th century.

A specific view of public opinion was provided by the French sociologist Gabriel Tarde [1901] in his book *Opinion and Crowd*. Tarde linked the development of public opinion with two events, both of which he located in the 18th century: a) the emergence of a public – initially as select literary, philosophical and other publics and b) the transformation of private discussion conducted in 18th century salons into public discourse hosted by newspapers. G. Tarde links the expansion of public opinion in the 19th century with the development of the mass media and communication, especially the press, railways and telegraph. The most important instrument of public opinion was the press, an instrument which forms (creates) public opinion while being the product (reflection) and therefore the result of the same public opinion.

A similar view appears later in the book *Structural Transformations of the Public* by Jürgen Habermas [2000], which deals with the process of the transformation of the so-called representative public of the late Middle Ages, into the civic public, a transformation carried out through the emancipation enshrined in bourgeois revolutions in salons and cafes, which forged a literate public.

This study deals with an example of the formation of public opinion in a social environment, which had its specifics in comparison with other European countries, and thus occurred in ways somewhat different from the theoretical explanatory models outlined above.

The Spirit of the Times (Zeitgeist) and the Czech Lands

The 18th century was an important milestone in the history of Europe in the economic and social fields, and it influenced the Czech lands. Naturally this century was important also in the area of the emergence and strengthening of new ideas, which apart from other things resulted in two great revolutions in the last quarter of the 18th century – the American Revolution and the French Revolution. A substantial factor in the mentioned new intellectual currents was the development of the phenomenon of public opinion.

Besides England, with its philosophical traditions of empiricism and stress on the individual freedom of citizens, expressed in British parliamentarism and in the emergence of the classical British constitutional monarchy, it was above all France, at that time the main military and colonial power, that became the cradle of new ideas and therefore of public opinion. The fact that France was a cultural “superpower” was important as well. French, to a great extent, had replaced Latin as the language of educated people. Through French the vogue ideas of the Enlightenment were carried east to Russia and west to North and South America.

New currents of thought in France can be traced back to the second half of the reign of Louis XIVth, at that time the main representative of absolutism. This coincided with

the so-called crisis of European consciousness, when in the intellectual circles of Western Europe doubts about the main pillars of faith and thought began to appear. The methodological principle of René Descartes, who believed it necessary to doubt everything, replaced old ways of thought. The authoritative assertions of secular and religious authorities were subjected to a “trial of reason”, and tradition was losing its hitherto magical power. Holy Scripture itself was becoming a subject of historical and philological criticism. The ideas of deists, pantheists and mechanical materialists started to spread.

The intellectual world gained strength from the ideas of the Enlightenment (Lumières, Aufklärung, illuminisimo, просвещение), which, in contrast to the “dark Middle Ages”, stressed the victory of reason and critical intellect. The views of “enlighteners” started gradually to form public opinion, spreading through cafes and clubs, and the salons of upper-class women, where political and economic questions were discussed.

A powerful instrument for the promotion of Enlightenment views was The French *Encyclopedia or Rational Dictionary of Sciences, Art and Crafts* (*Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, 1751–1780). This had a great impact; its volumes were circulated around royal courts, placed in decorated palace libraries and frequently read even by the clergy. The *Encyclopédie* provided enlightened public opinion with an impulse for further deliberation. It supplied the public with a conviction that mankind, thanks to reason, was embarked on a path to progress that was observable in the field of science, but had yet to be felt in politics (through freedom) and in religion (through tolerance). The Czech lands, at that time a part of the Habsburg Empire, did not escape the influence of these new currents of thought [Haubelt 1986], though they were strongly affected by their specific situation. Among the factors which influenced public opinion in the 18th century in Czech society were: 1. the influence of the Roman Catholic Church, 2. the salons of aristocrats (Counts Nostitz, Lazansky, Sternberg), 3. the ideas of the national revival, including national literature, 4. the emergence of the first scientific societies, 5. the press, 6. the influence of foreign ideas and propaganda, 7. the theatre.

The institution best placed in the 18th century to influence the views of Czech society, collectively and individually, from cradle to the grave, was without doubt the Roman Catholic Church. According to the Renewed Land System of 1627 (in Moravia 1628) Catholicism was the only religion allowed for all the estates and inhabitants of the Czech Kingdom, with the exception of the Jews. This situation was not substantially affected even by the Patent of Tolerance of Emperor Joseph II on 13th October 1781. The importance of the clergy was well-known to Joseph, who tried to turn them into civil servants sui generis. Inside churches, Imperial Acts and other state documents were read from the pulpits.

Roger Chartier [in: *Madl – Tinková 2012: 15*] argues that the concept of the public radically changed between the 17th and 18th centuries. The baroque political scene was heterogeneous and hierarchical; it consisted of members of all estates, both from the nobility and the people, but it was not a modern public capable of creating public opinion, as it was manipulated by royal and political powers. It was a passive public, accepting everything and believing everything. But at the end of the 18th century things changed – the general public rejected deception and clearly called for openness and transparency in political and social issues. It carried the political debate, as well as private matters, into a public arena, aiming at truth and expecting a fair settlement. But this new public was not a public of all members of society, because enlightened intellectuals excluded those

outside literary, philosophical and political elites, which meant that the new public excluded people deemed insufficiently enlightened, and lacking in rational thinking and clarity of judgment, and excluded true public opinion as being opposed to opinion based on the informed and rational mind.

In this connection, an interesting question is how the common people were viewed by the upper strata of society. Philanthropically-orientated noblemen like the Franz Josef Count Kinsky were an exception. The opinion of a considerable part of the Czech nobility for the entire 18th century was more or less scornful and dismissive. The “malicious peasant” was seen as an individual to be loathed, partly for reasons of aesthetics and hygiene.

Authors defending the peasants complained that higher society looked at common people as a “towing beast, creeping on”, to be avoided. For them it was an “unclean creature, stinking and with the tendency to be lazy, defiant, hypocritical and unjust” [*Kutnar 1948a*: 92]. Lowering themselves to the level of the peasant was below the human dignity of members of high society. The opinion of the common people was therefore considered worthless and absolutely irrelevant. Such people were still considered stupid, irrational and incapable of critical discussion. The enlightenment perceived their opinion as a source of irrationality against which only the vigilance of State security could prevail. Such an understanding of the relationship between the opinion of the people and authority can be found in the *Encyclopaedia* of 1751 [*Neubauer 1992*: 132].

The reforms of Enlightened absolutism significantly disrupted the structure of feudal society. The dominant position of the nobility was shaken by emancipation of the urban population as well as the rural one. Reform measures also affected the social situation, on the one hand, aiming at further deepening of the reforms that had brought together hitherto strictly separated classes, while raising fears among the privileged of further development. The emancipation of the lower classes even brought with it a shift in their thinking. The reform measures contributed to the growth of self-confidence of the lower classes, relying with growing confidence on the state and in a sovereign who actively entered into relationship with its subjects. The abolition of serfdom proclaimed by Joseph II, not long after his accession to the throne, significantly affected the Czech rural area. This and other reforms brought Joseph II significant popularity among the rural population, among whom spread news about the success of appeals against seigniorial decisions. This emboldened them to claim their rights before the state.

After the abolition of serfdom, the main issue moving the Czech countryside became that of statute labour. With the gradual emancipation of the peasant population statute labour was perceived increasingly negatively, and its rejection related not only to its increase in connection with the wars of the Austrian inheritance conducted by Maria Theresa, but also to the strengthening of the economic status and prestige of the village elites, which often perceived statute labour as a disgrace. A partial solution was brought about by reform proposed by the court counsellor František Antonín Raab (so called Raabization) of dividing estates of the nobility among the subjects, and the abolishment of serfdom, where only cash duties towards seigneurial lords would remain. Raabization was introduced in the crown estates from 1775, but remained advisory to landlords, and a large part of the nobility stood against it [*Černý 1928*].

Joseph II wanted to address the issue of statute labour and the position of the peasantry within the framework of the subsequent “Taxation and Urbarial Decree”, issued in 1789

against resistance from the nobility, to be in force from 1790 practice. Rural society, which often referred to this decree as golden because it sought to precisely define the payment obligations of subjects to the state and the lords, waited impatiently. The idea of the golden decree removing feudal obligations had long endured among the rural population of Bohemia. It had been the source of the last peasant rebellion in Bohemia in the year 1775, amid the rumoured “golden letter” from the Emperor to abolish statute labour. This rumour about such a document, arising in 1771, spread to the East and Central Bohemia, with the sense that the nobility was obstructing such a decree.

Enlightenment and Its Media

The attitude of “enlighteners” differed in that it was above all utilitarian and rational, sometimes even panegyric. This was reflected in the thought of the so-called Enlightenment populists who, following the French physiocrats, stressed the importance of agriculture and saw population growth as a basic precondition for the welfare and power of the State [*Kutnar 1948a: 23*].

The influence of this world view on the nobility in the Czech lands was considerable. One nobleman, Count Franz Anton von Sporck (1662–1738), brought a whole range of new ideas and impulses to the world of Czech provincialism and his palace became a social centre where he influenced the views of his guests and in 1701 opened a theatre.

In the 40sth movement of the Freemason’s lodge (most probably through French soldiers involved in the campaign of French-Bavarian-Saxonian armies in support of the claims of the Bavarian Kurfürst Karl Albert to the Czech throne against Maria Theresia) arrived in the Czech lands [*Beránek 1994: 96*]. The most influential person of the Czech masonic movement was the Knight Ignaz von Born (1742–1791), who was also a leading organizer of scientific life. In the seventies von Born published the weekly *Prague Scholarly News* (*Prager gelehrte Nachrichten*) and was one of the founders of the Private Scholarly Society, which was later (1791) promoted by Leopold II. The Royal Czech Society of Sciences was the predecessor of the Academy of Sciences.

It is difficult to adequately reconstruct the views of the common people in the 18th century Czech lands. One source, however, is the memoirs of village mayor František Vavák (1741–1816). Other information from this time can be gathered from popular ballads which brought war news or tales about extraordinary events, and broadsheets.

Industrial leaders, who at the end of the 18th century still held attitudes not so distant from the feudal life-style, were too weak to influence political and cultural affairs to a large extent. The ideology of “the third estate” in the Czech Lands was marked by a combination of conservative Catholicism and moderate Enlightenment (G. Dobner, M. A. Voigt, F. F. Prochazka) [*Bělina 1985: 83*].

The Age of Enlightenment in the 18th century, especially in its second stage, was also influential on the development of Czech society, which at that time had been living for over two centuries within the multinational Habsburg monarchy. The impact of these ideas on Czech society was an important milestone in Czech history. The state reform policy during the so-called enlightenment absolutism, which started in the Theresian period (1740–1780) during the reign of Maria Theresia, and continued into the Josephian period, started to loosen the foundations of society. During the period of Emperor Joseph II (1780–1790) the

reformist actions of enlightened absolutism – characterized by strict centralism, enlightened church policy and economic reforms (ie. the abolition of serfdom) – reached its peak. However, this enlightened absolutism was at the same time in opposition to awakening Czech nationalist sentiments.

As the period of enlightenment began, the Czech nation was in a miserable state. This was the result of national political, social and cultural suppression, which had hit the Czech lands and its people in the period following the Battle at the White Mountain (1620). The reform of state administration carried out from the 1740s represented a further step towards the elimination of the remnants of the self-governing status of the Czech lands in favour of the rule of central authorities in Vienna.

From the 1770s the situation worsened as a result of a deliberate policy of germanization, implemented by the Habsburg state based on the centralist and bureaucratic principles of enlightened absolutism. The attempt to introduce German as the standard administrative language was at first made as a practical policy of the central state administration. The effort to proceed with the language unification of public life within the Habsburg monarchy, demonstrated a desire to unite its nationally heterogeneous population into a single political state. In the Czech lands, this policy of germanization during the Theresian and Josephian periods encroached considerably on the state administration and practically all levels of education.

During the process of the formation of modern nation-states in Western Europe, certain state political factors (nations in this area being formed around centralized state power, and with a few exceptions ethnically or nationally homogenous) played an important role. In central, southeastern and eastern Europe the political factors were different. Over the course of centuries, several big states with largely ethnically heterogeneous populations had arisen. The formation of ethnic nation-states in this area lacked the support of the central state (in the case of some ethnic nations, including the Czechs, a case for independence could be made based on the traditions and remnants of previous independent political life). Unlike in Western Europe, the creation of states based on ethnically homogeneous populations threatened the central State, rather than strengthening it.

The Czech nation was constituted from within the multinational Habsburg state and was profoundly affected by the experience. The first stage of the Czech National Revival was mostly “linguistic” in character. It was a reversal of the deep decline of the Czech language after 1620 when a once cultured literary language degenerated into a mere means of communication among the common people. A small, but socially rather heterogeneous, section of educated members of the Czech ethnic community, became upholders of an awakening effort to revitalize national life. The language and literary revival began to crystallize at the beginning of the 1770s as a direct reaction to the germanization of education and government in the Czech lands.

Besides Czech literature during the late 18th century National Revival in the Czech lands, theatre made significant progress at this time. The busy and successful thespians of the Josephian period provided perhaps the most visible evidence of the emerging national emancipation efforts.

Theatre was nothing new in Prague at this time. In fact, Prague already had a reputation as a theatre town. From 1738 Prague theatre had had a permanent staging area in the so-called “V Kotcích”, where different theatre groups performed comedies, dramas

and Italian opera. But these performances were of no special importance to the origin of Czech revival theatre. Until the 1780s, Prague lacked a cultured audience to which Czech plays could be introduced. The cultural life of noble, urban and educated circles was largely germanised. The language of plays in Prague's theatres was German, with Italian used for operas.

During the first half of 1785 several Czech performances were held on the stage of the new Nostic Theatre of the Estates. These performances were an overnight sensation, which helped launch a Czech-language theatre. As no Prague building was available for this purpose, a new wooden theatre was constructed at the Horse Square, which was later called "Bouda" (*The Shack*). The leading organizer of the Czech theatre at that time was Václav Thám (1765 – approx. 1816).

For the patriotic effort of the Czech revival, the theatre was tremendously important. Theatre entertainment was the best way to gather and unite a heterogeneous, but nevertheless Czech-speaking, community of people. A big advantage of theatre was that it did not demand literacy or previous education from its audience. In fact, there were no problems finding an audience, as theatre was one of the most popular forms of entertainment for all levels of society. Not only at the beginning, but throughout the whole period of the national revival, theatre was perhaps the most important instrument of mass communication.

Through the Czech theatre, the awakening intelligensia could convey the ideas of the national emancipation movement to the general public. The Czech performances at the "Bouda" were not only sought after by the inhabitants of Prague, but attended by people from the countryside. The viability of Czech theatre in the Josephian period was proved among other things by the fact that in the first one and a half years after it was launched the Bouda introduced about 130 performances in Czech [Černý 1969: 43].

Also important in the formation of the public sphere were printed periodicals. Although the printing press was invented in the mid-15th century, print culture didn't spread until later, mostly in the 18th century. The degree of participation it enabled contrasted with the older model of political action that grew up in the royal courts, among the elites, and occurred in secrecy. The emerging public, on the other hand, was strongly shaped through the press, among which newspapers were important, although there were other types of publication. Eisenstein [2005] suggests that printing and print culture should be considered an implicit public sphere. She argues that the wide adoption of print technology revolutionized the status of the public and the organization of knowledge, and thus the potential for the democratic institutions of liberal society. Print had the power to influence social change and played a major role in the emergence of Enlightenment ideas. It is obvious that in the late 18th century even the Austrian bureaucracy realized this fact [NA, f. PČG, k. 244, fasc. 15e/774].

The history of the Czech press until the middle of the 1780s was very bleak. The first Czech-language newspaper was published in Prague in 1719 by an educated, national revivalist owner of a printing shop, Karel František Rosenmüller. The paper appeared twice a week, on Tuesdays and Saturdays, giving it its name "*Sobotní (Outerní) Pražské Poštovské Noviny z Rozličných Zemí Přicházející a Obzvláštním Jeho Císařské a Královské Milosti Nadáním Obdarované*" (*Saturday (Tuesday) Prague Postal News from Different Countries as a Grant of Exceptional Imperial and Royal Mercy*).

In content, this newspaper represented a collection of news items which their publisher took from different sources (mainly Vienna papers), and mechanically arranged without regard to importance. It lacked both the evaluation of events and original commentary.

From its beginning the newspaper struggled with a number of obstacles, the most serious of which was a lack of permanent subscribers. Although it seems that in Rosenmüller's lifetime the newspaper had at least enough subscribers to make a profit and to cover printing costs, after Rosenmüller died his heirs encountered problems. The content and quality of the newspaper declined, and it started to lose subscribers, so that in 1772 after 53 years of existence, the newspaper closed down. For ten years the Czech public had to make do without their own newspaper, while a small group of more educated Czechs followed the German-language press.

In 1782 (during a period of a more liberal press conditions and limited censorship) the new *Pražské České Noviny* (*Prague Czech News*), edited by František Kozury, started in one of Rosenmüller's former printshops. From 1785 the newspaper was published under the name *Schönfeldovské cí. král. Pražské Poštovské Noviny* (*Schönfeld's Imperial and Royal Prague Postal News*) by a leading Prague and Vienna printer and publisher Jan Ferdinand, The Knight of Schönfeld (who also published a German paper, *K. K. Prager Oberpostamts Zeitung*) [Volf 1935, 412]. During the Josephian period, a time of great change, the public became increasingly interested in current political events and public affairs. At the demand of Schönfeld, Kozury was replaced as editor in 1786 by Matěj Václav Kramerius (1753–1808), who is credited as the founder of modern Czech journalism.

In Kramerius' time, an editor's work was in many respects different from the work of an editor today. The editorial office did not comprise a group of journalists and reporters who would gather news and take charge of the contents of individual sections; it was the editor who was responsible for the content of the whole newspaper. They themselves had to gather news from different sources, edit it, and possibly add some commentary (at this time not a common practice). Furthermore, they usually ensured the setting and printing of the newspapers. But even this was not all: the duties of an editor usually included the acquisition of subscribers and customers, quite often the circulation of newspapers and the sale of individual issues.

When Kramerius took over the editorial office of Schönfeld's newspaper he had almost nothing to build on in terms of local Czech journalistic work. He followed the model of the then leading German journals published in Austria and Germany. The readers were informed first of all about the numerous Imperial orders and circulars (published mostly in full Czech translation). Then followed a variety of news divided into special sections, followed by regular features. From time to time there was also economic news and essays on economic themes. The last part of the newspaper contained the announcement of different sales, purchases, auctions, and sometimes cultural features, mostly on new Czech books and theatre performances. Sometimes Kramerius printed reader's letters as well (later on he began to form a network of regular correspondents). Individual reports did not yet have special headlines; the use of these started later.

Schönfeld's Imperial and Royal Prague Postal News was published under Kramerius' editorship once a week on Fridays and distributed to the countryside by Saturday post. A typical issue was of half-sheet size and usually had 8 pages. A subscription could be had for four gold sovereigns a year. When, at the beginning of 1786, Kramerius assumed his

position in Schönfeld's newspaper, it had fewer than a hundred permanent subscribers. Towards the end of his period in Schönfeld's service there were 900 [Herben 1926: 32]. In 1789, Kramerius, after disputes with Schönfeld, left the paper and started to print his own newspaper, *Kraméryusowy Cýsařské král. Wlasteneské Nowiny* (Kramerius' Imperial and Royal Patriotic News) which he successfully ran (it is said that in some periods it had as many as 1400 customers) until his death [Volf 1935: 415].

At the beginning of 1790 M. V. Kramerius announced the launch of the Publishing and Bookseller's firm *Česká expedice* (*The Czech Expedition*). The beginnings of the *Czech Expedition* were rather modest. Apart from publishing and selling Czech papers, Kramerius provided interested persons in Prague and the countryside population with highly prized books, arranging the exchange of books among readers and other small booksellers. In 1791 (after he married advantageously), Kramerius extended his firm and later enlarged it to include a printing shop. He sold not only new (almost exclusively Czech) books, but also had a large second-hand bookshop. He published informative, educational, and light reading. While in other Prague publishing houses books appeared with some exceptions in editions of less than a hundred copies, Kramerius published individual books from the beginning mostly in much greater numbers (in the case of successful books the edition was around 600 copies) [Novotný 1973: 221]. Thanks to Kramerius' initiative, by the end of the 18th century the foundations of modern Czech journalism, literature and public opinion had been established.

The contents of Kramerius' newspaper were influenced, shortly after it entered circulation, by radical political events in France. The first news of the uprising of the Parisian people and disturbances in France appeared in this newspaper quite promptly, on the 1st August 1789. Soon after this, news of the revolutionary uprising of the Parisians spread throughout Europe, in the second part of July 1789, and anxiety became evident at the court in Vienna and among representatives of the state apparatus of the Habsburg Empire. There were worries that such events could have an undesirable effect on the behaviour of the population and could endanger peace and order. The Austrian authorities followed the situation and atmosphere among the people in Bohemia with great attention. They regarded Czech serfs as potential rebels and therefore worried that the events of the Country Rebellion of 1775, which was still remembered by many Czechs, could be repeated [Kutnar 1948a].

Although Joseph II tried for a time to continue with his courageous reform policy, events in France aroused serious apprehension. From the middle of August 1789 printing news from revolutionary France was forbidden. This ban lasted until the middle of 1790 [Haubelt 1989: 24]. Even later, newspapers were still not allowed to write about people's movements in the French countryside, or to publicise measures declared by the French Constituent Assembly in favour of civil rights and social equality.

Echoes of a Great Rebellion: The First "Inquiries" into the Mood and Sentiments of the Population in the Czech Lands, and Their Context

The French Revolution can be regarded as one of the key world events impacting the Czech lands at the birth of what can be called public opinion [Madl – Tinková 2012: 13]. The outbreak of the revolution in France in the year 1789, and the measures taken by

the Revolutionary National Assembly, upended the nobility, also provoked the unrest in the Austrian (Bohemian) environment. Although slow compared with today's ideas, news spread quite quickly for society at that time. The basic source of information was often waggons, long haul carriers who brought tales of what they heard in inns in foreign cities. It was also common to visit nearby markets where vendors also had "guaranteed" reports, which often also served as part of the sales promotion for certain goods.

By loosening censorship (the preliminary abolition of censorship), Josef II made space for the generation of public opinion. He created a capacity for dialogue where everybody could form their own opinion on the basis of available information, which the state only helped to supplement. However, with regard to the changing situation, it became apparent that this carried risks and required changing. The plurality of public opinion was no longer desirable, as the state needed public opinion to stand behind its steps and in no way wished to permit the French example to be followed. In creating public opinion, thus allowing access to information, the state distinguished between social classes and also nationality (the especially languages). The re-introduced censorship affected Czech texts more than German ones. The urban environment, dominated by the German language, had at its disposal a wider range of news than the Czech countryside [Madl 2012: 33–37].

The biggest concern was that the ideals of the French Revolution could be caught by a rebellious peasantry [Tinková 2012: 102]. Altogether the government in Vienna clearly considered the Czech peasants more open to revolutionary ideas than the German ones. The defiant Czech peasant was always pleased if he could outsmart or deceive the nobility [NA, f. ČG-P, fasc. 115/329]. However, this argumentation, substantiated by a series of peasant uprisings (from 1680 to 1775), increasingly moved into the ideological plane. There were evident efforts to prove that the Czech peasant thought differently and more dangerously regarding the state and its order. To support these conclusions, arguments from the history of the reformation were used, when the Czech society at first apparently became addicted to Hussitism, and subsequently, with the overwhelming majority, claimed allegiance to the reformation. Religious freedom in the Czech environment was taken to an unprecedented extent and covered all classes of society in the early modern period. The concern was that the Czech peasant would understand "liberty in corporeality" as they once understood "freedom in religion", which meant too broadly and in a way destructive of the conventional order, which would lead only to breakdown [NA, f. ČG-P, k. 2368, fasc. 115/340].

The start of the 1890s was marked by the expurgation of reports from the French environment. In order that the Czech peasant should not imitate the French "rebellion", information about it had to be concealed [NA, f. ČG-P, k. 2367, fasc. 115/301]. On the basis of the Decree of the Bohemian Gubernia of 28 February 1790, access to and residence in Bohemia was tightened for Frenchmen. People coming from France "should be held either in the capital of Prague or in Vienna" [NA, f. PČG, k. 252, Nařízení královského českého gubernium, 28. 2. 1790f]. These measures, however, appeared ineffective. The lack of official information was, certainly, replaced by oral dissemination. From surviving reports, it is clear that the ideas of liberty and equality found a response among the people, and these issues were subject to lively discussion. By a court decree dated November 30, 1792, oral or written dissemination of suspicious reports, brochures or leaflets was forbidden, with the threat of severe punishments [Kutnar 1937: 338]. The decree was formulated very broadly to affect the widest range of actions, including, for example, book lending.

From 1793, there was an observable change of policy that, in addition to the censorship of incoming reports, amounted to the active formation of public opinion. On the basis of the decree of the Czech Governor of March 1, 1793, the clergy were ordered to preach to the masses about the unlawfulness, chaos, disruption, moral decline, and great poverty, of French rural areas [NA, f. PČG, k. 243, fasc. 15e/270]. Reports from revolutionary France were no longer concealed, but were adjusted so that their implication was negative, freeing them of their attractive force and fomenting fear of the disastrous consequences of the French Revolution [NA, f. PČG, k. 255, fasc. 16/1]. Public opinion could thus be pacified and made loyal to Vienna. The beginning of these efforts was a brief pamphlet entitled “Unfortunate French Stories and more than Cruel Murders”, produced by a “a certain patriot” in the year 1793, but more likely a state commission. Posing as an eyewitness, he points to the disorder, rampancy and cruelty of the new orders, emphasizing that “only where confidence and love for God, religion and safety of the monarch reign do happiness and peace of man reside” [NA, f. ČG-P, k. 2367, fasc. 115/301]. In a similar spirit there were two pamphlets written in German *Menschenrechte diesseits und jenseits des Rheines ein Wort zur Beherziehung und Anrede eines alten österreichisches Feldkapettans an seine wackeren Kriegskameraden auf dem Marsch gegen Frankreich* (*Human rights on both sides of the Rhine: a word of greeting and address of an old Austrian field captain to his brave war comrades on the march against France*; 1792) [NA, f. PČG, k. 255, fasc. 16/290]. It was not an isolated attempt. Even the literacy of the Czech rural area, and, to a certain extent, faith in the written word, were enlisted in the cause. In 1793 a book by Aleš Pařík, Head of a Prague primary school, was entitled “On Freedom and Urban Equality, what is it and what arises from it among the Frenchmen, to all dear patriots of the Czech nation, to instruct and even warn” [NA, f. ČG-P, k. 2368, fasc. 115/340]. The Czech edition of this book triggered a discussion about whether to use the words liberty and equality as the basic concepts of the French Revolution. The view prevailed that these concepts could be used with caution, but with modified meaning, so as not to cause inappropriate expectations. In a similar spirit came (1797) a book from František Vavák, village mayor of Central Bohemian Milčice, *Dark in the Day as in the Night in the Reason of Man*.

In the forming of public opinion, special significance has generally been accorded to the press. In addition to various pamphlets, there were also newspapers. In Prague, however, the publications of Kramerius’ patriotic newspaper based in Prague did not meet the expectations of Vienna, even while avoiding reports covering the French environment and in favour of other events (e.g. wars with the Turks). By a Decree of November 30, 1792, it was forbidden to publish articles from foreign newspapers [NA, f. PČG, k. 255, fasc. 16/1]. The Czech Governorship in early 1794 even considered the idea of itself publishing the “*Volkszeitung*” in the Czech language, informing the public about events in accordance with the attitude of the Viennese government [NA, f. PČG, k. 244, fasc. 15e/774].

For the urban environment, the authoritative reports were in German and partly in French. The censors did not impinge upon German books and newspapers with the same force, as they did the Czech press. At the same time, there also arose the possibility of importing foreign press, banned until the Gubernial Decree of April 8, 1793 [NA, f. ČG-P, k. 2367, fasc. 115/303]. Middle-class people, who were more open to the ideals of the French Revolution, were monitored in the public environment. If someone was given the name “Jacobin”, standing for those who conceived of change according to the French

model, it could have a very negative effect on their position in society or in the sphere of work [NA, f. PČG, k. 79]. It therefore became necessary to beware certain topics of conversation, and consider the persons with whom talk was conducted, because the number of secret police had increased.

Reports of Governors about the Mood of the Population in Their Regions

The French Revolution can be regarded as one of the key world events, and in the Czech lands it lay at the root of what might be called public opinion [Madl – Tinková 2012: 13]. After the outbreak of the revolution the Czech authorities (*Czech Gubernium*) were asked to provide detailed information about the expansion of Czech newspapers and about the influence of information about events in France disseminated among the rural Czech population [Novotný 1973: 105]. The authorities were especially concerned about the fact that, according to several reports, Czech peasants supposedly devoured such details [Ibid.: 104], and at the request of the Czech-Austrian offices they attempted to find out through local governors the mood of the people in the country. Leopold himself, via a decree of December 12, 1791 ordered the heads of provincial governments to track the mood of the population [Kutnar 1937: 325], to prevent discontent, internal unrest, and revolutionary moods among the population.

In 1793 local governors were asked about the mood of the population in their regions. The governor of Chrudim [NA, f. 1126, sign. 165/4, ca 3343], for example, replied that Czech newspapers were spreading a dangerous mood, and also complained that newspapers were received by almost all priests in the region, who could then lend them to peasants. The governor suggested that newspapers should depict the events in France in the blackest colors to encourage their audience to obedience and love of calm times [Roubík 1923: 177]. Generally, the governors complained that the peasants were able to participate in debate about liberal ideas, serfdom and revolution. Additionally, they criticized newspapers because they were read by even the lowest classes, and highlighted the dangers of the influence of newspapers on the mood of the population. The governor of Litomyšl complained that the serfs were prone to revolutionary ideas, talked about the equality of all strata of the population, and, moreover, reflected on their views loudly even in the presence of officials [Ibid.: 176]. Similar complaints about the views of the public came from other regions of the country [see: Ibid.: 177]. The newspapers had to be consistently censored so that no columns included ambiguous information. Special emphasis was placed on reports from abroad from which defective ideas had been removed. Readers were accustomed to receiving such reports, and discussed the possible reasons for such omissions [NA, f. PČG, k. 255, fasc. 16/264].

Police Minister Pergen himself warned the High Sheriff (*burgrave*) of Prague that there were reports of riots and the excesses of freedom-obsessed mobs, and that these ideas of freedom and equality were not only not criticised by newspapers, but even sometimes secretly approved. Pergen thus demanded strict censorship¹ [Novotný 1973: 109]. It was at

¹ This strong censorship can be later seen in all aspects of everyday life. For example there was a decree ordering all manuscripts prepared for letterpress publishing to be submitted for censors' approval [NA, f. 188, sign. 1543, ca 20].

his behest in 1794 that additional research was conducted on the mood of the people. This research found a considerable influence on public opinion from contact with returning soldiers, and that moods were also affected by dissatisfaction with low wages, high taxes, war, or the general increase of prices of basic goods. Moreover, people looked forward to the arrival of the French, who allegedly “wrestled with their masters after their pattern” [*Ibid.*: 126]. The Czech Governorship too was aware of the influence of those who had seen the situation in France with their own eyes. People coming from France were to be placed under special monitoring. The theme of eyewitness (soldiers’) accounts, of course, formed the content of official brochures, through which the authorities hoped to form the public opinion [NA, f. PČG, k. 255, fasc. 16/290].

The authorities were increasingly worried about the influence of revolutionary propaganda, at a time when French revolutionary armies were heading eastwards. They closely monitored every social movement of the peasants, and every qualm led to widespread investigation. For example, in autumn 1792 in Moravia it was found that a mysterious hunter had spread information about events on the French lines in the countryside among the people there [*Mejdřická* 1959: 86]. At that time the slightest evidence that someone somewhere was talking about the war, against the Habsburg war effort or about France, was sufficient to have them placed under police surveillance. State supervision was a precautionary measure against individuals who had the ability to spread dangerous ideas [*Kutnar* 1937: 334]. Much trouble with the police involved those expressing opinions about the causes of the revolution, ie. the French nobility oppressing the serfs, as was the perception in the Czech lands. Such statements in the period in question were superabundant [see: *Mejdřická* 1959: 88]. For example, the son of an innkeeper in Prague claimed that in Prague there was a group called Friends of the Constitution and that he was a staunch supporter. In 1792 in Prague a leaflet was found calling for an armed uprising to fight for freedom [*Ibid.*: 86]. In 1793, when the French revolution culminated, police commonly received reports that the people were demanding their rights. In the Litomyšl region there were complaints from its inhabitants against injustice, arguing that even in Bohemia what was happening in France could be repeated [*Kutnar* 1948a: 68]. Litomyšl’s governor proposed severe punishment for these troublemakers, but was vetoed by superiors who suggested milder treatment, taking the view that misguided popular misconceptions needed to be argued against rather than suppressed [*Mejdřická* 1959: 87].

As a source of information on public opinion the chronicle of František Vavák [1907–1938 (1770–1816)] is valuable. From this it is obvious that people were thinking and arguing about revolution. Vavák writes that he had heard villagers talking about how they felt about the revolution and its causes. As a chronicler from Milčice in Central Bohemia, he repeatedly recorded that the news of the French Revolution had spread among the people. As a loyal subject, he spoke of these stories as despicable fables. Some found reasons for the revolution in the fact that the French people despised the king and queen for their lavish lifestyle, while others argued that the cause lay in unbearable serfdom. According to others the trigger was a queen who spent too much and provoked the king against the regions and Parliament [*Kutnar* 1948a: 123]. From Vavák’s chronicles it can be concluded that the people, although the official newspaper brought censored counter-revolutionary information (complemented by the local priest’s sermon), had information

from elsewhere, and that the reasons for the revolution and current events were judged according to their own experience.

Reports from the Čáslav, Kouřim, Hradec and Boleslav regions [NA, f. 1126, sign. 165/1, ca 3340; sign. 165/2, ca 3341; sign. 165/5, ca 3344; sign. 165/6, ca 3345] in spring 1793 accused peasants of fomenting ideas about freedom, and being in favour of French ideas. In addition, the population anticipated the arrival of French freedom and the abolition of serfdom. The authorities still insisted that stringent bans on the spread of opinion were not appropriate because they would only irritate people and the Czech authorities (*Czech Gubernium*) should not display such conspicuous concern about the loyalty of their people [NA, f. ČG-P, k. 2368, fasc. 115/340]. Some accounts showed that the people were scared of a revolutionary war and reported strong disagreement with it. The governor of Žatec [NA, f. 1126, sign. 165/12, ca 3353] feared the mentality of the poorer classes, who had nothing to lose and, lacking their own economic resources, could turn dangerous. News about the French and their fight for freedom was spreading through invalided soldiers or exchanged prisoners. General dissatisfaction spread concerning the revival of levies and war taxes. In Budějovice and Čáslav regions [NA, f. 1126, sign. 165/5, ca 3344; sign. 165/8, ca 3348] there were reports of people directly referring to the French example and refusing to pay their serfdom fees, which heightened the concerns of the nobility that the poor would rise up against them. The governors of Kouřim and Beroun [NA, f. 1126, sign. 165/6, ca 3345; sign. 165/16, ca 3358, 3359] criticized the newspapers, which, despite censorship, informed the peasants about Austrian military failures. The people's discontent had, however, economic and social causes, and thus was closely monitored for the slightest alteration that could transform discontent into action.

On the Vysoké Mýto estate people murmured against serfdom and on the market vowed that their offspring would not go to war come what may [*Mejdřická* 1959: 102]. The governor of Prácheň [NA, f. 1126, sign. 165/9, ca 3349] wrote that the establishment of the militia made people sense the danger of an enemy attack and, as a consequence, the peasants were reluctant to move away from their own property. There was talk that the French were freeing serfs from serfdom. A similar opinion was held by the governor of Tábor [NA, f. 1126, sign. 165/7, ca 3346, 3347], who wrote that the mentality of the population was such that above all it wanted peace.

The nobility tried to reduce the risk of the spread of revolutionary ideas by having the authorities draft legislation to control the countryside. For each village pub a printed regulation was issued where the landlord was commanded not to suffer free speech. Village pubs were also forbidden to subscribe to a newspaper [*Mejdřická* 1959: 161]. The Czech authorities (*Czech Gubernium*) later also forbade reading rooms [NA, f. 188, sign. 1825, ca 23] and banned reading – except for permitted newspapers – in coffee houses and other public spaces [NA, f. 188, sign. 1831, ca 23].

In 1795 an order was issued for treason against all who threatened order, which was deemed to include even not reporting subversive activity. The order decreed punishment for disturbing the public peace, e.g. through public speeches which gave rise to dissatisfaction with the state system. Offenses included participating in secret societies, publishing unannounced, and the sale and dissemination of banned books [NA, f. 188, sign. 1674, ca 21; sign. 1821, ca 23; *Mejdřická* 1959: 162].

Folk Legends

Important sources of popular opinion were rumours, legends and prophetic pronouncements. These often made criticisms of the social order, and expressed a desire for a better and fairer world. One example was rumours of the death of Emperor Joseph II. The people did not want to believe stories of his death and associated his return with the emancipatory arrival of the French [*Vavák*, book 2, part 2: 149, 150]. Rumours that he had been killed by his enemies were rejected [*Novotný* 1973: 111; *Vavák*, book 2, part 2: 151]. Prophetic pronouncements from this time also reflected the hope that “when the French come here ... true freedom will be created, and all the spiritual and secular nobility ruined and banished” [*Vavák*, book 3, part 1: 85]. Other aspirations were voiced concerning the active participation of the peasant people, who, after the arrival of the French troops, would seize the moment and make themselves free. In the evangelical environment there appeared the additional motif of full religious freedom and victory over Catholicism [*Kutnar* 1948a: 67].

Contemporary rumors also had a national-political aspect. They asserted that under French influence an independent Czech state would be formed. The French would apparently return the Czech crown to Prague and give the Czechs a new king. This social and political vision of a better future was the fruit of popular social and political utopianism.

Prophetic pronouncements, legends and folk songs proliferated, and their disseminators were found mainly in low-income sprohrata [*Mejdřická* 1959: 84]. The poor had yearned for a just social order in which everyone was equal. Now prophetic visions, arising from existential needs, were the focus for hopes founded on the current intellectual and political situation. “What attracted both learned and unlearned to such prophetic pronouncement, was its apparent affirmation in a political and social situation that interested individuals regardless of their legal and practical exclusion from public events and inability to influence them” [*Kutnar* 1946: 135]. Such public pronouncements viewed people were not just as masses, as participants who felt politically and socially equal [*Ibid.*]. The reason so many simple men clung to popular prophetic pronouncements was that society had no other way to publicly express its views [*Ibid.*: 138]. In this context, we can understand them as a reflection of popular opinion [*Ibid.*], as the collective property of a certain social environment [*Kutnar* 1948a: 124]. They had an important function for socio-political tension as an inner valve for folk-thinking, expressing the social, political and religious ideas, hopes and aspirations of the people, and becoming a consolation for the oppressed.

Times of war, peasant mutinies and revolutionary restlessness, had caused the people to turn to folk prophecies. They believed these alongside socio-political rumors, and gave them increasing credence. People also strained toward to the future, reflecting on unspoken desires and needs.

Prophetic pronouncement acted as a kind of promotional publicist, expressing what the people thought about events, but also what they believed in and regarded as a social vision.

Leaflets and Brochures

As well as the danger of word of mouth, the Prague authorities considered publications, and on 24 June 1791 pointed out the danger of pamphlets discussing state matters. Considering these outrageous, they demanded their censorship, so that nothing should foment discontent among the people [NA, f. ČG-P, k. 2362, fasc. 115/210]; as, for example, concerning the prices of necessities, which were a popular topic in cafes and pubs [Kutnar 1937: 325].

An important example is the leaflet *Manifesto of the secret National Convention of Josephine's liberal Czechs*. This leaflet, written in German in January 1793, was found on a road near Chomutov and compared the work of Joseph II with the enlightened activities of the French nation. French peasants had proven that it was possible to fight for their rights with their own strength. The leaflet challenged the Czechs to follow them. Another leaflet was found near Karlovy Vary, and revelled in rebellion. The nobility in such cases commanded their operatives to determine the circulation of such leaflets, and how they were affecting the mood of the population.

The opinion of the peasantry was actively affected by schools, the press, sermons and counter-revolutionary pamphlets, which all lectured the common people about the dread of revolution, and of its depravity both economic and social. Such leaflets and pamphlets depicted the misery of peasants in France, claiming that the rebellion was not by the choice and demand of French serfs, but because they were seduced by political demagogues [Kutnar 1948a: 66]. Prior to the publication of any printed matter, consent had to be ensured and content determined 'safe' [NA, f. ČG-P, k. 2362, fasc. 115/212].

The authorities used various literary devices to influence popular opinion. Thus, for example, they published a pamphlet against the spirit of the revolution, as well as other minor publications and promotional pamphlets to influence public opinion. Most anti-revolutionary pamphlets based in the Czech lands were translations of German ones, or imitations of them. Targeted propaganda pamphlets could be divided into several types, and there were those that were intended purely for ordinary people, the peasants. These were in Czech and German, and their aim was to highlight the good position of peasants in the Czech lands and remind them of their obligations to the sovereign and the nobility. Writings in praise of peasant status, which emphasized the importance of peasants, were propagandistic, to distract the peasants from the revolutionary struggle. Generally, State booklets and leaflets presented revolution as riding roughshod over public policy. Often, booklet-style sermons were published that emphasized Christian duty and honor to God in contrast to the French heathens, where the revolution was presented as a work of the devil [Tinková 2012: 105].

There were also several anti-revolutionary tracts, while a defence of the state was embedded in anti-revolutionary sermons. Thus, the state was trying to influence the thinking of serfs in a systematic and organized way. Local authorities were sent various pamphlets to be handed out to civilians and soldiers. These leaflets were rousing, anti-French pamphlets, celebrating the armies of the Austrian Empire. The authorities also wanted to create a counterweight to Kramerius' popular newspapers which, despite censorship, did not fulfil adequately the promotional task required, so in Vienna it was deemed necessary to issue Czech people with newspapers to promote and disseminate an anti-revolutionary mood [Mejdřická 1959: 164].

Forbidden fruit, however, had an enticing taste. Although anonymous and unauthorised printing was punished, clandestine leaflets and anonymous tracts were still printed and widely circulated. Punishment was also threatened for those who spread revolutionary ideas by word of mouth in the spirit of revolution and freedom [*Kutnar 1937: 339*].

Newspapers

Due to the concerns of the nobility about revolutionary ideas, censorship of newspapers and reports reprinted from foreign newspapers and sources was introduced early on. Every movement was monitored and anti-government rebels were to be prosecuted. Regional authorities had to send monthly reports to the High Sheriff (*burggrave*) informing him about events in their localities. The authorities stressed the need to prevent the spread of French ideas and the influence of dangerous troublemakers. “Reliable citizens” were commissioned to help counter the effects of revolutionary propaganda and oversee the banning of publications, listening out for dissent [*Mejdřícká 1959: 160*].

It was paramount that the ideas of the French Revolution should not get to ordinary people. Foreign newspapers were considered dangerous disseminators of dangerous ideas, which pointed to the necessity of censorship. A decree of 11 March 1792 ordered the strict censorship of foreign newspapers because they could widen the “dangerous opinion” that would undermine public peace [*NA, f. PČG, k. 256, fasc 16/2009*]. Nothing should be published that tempted people to delusions [*Kutnar 1937: 326*]. The population should not be encouraged to curiosity, seduced to sins; truth and reality should not be presented directly. So, although the newspaper apparently did not affect the reader’s judgment, it formed part of a clear psychological game of public authority with the people. Above all, revolutionary ideas should not reach the lowest strata; there were particular fears about revolutionary ideas among the peasants [*Kutnar 1937: 327*]. Counterrevolutionary newspapers therefore should present the pernicious consequences of revolution in a popular and easily understandable style [*NA, f. PČG, k. 244, fasc. 15e/774*].

A significant role in disseminating information about the situation in France among Czech people was played by Kramerius’ newspapers [*Novotný 1973: 127; Kramerius 1790–*]. Although they were censored, through them readers learned about the key events and actions, and informed their general views. A more dramatic sense of revolutionary transformation was provided by forms of political prophecy (as mentioned above) [*Novotný 1973: 128*].

Conclusion

In this study we have dealt with the issue of mass communication and public opinion in the Czech lands in the 18th century. This brought into focus a socio-political situation in which the emerging Czech national revival gained traction. The climate of this period was shaped by the constant influence of the Catholic church, but saw a number of new phenomena, such as intellectual discussion in aristocratic salons, the emergence of the first scientific societies, the diffusion of foreign ideas and propaganda, the beginnings of Czech printed newspapers and theatres, and finally opinion streams collectively emerging from the folk environment. Specifically, the spotlight falls on the moment when Bohemia

began to receive reports about the French revolution. These reports raised concerns in the Vienna court: triggering the spread of rumours and legends among the ordinary people and leading to control of the press (censorship), and alongside this official surveys of the mood and sentiments of the population. This was the time when the Czech lands began to give birth to modern public opinion.

According to Lee Benson [1967–1968: 525] the study of public opinion in the historical perspective is associated with the use of gathering procedures and data sources which the researcher finds and sorts but does not create. Benson's [*Ibid.*: 532] study of public opinion in the historical perspective distinguishes three fundamental dimensions: the dissemination of opinion, the shaping of opinion, and its influence on the decisions of the ruling class. Following this approach we have tried to capture an image of public opinion with regard to all three dimensions in the Czech lands at the end of the 18th century, especially in the context of the popular opinion of the people concerning the ideas of the French revolution.

With Miroslav Svoboda [2012: 237] we should note that although reactions to the French revolution in the Czech environment are captured in several works [see *Kutnar 1937, 1946, 1948a, 1948b; Roubík 1923; Mejdřická 1959*], all of these works stem from documents of an official nature, which reported to the Habsburg monarchy the potentially dangerous acceptance of revolutionary ideas. These were mainly provided by the Czech authorities. The problem for the analyst lies in the fact that such sources may not have reflected the authentic attitude of the vast majority of rural people. A second problem might be that the state authorities were more interested in educated persons who had the potential to take on the revolutionary ideas and develop them. Indeed, Miroslav Hroch [1990: 192] notes that, in the late 18th century, the vast majority of the rural population was unable to comprehend concepts such as freedom, equality and civil rights. In folk chronicles such themes and concepts are absent, while common people are shown primarily concerned with the harvest and their own livelihoods.

Despite these limitations, the research of mass communications and public opinion during the 18th century has value. It shows the “moles” digging into pre-modern society, which later developed extensively during the 19th century, and beyond into modernity. Public opinion emerged as an important factor in social power, which could influence large groups of the population. This was frequently interwoven with what today is understood as “rumour” (*fama*), which means information of a non-official character, spread by word of mouth. At the same time there were interventions on both sides of the controversies of the day from the printed media- on the one hand, journalism arising from the people, and on the other, handed down by the authorities. It is also worth noting that the philosophical conceptions born in the 18th and early 19th centuries were mostly of a “monistic” character, ie. that they considered public opinion as united, while our analysis shows that a pluralistic opinion existed even at that time, in which the individual parts of the population could tend to have a more or less different view of the ongoing processes. Another characteristic of the age was the initial reflection on public opinion, a precursor of later public opinion research. This was undertaken not by independent analysts but by police agents, and their conclusions were considered secret information and not for public consumption. All the tendencies seen in this early phase of public opinion analysis were to continue through the subsequent centuries, and we can see echoes of them in our own era.

Bibliography

Archive materials²

- Národní archiv, České gubernium – Publicum (National Archive, Czech Gubernium – Publicum), fund 1126 – Průvodní listy zasílaných zasedacích protokolů krajských úřadů ke guberniu (Cover notes of regions' governors to Czech Gubernium)
- Sign. 165/1, ca 3340 Boleslavsko (Boleslav region)
- Sign. 165/2, ca 3341 Hradecko (Hradec region)
- Sign. 165/4, ca 3343 Chrudimsko (Chrudim region)
- Sign. 165/5, ca 3344 Čáslavsko (Čáslav region)
- Sign. 165/6, ca 3345 Kouřimsko (Kouřim region)
- Sign. 165/7, ca 3346, 3347 Tábořsko (Tábor region)
- Sign. 165/8, ca 3348 Budějovicko (Budějovice region)
- Sign. 165/9, ca 3349 Prácheňsko (Prácheň region)
- Sign. 165/12, ca 3353 Žatecko (Žatec region)
- Sign. 165/16, ca 3358, 3359 Berounsko (Beroun region)
- Národní archiv (National Archive), fund 188 – Cirkuláře a vyhlášky (Edicts and Decrees)
- sign. 1543, ca 20 Nařízení gubernia odevzdávat nákresy k rytinám před vytisknutím ke schválení cenzuře (23rd of March, 1793) – The Decree of the Gubernium commit to censorship to approving blueprints of engraving before printing
- sign. 1674, ca 21 Nařízení gubernia o všeobecném předpisu v cenzurních záležitostech (15th of May, 1795) – The Decree of the Gubernium about general rule in censorship
- sign. 1821, ca 23 Nařízení gubernia o pokutách za obcházení cenzury vydavateli knih (9th of July, 1798) – The Decree of the Gubernium about fees for evading censorship by publishers
- sign. 1825, ca 23 Nařízení gubernia o zákazu čítáren (11th of August, 1798) – The Decree of the Gubernium about prohibition of reading houses
- sign. 1831, ca 23 Nařízení gubernia o zákazu předkládat v kavárnách a jiných veřejných místnostech jiné než povolené noviny (23rd of September, 1798) – The Decree of the Gubernium about prohibition offering another newspapers then allowe by state in coffeehouses and public spaces

Secondary bibliography

- Bauer, Wilhelm [1930]. *Die Öffentliche Meinung in der Weltgeschichte*. Wildpark-Potsdam: Akademische Verlagsgesellschaft Athenaion.
- Bauer, Wilhelm [1934]. Public Opinion. Pp. 669–674 in *Encyclopaedia of the Social Sciences*. Vol. 12. New York: The Macmillan Company.
- Bělina, Pavel [1985]. *Česká města v 18. století a osvícenské reformy*. Prague: Academia.
- Beránek, Jiří [1994]. *Tajemství lóží: Svobodné zednářství bez legend a mýtů*. Prague: Mladá fronta.
- Benson, Lee [1967–1968]. *The Public Opinion Quarterly* 31 (4), pp. 522–567.
- Černý, František (ed.) [1969]. *Dějiny českého divadla II. Národní obrození*. Prague: Academia.
- Eisenstein, Elizabeth [2005]. *The Printing Revolution in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Habermas, Jurgen [2000]. *Strukturální přeměna veřejnosti*. Prague: Filosofia.
- Haubelt, Josef [1986]. *České osvícenství*. Prague: Svoboda.
- Haubelt, Josef [1989]. *Velká revoluce ve Francii a společnost v Českých zemích*. Prague: Horizont.
- Herben, Jan [1926]. *Matěj Václav Kramerius – osvícený novinář a buditel*. Prague: Volná myšlenka československá.
- Hroch, Miroslav – Kubišová, Vlasta [1990]. *Velká francouzská revoluce a Evropa 1789–1800*. Prague: Svoboda.

² All documents are kept by the National Archives of the Czech Republic, Prague, the fund of the Archives of the Czech Gubernium.

- Jackob, Nikolaus [2007]. Cicero and the Opinion of the People: The Nature, Role and Power of Public Opinion in the Late Roman Republic. *Journal of Elections, Public Opinion and Parties* 17 (3): 293–311.
- Madl, Claire – Tinková, Daniela (edd.) [2012]. *Francouzský švindl svobody, francouzská revoluce a veřejné mínění v českých zemích*. Prague: Argo.
- Kramerius, Václav Matěj [1790–]. *Kraméryusowy Cýs. K. Pražské Posstowské Nowiny* [online]. Available from: <<http://kramerius.nkp.cz/kramerius/PShowPeriodical.do?id=29153>> [cit. 2. 5. 2016].
- Kutnar, František [1946]. Proroctví v životě minulého lidu. *Český lid* 33 (9/10): 135–138.
- Kutnar, František [1937]. Reakce státu v Čechách na Velkou francouzskou revoluci. *Český časopis historický* 43 (3–4): 323–342, 520–542.
- Kutnar, František [1948a]. *Cesta selského lidu ke svobodě*. Prague: Československá akademie zemědělská.
- Kutnar, František [1948b]. *Sociálně myšlenková tvárnost obrozenského lidu: trojí pohled na český obrozenský lid jako příspěvek k jeho duchovním dějinám*. Prague: Historický klub.
- Mejdřícká, Květa [1959]. *Čechy a francouzská revoluce*. Prague: Naše vojsko.
- Neubauer, Hans-Joachim [1999]. *The Rumour: A Cultural History*. London, New York: Free Association Books.
- Novotný, Jan [1973]. *Matěj Václav Kramerius*. Prague: Melantrich.
- Roubík, František [1923]. Ohlas francouzské revoluce na českém venkově roku 1793–1794 ve světle úředních zpráv. *Časopis pro dějiny venkova* 10: 176–181.
- Svoboda, Miroslav [2012]. Reflexe Francouzské revoluce a napoleonských válek v kronikářských záznamech z moravského venkova. Pp. 237–283 in Madl, Claire – Tinková, Daniela (edd.). *Francouzský švindl svobody, francouzská revoluce a veřejné mínění v českých zemích*. Prague: Argo.
- Tarde, Gabriel [1901]. *L'Opinion at la Foule*. Paris: Félix Alcan.
- Tinková, Daniela [2012]. Ohyzda na prodej a “zmatení pojmů”. Koncept svobody a rovnosti v protirevolučních brožurách z českých zemí. Pp. 101–142 in Madl, Claire – Tinková, Daniela (edd.). *Francouzský švindl svobody, francouzská revoluce a veřejné mínění v českých zemích*. Prague: Argo.
- Vavák, František Jan [1907–1938]. *Paměti Františka J. Vaváka, souseda a rychtáře milčického z let 1770–1816*. Vol. 1–10. Prague: Dědictví sv. Jana Nepomuckého.
- Volf, Josef [1935]. *Dějiny novin a časopisů. Česká vlastivěda. Díl VII. Pisemnictví*. Prague: Sfinx.

Kateřina Soukalová graduated with a doctoral degree in historical sociology at the Faculty of Humanities, Charles University, Prague in 2017. The subject of her dissertation research was the socio-psychological aspects of communication, rumors, gossip and misinformation.

Jiří Šubrt founded the Department of Historical Sociology at the Faculty of Humanities of Charles University in 2009. Over the longer term he has given attention to the issues of current sociological theory, public opinion, time and memory. He is the author and editor of several books published in the Czech, English and Russian languages. One of his latest books, under the title The Perspective of Historical Sociology, was published in the UK in 2017.

Jan Štemberk works at the Department of Historical Sociology, Faculty of Humanities, Charles University. After completing his master's degree in history, Slovenian studies and law, he continued his doctoral studies at the Department of Economic and Social History, Faculty of Arts, Charles University. In 2011, he gained his doctorate in the field of economic and social history. He is oriented towards modern economic and social history, focusing on the history of transport, tourism and economic administration. He is the author of four monographs and several dozen studies.

Catholic Church Towards Sovietization of Culture and Polish Society in Communication of the Polish Embassy at the Vatican in the Years 1956–1968

MAREK BODZIANY* – TOMASZ LANDMANN**

Katolická církev proti soviétizaci kultury a polské společnosti v komunikaci polského velvyslanectví ve Vatikánu v letech 1956–1968

Abstract: The article aims to present the culture-forming role of the Catholic Church, which emerges from selected communications of the Polish Embassy at the Vatican, in opposition to the sovietisation of Polish culture developed by the communist authorities of the People's Republic of Poland in the years 1956–1968. Materials from the Archive of the Józef Piłsudski Institute in America and available literature constituted the basis for the analysis. The undertaken research considering the sources fills a significant gap in the knowledge about the Catholic Church's opposition to the process of sovietisation of Polish culture during the Cold War. It should be emphasised that in the post-war period the Church was the institution that shaped Christian values and a kind of "bastion" of resistance to the authorities whose one of the goals was to sovietise Polish culture. It continued the discourse on the ground of the expression of the inability to reconcile the communist ideology with Christian values in European, including Polish, culture. It also acted as a correspondent for the affairs of oppressed nations subjected to the course of sovietisation. The undertaken research is an answer for lack of knowledge on the Catholic Church opposition towards the process of sovietising Polish culture during the Cold War. All the above allows the hypothesis that the Catholic Church during this period was the only one successful opposition to the PRL authorities which were against the Polish culture and society.

Keywords: Polish embassy at the Vatican; cultural security; communism; the Church

DOI: 10.14712/23363525.2020.18

Introduction

The role of the Catholic Church in the society dominated by the influence of the communist authorities in Poland in 1945–1989 deserves special recognition in the era of easier access for historians to archival sources and objective historical accounts. Communists strengthening their power in the 1950s in the People's Republic of Poland treated the Catholic Church as the "main ideological enemy" [Jędraszewski 2008: 312], proposing a model of socio-cultural life and cultural security different from that in 1918–1939. It must have led to numerous manifestations of resistance from the Polish society, in which the influence of the Church was considerable, especially in the sphere of strengthening elements of national culture based on Christian values [Miernik, 2003: 31].

* Prof. Marek Bodziany, deputy dean of Security Studies in General Kościuszko Military University of Land Forces in Wrocław – Faculty of Security Sciences. E-mail: m.bodziany@interia.pl

** Dr. Tomasz Landmann, doctor of humanities in the discipline of history. General Kościuszko Military University of Land Forces in Wrocław. E-mail: t.landmann@wp.pl

The research was based on two connected periods of sovietisation of culture and the Polish language – the years of 1956–1961 and 1962–1968. Awareness of the extent of the subject matter means that the issues of the PRL authorities' policy towards the Church, known from the publications by Henryk Dominiczak [2000], Antoni Dudek, Ryszard Gryz [2006], Jerzy Eisler [2004: 385–402], Piotr Stanisław [2000: 259–270] and Jan Żaryn [2003; 2005: 11–34; 2010: 35–122], have been omitted. The focal point of the discussion is the content of the information elaborations of the Polish Embassy at the Vatican, created based on various sources from the country and abroad, such as contacts with the Polish government in exile, national and foreign press, analysis of legal acts issued by the PRL authorities, contacts with representatives of the Holy See or the hierarchs of the Catholic Church in Poland. The communications of the Embassy of the Republic of Poland to the Vatican enables conclusions to be drawn on the critical role of the Church in Polish society during the intensification of cultural sovietisation in 1956–1961. The issue has not been sufficiently elaborated, even considering Jan Żaryn's general study of the archive records [Żaryn 1998]. The historiography is dominated by the view on the Polish Embassy at the Vatican during World War II, and the considerations of most authors about the post-war functioning of the institution – as Dominika Wronikowska emphasises - focused on the process of resuming diplomatic relations between the PRL and the Holy See [Wronikowska 2016: 38, 40].

The second period of the research is connected to the change of the PRL authorities' Polish politics towards culture and church. The beginning of the 1960s brought a new approach from the communist authorities of the People's Republic of Poland to the implementation of the previously imposed direction of sovietisation of the Polish society and culture. The change was evolutionary and it targeted the intensification of communist authorities' actions towards those social groups that could constitute – in the opinion of decision-makers – the reactionary environment that was hostile to the communist regime and fuelled the Polish society's opposition towards the imposed power. The Catholic Church, having a broad impact on the society and carrying out culture-creating functions at the same time, was one of such environments [Bodziński 2019: 259–260]. From the beginning of the 1960s, the legislator's efforts were aimed at marginalising the role of the Church by, inter alia, removing religious education from schools in 1961 [DEUS 1961] or adopting a regulation imposing complex accounting and tax duties on churchpersons and religious congregations in 1962 [KCR 1962; Krawczyk 2017: 148; Dudek 1995: 158]¹. In the same year, constituting the beginning of the adopted time caesura, the process of liquidation of Catholic religious schools and care centres [Kolasa 2010: 383–410]² was completed, and the idea of liquidation of lower spiritual seminaries was implemented [Mazgłowski 2007: 31–57]. The ideologically strengthened policy of the authorities inscribed in the direction of the sovietisation of the Polish culture and society had to face the Polish Church's

¹ It is emphasised in the literature that these duties, together with the more stringent tax laws imposed on Church circles already in 1959, were intended to create concerns among the clergy as to the possible nationalisation of church property, preceded by attempts to register it thoroughly by the Office for Religious Affairs along with its local agencies. Meanwhile, the communist authorities sought to create a tight tax system, especially for the need to execute the tax arrears of the Church, thereby treating the tax policy as an effective means to compromise the mission of the institution widely influencing the Polish society in the early 1960s.

² For more on this issue, with the emphasis on the situation in the city of Łódź.

response [*Krajczyński, 2017: 62*]³ supported by the Holy See. Various manifestations of the above can be found in the documents gathered at the Polish Embassy at the Vatican.

The Catholic Church's Approach to Manifestation of Sovietisation in 1956–1961

The situation in Poland at the turn of 1955 and 1956 proved that the Catholic Church tried to strengthen its weakened position under the conditions of repression from the communist authorities. Subsequent communications of the Polish Embassy at the Vatican prove that the Holy See with the Pope at the head was an essential source of support for the Church's efforts. At the end of 1955, in a letter to the faithful in Poland, Pope Pius XII expressed support for the cause of the Catholics objecting to the communist regime, which resulted in "closing the ranks of fighting Catholicism and strengthening the position of the Church" [*CEROV 32, 1956*]. In 1956, there was also opposition to the violation of Polish workers' rights, mainly in the context of events of the Poznań June and the arguments for the failure of communism in the organisation of a just social system, also on the example of Poland [*CEROV 35, 1956*].

In the aspect of the cultural security of Poland, which emerged before World War II as part of its independent rule and state sovereignty, including the participation of Christian values, after 1945 the authorities undermined the previously achieved heritage. Attacking the Church and attempts to marginalise its contribution to the development of culture and social life was in no small extent an element of the communist state in 1956–1961 [*Bodziany 2019: 259*]. The literature emphasises that the Catholic Church "was attacked not only as a religious institution but also as the last obstacle to the implementation of a totalitarian model programmed by the communist authorities, which would ensure its full control over the society" [*Zabłocki 1999: 120*]. The communications conveyed by the Polish Embassy at the Vatican indicated that the Church did not intend to accept the oppression imposed by the communists passively. In October 1956, it was announced that "The Holy See and the Catholic hierarchy in Italy vividly reacted to the anti-Soviet movement in Central and Eastern Europe" [*CEROV 51, 1956*], which was mainly motivated by social movements in Poland and Hungary. The Embassy of the Republic of Poland at the Vatican noted that there were demonstrations on the streets of Rome called around the slogan of solidarising with the participants of anti-communist rallies in both Central European countries [*CEROV 51, 1956*].

The collected archives show that the Church took an unambiguous stance in the aspect of the Catholic social and economic program in the countries of the communist bloc. The document of April 18, 1956, emphasised the view of Pope Pius XII, according to whom the Universal Church would not cease in resistance to attempts made in individual communist countries after World War II in connection with the state's excessive interference in the private sphere to destroy it or seriously violate to the detriment of the freedom of human work and entrepreneurial activity. In turn, as for the social program, the Church expressed its opposition to the communist state's monopoly on the education of youth. That was

³ The answer resulted not only from the threat to important Christian values in the Polish culture but also the imposition of number of restrictions destabilising the activity of the Church, the internal structure of the institution, as well as aiming at "destabilising and destroying the Church".

particularly important in the era of the educational model that the communist state offered to the citizens of Poland. The Pope also referred to the harmful consequences of central planning in the social sphere of religious freedom violation. He showed the connection of the communist regime with the destruction of the spiritual heritage in Catholic countries after the Second World War [CEROV 22, 1956]. This heritage should be assessed as an essential element of the development of Polish culture over the last centuries.

An important element of strengthening cultural security in every country is the preservation of the culture and acquis shaped during the long-lasting process of stabilising social relations by law. In the opinion of the Holy See, the mid-1950s changes in the communist countries, including Poland, aimed at ruining the results of this process. On April 29, 1956, the article entitled “Confessioni e prove” published in the daily newspaper of Vatican City State “L’Osservatore Romano” analysed the new direction in the development of criminal law under the influence of communism in countries dependent on the Soviet Union. The authors of the article concluded that “‘objective justice’ and ‘the Soviet natural law’ are in full and intentional contrast with the tradition of justice of free people” [CEROV 23, 1956]. The codified system of criminal law in such countries as Poland, Czechoslovakia or Hungary was built on subordinating the meaning of crime and punishment solely to the interest of the communist state, not implementing the principle of social justice [*Ibid.*]. It should be recognised that the mission of the state fulfilled in this way was a threat to the principle of a fair justice system in communist Poland in 1956–1961. The Pope representing the Catholic Church opposed such a direction of the development of criminal law as an essential element of the legal culture, and at the same time, the cultural security of the then states.

When it comes to the sovietisation of the Polish culture, the communications of the Polish Embassy at the Vatican paid attention to the danger of progressivism, which is poorly known in historiography. In the Holy See’s view: “Progressivism consists in combining false progress with the truncated Catholic faith” [CEROV 39, 1956]; however, in essence, it concerned the Communists’ attempts to forbid progressive changes within the Church itself and its doctrine, which would serve to weaken the unity of believers and popularise the leftist program within Catholic social teaching. The Pope obliged the bishops to warn the faithful in Poland as well as in other communist countries against progressivism, threatening with a formal exclusion of people supporting the analysed socio-religious movement from the Church structures [*Ibid.*].

In November 1956, another communication addressed the question of eliminating the importance of the Church and religion from the Eastern Borderlands in the context of the situation in the eastern part of the Vilnius archdiocese subordinated to the Soviet Union. It objected to the administration direction pursued by Moscow, which included closing churches, hindering clergy’s ability to influence society, as well as spreading atheist propaganda in the local press and schools. At the same time, it was shown that despite the intensified actions of the communists, the Catholic population remained faithful to the traditions and cultural values stemming from Christianity. The Catholic Church in Poland could count on the support of the Vatican in the context of confirming the Vatican’s demand for the abolition of the Decree adopted on February 9, 1953, on filling clerical positions [CEROV 52, 1956].

The document describing the results of the Primate of Poland Stefan Wyszyński’s visit to Rome in May and June 1957 presents interesting conclusions. The communist power

in Poland, realising the authority of the Primate, tried to present the official visit to Rome as an anti-regime mission of political rather than primarily religious nature. Press propaganda was used to discredit it and inspire messages in the leftist foreign press. The document contains references to the attempts made by the communists to divide the Church in Poland and separate Catholics from extensive contacts with the Holy See. Among the expected declarations, as the result of S. Wyszyński's visit, it was stated that: "The Vatican will certainly do its utmost to organisationally and personally renew the Polish Church and strengthen it all the more so that it may only be a favourable economic situation, a pause in persecution" [IPPR 8. 5. 1957; Szafrński 2005: 378; CEROV 45, 1956]⁴. The Primate started talks with Pope Pius XII on the possible creation of new dioceses in Łowicz, Kalisz, Radom and Bydgoszcz, although the need to change the Concordat of 1925 and discuss the matter with the anti-democratic regime in Poland was noticed [OFCP 1957; Marecki, Musiał 2007: 13; Żaryn 2004: 99]⁵. The Pope gave assurance to S. Wyszyński of maintaining the activities of the Polish Embassy at the Vatican (despite the communist authorities' expectations as to its liquidation) [Grajewski 2013: 216]⁶, as well as priest Józef Gawlina's mission [Dzwonkowski 2012: 56]⁷.

Another subject of discussion during the Primate's visit was to fill posts in the Cracow, Poznań and Vilnius metropolitan areas, which did not require changes to the Concordat's content, but related to the need to obtain the consent of the communist authorities. The problem of Polish bishops' subsequent visits to Rome, which were impossible for political reasons in the then conditions in mid-1957, was discussed. Primate Stefan Wyszyński also

⁴ The document mentions the thaw of October 1956 in the persecution of the Church, which also resulted in the partial liberalisation of the communist authorities' policy towards various social environments. The thaw particularly resulted in the release of S. Wyszyński from his internal exile, the reintroduction of religious education in schools, the rehabilitation of some clerks falsely accused of anti-system activities, or the return of nuns to facilities previously confiscated by the state. The assessment preserved in the documents of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican shows that the hierarchs of the Catholic Church in Poland regarded the thaw of October 1956 only as a temporary state, a pause in the further persecution of the Catholics by the communists.

⁵ The necessity in question was the consequence of the adoption on December 31, 1956, of decree regulation on the organisation and occupation of church positions in Poland. The Decree laid down that creation, transformation, abolition, as well as the establishment of territorial boundaries and headquarters of dioceses and Catholic parishes required the prior consent of the state on the ground of an agreement with the competent PRL authority. It is emphasised that under the Decree of December 31, 1956, on the organisation and occupation of church positions (Journal of Laws of 1957, No. 1, item 6 [OFCP, 1957]) the state withdrew from the direct shaping of personnel policy within the Catholic Church, but it left itself the possibility of far-reaching interference in this field. The view of the legislative efforts of the communist state to limit the freedom of the religious movement in Poland, and thereby weakening the role of the Church in influencing society, can be found in historiography.

⁶ The issue of the liquidation of the Polish Embassy at the Vatican as a government-in-exile cell returned in subsequent conversations between representatives of the communist authorities and Polish Church hierarchs. Not only did the former postulate the normalisation of relations between the authorities and Church in the PRL but also the liquidation of the so-called residual dioceses in Drohiczyn, Białystok, and Lubaczów in 1944–1989.

⁷ After World War II Józef Gawlina took over the role of the Spiritual Guardian of the Poles in exile, acting as the so-called Protector of Polish Emigration. He was responsible for inspiring members of the Polish emigration in stimulating religious zeal, and organising clerical seminaries abroad; he also conducted activities related to publishing and the establishment of Polish Catholic Missions. In his pastoral work, he fulfilled the task of the Ordinary Bishop of the Polish in Germany, the providential shepherd, and a kind of spiritual guide of the Polish emigration all over the world. The then communist authorities of the People's Republic of Poland assessed his activity as uncomfortable for them.

received an explicit declaration that: “The Holy See does not want and cannot enter the path of understanding and co-existence with communism” [IPPR, 8. 5. 1957]. The role of the Catholic Church in the situation shaped in Poland after the Second World War in connection with the imposition of communist rule was assessed as follows: “It requires, on the one hand, saving what can be saved by the Church and, on the other hand, excludes any imitation in other countries. (...) The victory of the Polish Catholics, the release of the Primate, and the bishops, and the visit to Rome are first and foremost the result of the resistance of the Catholic mass in Poland, the consequence of the resolute ‘no’ which the Poles told communism and Moscow” [Ziętara 2001: 26; Gałaszewska-Chilczuk 2006: 55]⁸.

The Church’s support for the Polish Catholics on the part of the Holy See was also oriented around inspiring the publication of information messages in the Vatican and Italian press. The account of the private audience attended by Ambassador Kazimierz Papée with Pope John XXIII on January 11, 1960, proves that information on the persecution of the Polish Catholics appeared, for example, in the Italian weekly “Vita”. They concerned the restrictions imposed by the communist authorities of the PRL on the freedom of disposing of Church property, the Church’s taxation in Poland, the prevention of religious education in public schools, the practice of appointing clerics for military service or imposing on the Church formal difficulties in erecting new temples. The article published in the weekly “Vita” also discussed the role of the Catholic University of Lublin in educating cadres in the spirit of the values of Christian culture, and at the same time the actions of communist authorities aimed at weakening the importance of universities in the Polish society⁹ (especially by abolishing the three main fields of education and contributing to reducing the number of listeners by half, up to 1800 people). The message referred to the show trial of Bishop Czesław Kaczmarek (it took place in 1953), wrongly accused of spying for the Vatican and the United States, collaborating with the Germans, and acting to the detriment of the socialist system of the PRL [CEROV 1, 1960]. Not only did the usefulness of such a press release serve to increase awareness among the Italian society of the actual oppression of the Church by the communists in Poland but also the Holy See’s support for the cause of the Polish Catholics living during the persecution of the Church in the PRL.

The information published in the Vatican newspaper “L’Osservatore Romano” proved to be difficult to overestimate, primarily due to the authorisation of the spokesperson of the Secretariat of the State of the Holy See to publish official positions and doctrinal views of the Church on social matters. The Polish Embassy at the Vatican attributed the critical role to Professor F. Alessandrini, the author of several publications consistent with the doctrine of the Church and condemning communism as an ideology incompatible with the values of the Christian culture. The activity became increasingly important due to the communist efforts to inspire the press in Italy and other Western European countries for a false message referring to the rapprochement of the Soviet Union and the Vatican to regulate

⁸ Furthermore, the document underlines the role of the Polish western emigration as “a factor strengthening resistance of the society in the country and supporting this resistance towards the West” [*Ibid.*]. The literature on the subject provides information that the situation and persecution of the Catholics in Poland “aroused deep concern for emigration”, while Polish emigre circles closely watched events in Poland, not only at the demands of the release of Primate Wyszyński during internment in 1953–1956 but also in a later period.

⁹ The scale of these activities is best evidenced by the fact that in the early 1960s the communist authorities developed an organised apparatus for controlling the activities of lecturers teaching at the Catholic University of Lublin. It consisted of 32 information sources, 15 of which were priests obedient to the communists.

reciprocal relations based on consent and mutual tolerance. “L’Osservatore Romano” officially constructed a sincere message about the attitude of the Church to Bolshevism, the persecution of the Church in Poland and other satellite countries of the Soviet Union [CEROV 5, 1958].

On March 7, 1960, the Polish Embassy at the Vatican noted that the intensified action against the Catholic Church in Poland did not evoke “any more vivid reaction” [CEROV 7, 1960] in the international environment, except for the Vatican which was favourable to Poland. The acts of discrimination against the Church and the Catholics in Poland were listed, and the reference was made to the case of Bishop Kaczmarek [CEROV 6, 1960; *Chmielowiec, Lasota and other 2003: 12*]¹⁰, removal of secular catechists opposing the communist ideology in the PRL, increased control over the activities of seminaries in order to limit the Vatican’s influence on the development of religious education in Poland, and the systematic formulation of threats against influential Church hierarchs to weaken their ties to the faithful [CEROV 6, 1960]¹¹.

In 1961, the communist authorities in Poland imposed new regulations on the society resulting in the cessation of religious education in schools, forcing priests to teach religion at parishes, with strict control of educational authorities [*DEUS 1961; Mezglewski 2000: 28*]¹². The issue was also discussed in the communiqués of the Polish Embassy at the Vatican. For instance, in the communication of September 14, 1961, the support was expressed for citizens who opposed the new education regulation in the PRL. It was noticed that the authorities not only formally deprived people of the possibility of teaching religion in public schools but also introduced regulations resulting in hindering the teaching of the subject outside of schools. The fragments of press releases in the “L’Osservatore Romano” were quoted as undermining the claims of the communist authorities in Poland to “rationing’ teaching religion even in churches and church buildings. In this way, they violate the Church’s most fundamental rights and push themselves into the area where their presence is an unacceptable rape” [CEROV 28, 1961]. The communication confirmed the violation of the principle of the independence of state authority from the Church on the example of the forced meeting of parish priests convened by local offices for

¹⁰ The case of Czesław Kaczmarek, the Kielce Bishop, was of interest to the Polish Embassy at the Vatican that constantly monitored the authorities’ actions in relation to the priest after his release from prison, and publicised persecution in other communications, seeking a representative example of direct influence of the repressive communist system on the clergy and the Church in Poland. The message of February 27, 1960, informed about the compulsory departure of the Bishop to Krynica, probably faked to remove him from the diocese and deprive him of the function of the Ordinary. The case of Bishop Kaczmarek received the support of the Episcopate and Pope John XXIII who expressed his support for the clergyman in a personal letter, refusing to recognise the postulate of communist authorities of Poland to dismiss the priest from his position under the canon law.

¹¹ The communists’ activities in Poland in the early 1960s noted by the Polish Embassy at the Vatican were assessed as stages “on the way to separating Poland from the Universal Church, transforming the clergy into a regime’s tool, and finally to complete de-Christianisation of Poland”.

¹² As noted in the literature, the specific provision of the Act did not include the sources of prohibition on teaching religion in public schools but the supplementary ordinance and instructions of the Minister of Education on the conduct of catechetical classrooms with lessons for those children whose parents or guardians expressed such a need addressed the issue. In practice, the regulations provided for numerous formal restrictions on the establishment of catechetical classrooms at parishes. It should have been perceived as the manifestation of discrimination and the form of increasing persecution of the Catholics in the early 1960s in the People’s Republic of Poland.

Church affairs on August 21, 1961, to make them listen to the government's law and sign terms of administering catechetical classrooms at parishes. The actions of the authorities were assessed in the Church environment as "a brutal intervention (...) into the internal jurisdiction of the Church, an intervention made with deliberate omission of hierarchy" [CEROV 28, 1961].

The Polish reform of the education system, which, in the opinion of the Polish Embassy at the Vatican, had been prepared since the turn of the 1950s and 1960s, was recognised by the journalist community associated with the papal newspaper "L'Osservatore Romano" as an example of harassing the Catholics behind the Iron Curtain, and as exemplification of the political-ideological and cultural increase of the influence of communist authorities on shaping the youth in the spirit of socialist values. The latter posed a threat to the cultural identity of the Poles who mostly identified with Christian values [CEROV 4, 1961].

Another cultural threat identified in the assessment of the circles associated with the Catholic Church in the years under analysis concerns the uncertain position of a significant number of European intellectuals referring to communism. In the article published in February 1961 in the weekly "L'Osservatore della Domenica", Professor F. Alessandrini showed the weakness of Western intellectual movements, which were unable to see the true nature of communism as a reactionary social doctrine threatening democracy, private property, or religious and ideological freedom in the countries of the 1950s and 1960s [CEROV 6, 1961]. Recognising the auxiliary importance of emigration circles and the Church's search for international help, these arguments can be considered as fundamental in discussing the real scale of threats of communism in the message formulated by the Polish Embassy at the Vatican.

The years 1956–1961 characterised by intensified persecution of the Catholic Church in Poland did not lead to breaking the institution that had a significant impact both on the process of integration of the Polish society and strengthening the cultural values and norms shared in it [CEROV 7, 1961; Pawlina, 2002: 24]¹³. In his two speeches of March 19, 1961, commented by the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican, Primate Wyszyński assured compatriots of the independence of the hierarchy, as well as appealed to them to strengthen attitudes of defending Christian values in the fight against persecution carried out by the communists. S. Wyszyński discredited the PRL central authorities' claims against the Vatican about inciting the Poles to fight against communism allegedly at the expense of reducing the protection of the Church's position in the country. He mentioned the role of Vatican Radio in unmasking the lies cultivated by the camp of W. Gomułka in their attempt to split between the Catholics in Poland and the bishops maintaining close contacts with the Holy See. He underlined the lack of freedom of conscience guaranteed by the law in the People's Republic of Poland as an immanent element of culture in the Christian society, as well as many other aspects of criticism of the actions of state authorities in the face of the communist camp's strivings aimed at marginalising the role

¹³ The Polish Embassy notes the best evidence at the Vatican on April 13, 1961 – an increase in the number of priestly vocations in the PRL compared to the situation immediately after the end of World War II, despite the intensification of persecution by the communist authorities. The data is confirmed in the literature, because in fact the dynamics of admission to diocesan seminars was the highest in 1950–1954 (almost 1000 vocations per year), and slightly lower in 1955–1960 (almost 800 per year), thus significantly exceeding the number of vocations in the years 1945–1950 (563 per year).

of the Catholic Church in the Polish society and influencing the formation of national culture [Szymanowski 2009: 51, 163; CEROV 9, 1961]¹⁴. Cardinal Wyszyński's speeches were crucial for inspiring the official Vatican journal. Therefore, on March 24, 1961, Professor F. Alessandrini's article entitled "La Chiesa in Polonia" enumerated specific manifestations of the persecution of the Catholics in Poland and gave support to the Polish Church in the fight against the imposed direction of the sovietisation of culture [CEROV 10, 1961]¹⁵. Consequently, it should be stated that the position of the Vatican and the Church in Poland in the time perspective under the study remained uncompromising about the inability to reconcile the Christian values with the cultural model proposed by the communists, inscribed in the direction of the sovietisation of culture.

The Catholic Church's Approach to Manifestations of Sovietisation in the Period 1962–1968

Facing the strategy of persecution implemented by the communist authorities against the Catholic Church in Poland at the turn of the 1950s and 1960s, the Church sought to maintain communication with the Holy See. At the beginning of January 1962, the Polish Embassy at the Vatican City recalled an article published in "L'Osservatore Romano" in December of the preceding year, which had been supposed not only to raise the awareness of the Italian society of the fight of Polish Catholics for their rights, but also to express support for the Church in Poland. The article contained a message formulated by Pope John XXIII, which was read out in all Polish churches during Christmas 1961 [Żaryn 1998: 35; CEROV 1, 1962]¹⁶. In the author's commentary on the Pope's message, the author of the

¹⁴ In the opinion of the Hierarch, there were various government institutions in Poland in the early 1960s whose specialisation included secularisation of the society and the eradication of the Christian values from the national culture, primarily by influencing young people. In the criticism of the cultural policy of the PRL, there was also a reference to the condemnation of atheist contents on the example of one of the anti-Church films shown in the cinemas (although the title was not mentioned, the available historical knowledge indicates that it might have been the film "Mother Joanna from Angels" by Kawalerowicz). As a summary, S. Wyszyński stated: "The Catholic Church is indeed opposed to all oppression, and we will not defend ourselves if someone opposes to us with this objection."

¹⁵ The listed manifestations of the discrimination of the Church included fiscal oppression of Church institutions, abolition of teaching religion in public schools, promotion of religious organisations such as the PAX Association and the Polish-Catholic Church in the Republic of Poland cooperating with the regime, or favouring building sectarian temples while limiting the possibility of erecting Catholic temples in newly emerging urban settlements (the example of Nowa Huta). Other manifestations of persecution, which the society with the support of the Church protested, concerned the closure of smaller clerical seminaries and novices, revisions in libraries of Catholic institutions, confiscation of theological textbooks, practising anti-religious propaganda in cultural messages, as well as a systematic formulation of threats of closing female religious congregations. It should be assumed that drawing attention by the Church to the mentioned above manifestations of the activities of public authorities of the People's Republic of Poland constituted an essential element of protecting the cultural heritage of Poland, permanently inscribed in the context of the Christian values.

¹⁶ According to a correspondent from the Polish Embassy at the Vatican, the papal message was "for the world about the position of the Church fighting in Poland. It attested that the Church in Poland in her struggle is not left alone by the Universal Church, and that the whole Church, with the Pope at the forefront, is united and joint with the Church in Poland". As Jan Żaryn noted, in this case, the Holy See continued the strategy of providing support to the Church in Poland, intensified particularly after the events accompanying the arrest and the prison of Stefan Wyszyński in the years 1953–1956. The reports of the Polish Ambassador to the Vatican also from the early 1960s stressed the convergence between the Polish *raison d'état*, i.e. the interests of the Polish Government in exile and the decisions of the Vatican diplomacy, were stressed.

article, Professor F. Alessandrini, referred to the Marxist-Leninist tactics implemented by communists in Poland, whose aim was to combat the Catholic faith in the Polish society. He presented an example of the authorities' intrusion in November 1961 to one of the churches in Poznań, where young people gathered, and the arrest of several participants. The event triggered opposition from Archbishop of Poznań and Primate Stefan Wyszyński. The Primate urged the authorities to establish a parliamentary committee for examining the regime activities that were, in the opinion of the Church, inconsistent with the Constitution of the PRL and the natural rights of every human being. Primate Wyszyński supported the demand with six manifestations of the unlawful participation of the authorities in exerting pressure on the Church and the Polish society. This concerned the creation of political guidelines in relation to teaching religion, limiting the rights of nurses, formulating unfair tax laws for the clergy, foreclosing access to higher education for priests and religious, prohibitions and restrictions on the development of Catholic associations, as well as the lack of recognition of existing church institutions as legal persons [CEROV 1, 1962]. All the arguments were part of the rhetoric explaining how the authorities tried to foist a postulated model for the sovietisation of culture and social relations upon the society in the early 1960s, during the PRL period.

An interesting manifestation of the PRL authorities' activities targeted at the sovietisation of the culture and society were attempts to marginalise the issue of the Katyn Massacre, which was recalled due to the demands of some Polish People's Army soldiers at the turn of 1961 and 1962. One report of the Polish Embassy at the Vatican noted that the launch of a court procedure for committing the Katyn Massacres was demanded at that time. However, the above deeds received the immediate authorities' reaction consisting in disciplinary and criminal proceedings against some members of the officer corps of the Army. In the result, some officers were released, some others were degraded, while the most active were expelled from the Army [CEROV 4, 1962]. The example testified to the communist authorities' involvement in concealing the actual nature of the Katyn Massacre and preventing its adverse publicity to counteract the revealing of actual significance of it. It also fell within the scope of the classical actions consisting in social disinformation and depriving citizens of access to reliable information [Habielski, 2009: 97]¹⁷. The event should be considered as the denial of historical truth, which constituted an exemplary threat to the cultural security of the Polish nation.

On the eve of the Second Vatican Council approaching in October 1962, Pope John XXIII uttered words expressing "strong stigmatisation of persecution of the Church behind the Iron Curtain" [CEROV 10, 1962]. Among the more specific ways of communists' (including Polish ones) activity towards societies and their attempts to eradicate Christian values from national cultures, the highest Catholic Church authority distinguished: using the strategy of extreme materialism, negating the religious order as a way of organising the community, denying the usefulness of the Church as a social institution, proclaiming the idea of progress only as an effect of the development of the temporal state

¹⁷ It is emphasised in the literature that similar practices, which had been intensively undertaken already in the 1950s and were conducive to state propaganda towards historical events, constituted an element of shaping social attitudes and beliefs about the past as well as the Polish nation's historical memory. Thus, they influenced the cultural life in the period of the People's Republic of Poland, but they distorted the actual history of Poland and its culture since they based on disinformation of the society.

of possession, as well as the actual enslavement of society through the use of deception and strength [*Ibid.*]. Another communiqué of the Polish Embassy addressed a message of Pope John XXIII on the methods of sovietisation. They included repressive legislation limiting the Church's possibility to exercise its rights in the countries of the entire Soviet bloc, putting pressure on the believers, mainly in the process of educating young people to be faithful to the ideals of socialist society, and using various forms of oppression [*CEROV 11, 1962*]. Listing the mentioned earlier strategies as applied by the communists might enable the better understanding of the forms in which the actions taken within the framework of the so-called sovietisation of the social or cultural life were manifested.

On January 29, 1964, "L'Osservatore Romano" published Professor F. Alessandrini's article on Polish bishops and their tough stance against the communist authorities of the PRL, the apologia for activity of the Polish Episcopal Conference, as well as the communists' strategy against the Church in Poland, together with the indication of specific elements of persecution. The author perceived the following elements of sovietisation conducted against the Church in Poland in the first half of the 1960s [*CEROV 3, 1964*]:

- attempts to discredit the Vatican and Western Christianity as submissive to progressive theology;
- financial support for the development of the PAX Association;
- carrying out propaganda activities among Catholics abroad, especially in France, to evoke the conviction of anachronistic organisation and isolation of the Polish Episcopal Conference;
- manipulation of propaganda and disinformation showing the Polish bishops' alleged rejection of some of the directives flowing from the Holy See;
- using the potential of "progressive Catholics", who were obedient to authorities, as successors of the patriot priests' movement, particularly popular in the 1950s.

The Catholic Church remained one of the main institutions, if not the most important, in the field of defence of the Polish society against sovietisation. In his sermon delivered in the Church of St Stanislaus in Rome on May 6, 1964, Primate Wyszyński said: "The Church in Poland took on the task of protecting human dignity, the Poles' dignity (...), and therefore we do not want, and we cannot part with the innate and supernatural Christian culture" [*CEROV 8, 1964*]. The implementation of the task was crucial since the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican noted further occurrences of restricting civil liberties and undermining the foundations of the development of religious life and thus the development of the Catholic society in Poland by the PRL authorities. Among the specific manifestations of the interference of the communist state bodies, the following ones were mentioned [*CEROV 1, 1964*]:

- limitation of religious freedom and freedom of religious practices among children and youth, including the Polish People's Army;
- hindering access to church weddings and infant baptism in parishes;
- utilisation of schools to raise children and youth according to the spirit of atheistic theories through the impact of the reform abolishing teaching religion at public schools;
- imposing further financial burdens on the Catholic University of Lublin, as the main centre of higher education in the spirit of values characteristic of the Christian culture;

- elimination of smaller seminaries and the submission of major seminaries to the power of state curators;
- mobilising seminarians for military service and thus limiting the possibility of proper development of the staff and organisation of the Church;
- liquidation of smaller seminaries and the submission of major seminaries to the power of state curators;
- mobilising seminary students for military service and thus reducing the possibility of proper personnel and organisational development of the Church;
- controlling of publishing the Catholic press resulting in a general reduction in the number of periodicals;
- getting the right by the authorities to approve the nomination of the parish priest based on the prerogative of the Office for Religious Affairs, with a simultaneous bureaucratic extension of the procedure itself;
- introduction of prohibitions and restrictions related to the construction of new sacred facilities;
- increasing the scope of actual actions of the Citizens' Militia and the Office for Religious Affairs in the sphere of controlling the functioning of the Church.

It should be assumed that the sovietisation of the Polish culture and society required the communist authorities to use differentiated instruments of influence not only on the Church but also on those circles that could maintain contact with any institution of Christian organisation guarding Christian values. Implications from the communists' involvement concerned schools and universities, especially the Catholic University of Lublin, social organisations as well as publishing and press centres. They referred to the indoctrination of soldiers in active military service, future clergy, or ordinary citizens striving to participate in the religious life of local communities.

The preserved archives show that from the very beginning of 1962, the Holy See attached great importance to celebrations of the millennium anniversary of Christian Baptism of Poland, which was on the one hand a factor that could potentially strengthen the social influence of the Church and on the other hand a problem from the point of view of the sovietisation strategy or policy implemented by the PRL authorities [*CEROV 7, 1962*]¹⁸. While preparing the plan for celebrating the millennium of the Baptism of Poland against the background of competitive propaganda activities of the PRL authorities that joined the planning of the millennium anniversary of the Polish State without regard for the religious nature of events, various topics were discussed [*Rochatka 2007: 36–42*]¹⁹. One of the most important issues was to schedule the pilgrimage of Pope Paul VI to Poland [*CEROV 19, 1965*], which finally did not take place due to the ban imposed by the communist authorities of the PRL [*Bednarski 2016: 381*]. Prohibitions and restrictions applied within the framework of the border protection policy were to constitute an additional way

¹⁸ The first communication testifying to it was the report prepared on March 8, 1962, summarising the audience of Primate Wyszyński with Pope John XXIII, when the question of the Polish Church was discussed in the perspective of preparations for the millennium of the Baptism of Poland and significant social problems in the communist PRL.

¹⁹ For more on the ideological dispute between the Church and the communist authorities of the People's Republic of Poland on occasion of the events of 1966.

of protecting communist Poland from the inflow of foreign cultural content that could destabilise the model of the socialist society being shaped, which was subjected to the impact of sovietisation in the sphere of cultural security [*Bielecki 2017: 177–178*].

The Ambassador of the Polish Government in Exile at the Holy See, Kazimierz Papée, provided interesting conclusions on the implications of the phenomenon of sovietisation for the planned celebrations of the millennium anniversary of the Baptism of Poland in the letter to the president of the Association of Polish Combatants “Italia”, which was recorded by the Polish Embassy at the Vatican on March 30, 1965. It included the conviction about the autonomous character of the holiday regarding the communist authorities’ activities that disregarded the religious nature of the celebration. Moreover, it expressed the need to make more considerable efforts to attract interest from the West in religious celebrations in Poland and highlight the benefits that Western European countries owed to Poland for its commitment to the fight against communism and Nazism after World War I ended. Numerous threats posed by the communists to weaken the significance of the Church celebrations of the millennium of Poland’s Baptism, overcome Polish emigration, invigilate the Polish Government in Exile, as well as gain members of veteran organisations to cooperate with the PRL authorities were observed. One of the most important means of implementing the communist strategy was the activity of the Society of Fighters for Freedom and Democracy (ZBOWiD) subordinated to the Polish United Workers’ Party [*CEROV 6, 1965*]²⁰.

In the literature on the subject, one can find a thesis that the communist authorities of the PRL and the Church in Poland attempted to negotiate on the grounds of diplomatic efforts undertaken between Poland and the Holy See, the origin of which should be sought in 1965 [*Kucharski 2013: 129*]. However, archival sources preserved in the Polish Embassy at the Vatican made it possible to write about the attempt at reaching an agreement as a real postulate to be implemented in the mid-1960s. In the communication of the Embassy of May 31, 1965, the following conviction was expressed: “In fact, this ‘dialogue’ of communist regimes in Poland, Hungary and the Baltic States is a dialogue forced by rapes and persecution, because under these conditions the Church is looking for a *modus vivendi* for saving those remnants that the communist fury still has left. (...) It lacks the essential condition of every dialogue, which is freedom: one cannot be forced to participate in a dialogue. (...) One should talk about ‘confrontation’ between Catholicism and communists when it takes place on a cultural ground” [*CEROV 31, 1965*]. The obstacle to the productive dialogue between the communists in Poland and the Church was not so much Christians’ fear of communist ideology but “the conviction that communism not only does not present any social, political and economic values but is a destroyer of human beings and human values” [*Ibid.*]. When interpreting the content of the Polish Embassy’s communication to the Vatican, the environment related to the Apostolic Church did not anticipate the possibility of reaching an agreement between the Church and the communist countries,

²⁰ The letter expresses the view that the Polish emigration is a “free expression of the essential needs of the nation” that undertakes actions to “restore Poland’s true independence and rebuild the legitimate Polish state (...) by breaking the imposed knots of political, economic and cultural dependence on Moscow”. The presented arguments contributed to the rhetoric of opposition to the directions of the sovietisation of the Polish culture and society imposed by the Polish People’s Republic in the analysed years.

including Poland, while sovietisation in the field of culture was assessed as a detrimental phenomenon to nations susceptible to the influence of the communist ideology.

While implementing the assumptions of the sovietisation strategy, the communist authorities sought to limit the Church's influence on the Polish society on occasion of the Polish-German reconciliation process due to the exchange of letters between Polish and German bishops. The communists recognised the initiative of Polish bishops as a manifestation of interference in the PRL foreign policy, a form of unauthorised representation of the entire Polish society's interests, and a detrimental element to the Polish *raison d'état*. Communication with German bishops contributed to the intensification of the anti-church policy as an element of sovietisation in the country, while the Polish Embassy at the Vatican documented the action itself with considerable interest. In the communication of December 22, 1965, the undertaking of Polish bishops was recognised as "a creative initiative of historical significance for the entire world of Christian culture" [CEROV 29, 1965]. However, the communiqué of December 30, 1965, noted a quick communists' counter-reaction, the aftermath of which were the exacerbated attacks on the Church and the attempts to discredit her actions in the eyes of citizens [CEROV 30, 1965].

In September 1967, in the document of the Polish Embassy at the Vatican, the reference was made to the absence of Polish bishops during the Synod initiated by Pope Paul VI. The Polish Episcopal Conference was not represented there as the communist authorities had prevented the journey. When opening the Synod, the Pope mentioned unrighteous conditions of existence that the regimes imposed on the functioning of the Church in some states. The Polish Embassy at the Vatican perceived it as a sign of criticism of the communist authorities of the People's Republic of Poland, with the simultaneous support and confirmation of the spiritual communion of the Synod with bishops of the Polish Episcopate. The Pope formulated arguments that the legitimate freedom was denied to the Church and that the institution suffered harassment from "legal and moral pressure and hostile anti-religious action" [CEROV 21, 1967], thereby the development of Christian culture and values in Catholic societies was jeopardised. It is worth noting that the authorities' refusal regarding the Polish bishops' travel to the Synod in Rome translated into a deterioration of the relations between the Church and the PRL authorities in view of attempts to start negotiations between the parties that were commented on in 1967 [Żaryn 2002: 35; CEROV 14, 1967]²¹. Obtaining support from the Pope – revealed during the opening speech at the Synod of Bishops in September 1967 in the arguments about the harmful influence of dictatorial and totalitarian regimes on the development of the Church – was

²¹ In the literature, it is emphasised that the negotiations in question had little chance of success, mainly due to two key reasons. The first one was the Vatican's reluctance to accept the Polish communists' postulate regarding the official recognition of the Polish western and northern borders by the Holy See before the formal settlement of the matter under a separate agreement between Poland and the Federal Republic of Germany (it was not until December 1970). The second reason was related to the fact that the communist authorities suggested that Vatican diplomacy needed to deprive Primate Wyszyński of the position of chairman of the Polish Episcopal Conference, as well as break diplomatic relations with Kazimierz Papée, the then ambassador of the Polish Government in Exile at the Holy See. It should be stressed that the preserved archives also testify to disinformation activities undertaken by the communists to implement the postulates mentioned earlier. For example, an article published on May 25, 1965, in the Roman magazine "Il Passe" edited by a communist body publishing for the Italian intelligentsia informed about the possibility of liquidation of the Polish Embassy at the Vatican. The information required the immediate intervention of interested groups gathered around the Government of the Republic of Poland in Exile to rectify the false press release.

to further strengthen the Polish clergy's expectations regarding the improvement of the institution's position and its impact on the Polish society [CEROV 22, 1967; CEROV 13, 1967; CEROV 18, 1965]²². As a result, the negotiating position of the PRL authorities in relations with the Church in Poland was weakened. What is more, the model for cultural and social sovietisation implemented since the early 1960s with the participation of the above forms of impact on the society was further discredited.

The Polish society's attachment to the Church in the second half of the 1960s is also evidenced by the mention of a future bishop in communist Poland, and later a cardinal, Agostino Casaroli, made in one of the communications of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican [*Bilik* 1993: 77; CEROV 5, 1967; CEROV 12, 1967]²³. Following the stay of the future cardinal, difficulties arose in discussions between the PRL government and the Church in Poland, which prevented the creation of conditions of a lasting agreement and mutual recognition of the methods of state action, as well as the rights expected by the clergy. What is more, the Vatican diplomat noted: "My impressions of the latter journey have fully confirmed the positive judgment about the extraordinary vitality of the Church in Poland, the attachment of a clear majority of the nation to the Catholic religion and the devotion and worship of the Holy Father. I witnessed this on several occasions" [CEROV 8, 1967]. It can be presumed that the actions of the communist state that fitted into the direction of the sovietisation of the culture and social life in Poland – especially those focused on eliminating the influence of the Church and religion from the society – did not bring the results expected by politicians.

In 1968, the communication of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican included an interesting description of the accidents that took place in March at the University of Warsaw, namely protests of students, inspired by part of the academic staff.

²² The support was not incidental but it also appeared on other occasions, which can be exemplified by a fragment of the papal homily recorded by the Polish Embassy at the Vatican on May 19, 1967, when the head of the Church referred to the problems of restricting religious freedom and negating the existence of God in the countries of the Soviet bloc. In turn, during a service in the catacombs of St Domitilla of September 12, 1965, Pope Paul VI condemned the persecution of Christians in the communist countries. He denied the Vatican's ability to deal with atheist governments, in which the resistance of the clergy and believers is overcome with "all technical means of modern civilisation", thereby depriving citizens of the holiest right to truth and responsible freedom in the required field of conscience and faith. The goal is to suppress the voice of the Church and exterminate religion.

²³ Interestingly, Casaroli was, in fact, the primary person responsible for leading the Vatican's policy and diplomacy concerning the countries of the Soviet bloc. It was a consequence of the establishment of the Council for Public Affairs of the Church by Pope Paul VI in August 1967, as the specialised body for conducting the foreign policy of the Vatican, headed by Casaroli. Several Casaroli's arrivals at Warsaw were to serve mainly the goal of preparing Polish bishops from the Polish Episcopate to talk with the government. The visits were planned to contribute to elaborating the foundations and program for possible negotiations of the highest hierarchs of the Polish Catholic Church with the communist regime, although archival sources suggest that Catholic sources doubted the implementation of such a postulate of Vatican diplomacy. The editor-in-chief of "L'Osservatore Romano", Professor F. Alessandrini, expressed concerns about the agreement and in the article titled "Discrepancies" he underlined the fundamental and irreconcilable differences between the ideology of communism and the assumptions of Catholicism. They mainly related to a different understanding of human rights and human freedom. Communism made their understanding dependent on the economic system adopted and the need to end the class struggle by allowing the force to justify the ultimate objective, while for Catholic social teaching man is free by nature and divine law and has the right to control economic reality and its institutions for the protection of freedom. The above message should be treated as additional support for the opposition of Catholic societies in the entire Soviet bloc against the model of sovietisation of culture and social development imposed upon them.

The student protest turned into a mass manifestation and ended with the clash with the security services, thus embedding itself into the broader context of the events of March 1968. It was a direct response of young people and other social groups to the direction of sovietisation of Polish culture and social life being implemented, focused on the opposition and requesting authorities of the People's Republic of Poland to respect fundamental civil rights. The report on events in the official Vatican daily highlighted specific allegations of the intelligentsia circles regarding the actions of the authorities. They included, among others, violation of elementary human rights, the use of extensive censorship preventing creative freedom and the freedom to proclaim beliefs, police authorities' interference in academic life, creating with the support of the authorities of the so-called "workers' teams" infiltrating students and professors' circles and supporting the anti-Semitic attitudes at the University of Warsaw by the regime. All these make the reader aware of the concrete forms of the PRL authorities' actions inscribed in the direction of sovietisation of the culture and the Polish society in the analysed years. According to the Polish Embassy at the Vatican, it was necessary to make the Vatican and Italian press more aware of the essence and character of mass student occurrences in Poland and the protests initiated by other socio-professional groups in March 1968. The abovementioned communication expressed the following conviction: "In Poland, violation of fundamental human rights comes into play, and the communist regime enforced from outside suppresses the freedom of man and nation at every step. The same causes as formerly in Poland and Hungary also come about in Romania and Czechoslovakia (...). In Poland, a great game between society and the regime began. (...) The regime is undoubtedly in trouble" [*CEROV 7, 1968*]. It should be assumed that 1968 was a breakthrough in the summary of the period of sovietisation in the 1960s. The escalation of social anger and the massive protests of the Polish society of March 1968 were clear examples of opposition towards sovietisation and the communists' attempts to eradicate the values, traditions and beliefs that the Polish nation had adhered to for many centuries, with a significant contribution of Christian values [*Eisler 1991: 323*]²⁴.

Summary and Conclusions

Sovietisation of Polish culture and society during these two periods characterised the differences in the PRL authorities' politics, which were caused by the efficiency of informational activities of the Catholic Church and the influence of the Catholic Church on international public opinion. The analysed period shows that the Catholic Church was instrumental in the process of sovietisation of Polish culture and society. At the same time, the Catholic Church turned out to be the only institution able to change the PRL authorities' conduct. The presented arguments allow for formulating the following general conclusions:

1. The documents preserved by the Polish Embassy at the Vatican attest to the Church's particularly active role in preserving the Polish cultural values and foundations for the

²⁴ Nonetheless, as Jerzy Eisler pointed out, the grounds for the outbreak of mass protests should be sought not only in the social and cultural sphere, but also on economic grounds in connection with the growing economic difficulties of the state and the deteriorating financial situation of many socio-professional groups.

development of social life, as well as opposition towards the imposed sovietisation of social security and cultural security of the Polish People's Republic in 1956–1968.

2. The sovietisation concerned various manifestations of the development of cultural security and social security in the PRL in the years 1962–1968. The strategy applied by the communists consisted in the formulation of prohibitions, restrictions and restrictive subordination of all social environments. It applied numerous forms of persecution of the Catholic Church as a particularly representative institution of social life and an organisation protecting the values of Christian culture.
3. Structuring dialogue between the Catholic Church and the communist state on the example of the Polish People's Republic of the 1950 and 1960s, based on partnership and peaceful co-existence, remained a postulate impossible to implement under specific political and social conditions.

The presented archival material corresponds with the thesis of the paper that the years 1956–1968 were characterised by the continuity of the Catholic Church's mission implementation in the service of protecting the Polish culture and society from the directions of sovietisation imposed by the communist authorities in comparison to 1956–1961. Facing the fact that the authorities of the Polish People's Republic took advantage of various forms of persecution of the Church, but also of all circles identifying with the values of Christian culture, a decisive voice of opposition, supported by the Holy See, was necessary. The Church opposed, in the whole examined perspective, any actions aimed at eradicating Christian values from the Polish culture and social relations in Poland. Given the archival materials collected by the Polish Embassy at the Vatican, the Catholic opposition to the sovietisation of the Polish culture and social life in the years 1962–1968 should be shown as very effective.

Bibliography

- Communication of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican No. 22 of April 18, 1956 [CEROV 22, 1956], entitled *The economic communist system in the opinion of the Pope*, Józef Piłsudski Institute of America, Polish Embassy at the Vatican, folder: 701/12/3 (Communications: "Information Service of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican" and "Informazioni Della Polonia").
- Communication of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican No. 23 of May 5, 1956 [CEROV 23, 1956], Józef Piłsudski Institute of America, Polish Embassy at the Vatican, folder: 701/12/3 (Communications: "Information Service of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican" and "Informazioni Della Polonia").
- Communication of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican No. 32 of June 25, 1956 [CEROV 32, 1956], Józef Piłsudski Institute of America, Polish Embassy at the Vatican, folder: 701/12/3 (Communications: "Information Service of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican" and "Informazioni Della Polonia").
- Communication of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican No. 35 of March 7, 1956 [CEROV 35, 1956], Józef Piłsudski Institute of America, Polish Embassy at the Vatican, folder: 701/12/3 (Communications: "Information Service of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican" and "Informazioni Della Polonia").
- Communication of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican No. 39 of July 16, 1956 [CEROV 39, 1956], Józef Piłsudski Institute of America, Polish Embassy at the Vatican, folder: 701/12/3 (Communications: "Information Service of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican" and "Informazioni Della Polonia").

- Communication of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican No. 45 of September 24, 1956 [CEROV 45, 1956], Józef Piłsudski Institute of America, Polish Embassy at the Vatican, folder: 701/12/3 (Communications: "Information Service of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican" and "Informazioni Della Polonia").
- Communication of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican No. 51 of October 29, 1956 [CEROV 51, 1956], Józef Piłsudski Institute of America, Polish Embassy at the Vatican, folder: 701/12/3 (Communications: "Information Service of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican" and "Informazioni Della Polonia").
- Communication of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican No. 52 of October 30, 1956 [CEROV 52, 1956], Józef Piłsudski Institute of America, Polish Embassy at the Vatican, folder: 701/12/3 (Communications: "Information Service of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican" and "Informazioni Della Polonia").
- Communication of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican No. 5 of February 26, 1958 [CEROV 5, 1958], Józef Piłsudski Institute of America, Polish Embassy at the Vatican, folder: 701/12/5 (Communications: "Information Service of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican" and "Informazioni Della Polonia").
- Communication of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican No. 1 of January 12, 1960 [CEROV 1, 1960], Józef Piłsudski Institute of America, Polish Embassy at the Vatican, folder: 701/12/7 (Communications: "Information Service of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican" and "Informazioni Della Polonia").
- Communication of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican No. 6 of February 27, 1960 [CEROV 6, 1960], Józef Piłsudski Institute of America, Polish Embassy at the Vatican, folder: 701/12/7 (Communications: "Information Service of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican" and "Informazioni Della Polonia").
- Communication of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican No. 7 of March 7, 1960 [CEROV 7, 1960], Józef Piłsudski Institute of America, Polish Embassy at the Vatican, folder: 701/12/7 (Communications: "Information Service of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican" and "Informazioni Della Polonia").
- Communication of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican No. 4 of February 3, 1961 [CEROV 4, 1961], Józef Piłsudski Institute of America, Polish Embassy at the Vatican, folder: 701/12/8 (Communications: "Information Service of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican" and "Informazioni Della Polonia").
- Communication of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican No. 6 of February 18, 1961 [CEROV 6, 1961], Józef Piłsudski Institute of America, Polish Embassy at the Vatican, folder: 701/12/8 (Communications: "Information Service of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican" and "Informazioni Della Polonia").
- Communication of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican No. 7 of April 13, 1961 [CEROV 7, 1961], Józef Piłsudski Institute of America, Polish Embassy at the Vatican, folder: 701/12/8 (Communications: "Information Service of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican" and "Informazioni Della Polonia").
- Communication of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican No. 9 of March 27, 1961 [CEROV 9, 1961], Józef Piłsudski Institute of America, Polish Embassy at the Vatican, folder: 701/12/8 (Communications: "Information Service of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican" and "Informazioni Della Polonia").
- Communication of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican No. 10 of March 24, 1961 [CEROV 10, 1961], Józef Piłsudski Institute of America, Polish Embassy at the Vatican, folder: 701/12/8 (Communications: "Information Service of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican" and "Informazioni Della Polonia").
- Communication of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican No. 28 of September 27, 1961 [CEROV 28, 1961], Józef Piłsudski Institute of America, Polish Embassy at the Vatican, folder: 701/12/8 (Communications: "Information Service of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican" and "Informazioni Della Polonia").
- Communication of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican No. 1 of January 3, 1962 [CEROV 1, 1962], Józef Piłsudski Institute of America, the Polish Embassy at the Vatican, folder: 701/12/9

- (Communications: “Information Service of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican” and “Informazioni Della Polonia”).
- Communication of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican No. 4 of February 3–4, 1962 [CEROV 4, 1962], Józef Piłsudski Institute of America, the Polish Embassy at the Vatican, folder: 701/12/9 (Communications: “Information Service of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican” and “Informazioni Della Polonia”).
- Communication of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican No. 7 of March 8, 1962 [CEROV 7, 1962], Józef Piłsudski Institute of America, the Polish Embassy at the Vatican, folder: 701/12/9 (Communications: “Information Service of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican” and “Informazioni Della Polonia”).
- Communication of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican No. 10 of March 21, 1962 [CEROV 10, 1962], Józef Piłsudski Institute of America, the Polish Embassy at the Vatican, folder: 701/12/9 (Communications: “Information Service of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican” and “Informazioni Della Polonia”).
- Communication of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican No. 11 of March 26, 1962 [CEROV 11, 1962], Józef Piłsudski Institute of America, the Polish Embassy at the Vatican, folder: 701/12/9 (Communications: “Information Service of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican” and “Informazioni Della Polonia”).
- Communication of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican No. 3 of January 20, 1964. [CEROV 3, 1964], Piłsudski Institute of America, the Polish Embassy at the Vatican, folder: 701/12/11 (Communications: “Information Service of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican” and “Informazioni Della Polonia”).
- Communication of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican No. 13 of May 8, 1964 [CEROV 8, 1964], Józef Piłsudski Institute of America, the Polish Embassy at the Vatican, folder: 701/12/11 (Communications: “Information Service of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican” and “Informazioni Della Polonia”).
- Communication of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican No. 13 of May 8, 1964, Józef Piłsudski Institute of America, the Polish Embassy at the Vatican, folder: 701/12/11 (Communications: “Information Service of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican” and “Informazioni Della Polonia”).
- Communication of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican on June 1, 1964 [CEROV 1, 1964], entitled *Information from Poland*. Religious situation in Poland, Józef Piłsudski Institute of America, Polish Embassy at the Vatican, folder: 701/12/11 (Communications: “Information Service of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican” and “Informazioni Della Polonia”).
- Communication of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican No. 6 of March 30, 1965 [CEROV 6, 1965], Józef Piłsudski Institute of America, the Polish Embassy at the Vatican, folder: 701/12/12 (Communications: “Information Service of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican” and “Informazioni Della Polonia”).
- Communication of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican No. 31 of May 31, 1965 [CEROV 31, 1965], Józef Piłsudski Institute of America, the Polish Embassy at the Vatican, folder: 701/12/12 (Communications: “Information Service of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican” and “Informazioni Della Polonia”).
- Communication of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican No. 18 of September 14, 1965 [CEROV 18, 1965], Józef Piłsudski Institute of America, the Polish Embassy at the Vatican, folder: 701/12/12 (Communications: “Information Service of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican” and “Informazioni Della Polonia”).
- Communication of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican No. 19 of September 16, 1965 [CEROV 19, 1965], Józef Piłsudski Institute of America, the Polish Embassy at the Vatican, folder: 701/12/12 (Communications: “Information Service of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican” and “Informazioni Della Polonia”).
- Communication of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican No. 29 of December 13, 1965 [CEROV 29, 1965], Józef Piłsudski Institute of America, the Polish Embassy at the Vatican, folder: 701/12/12 (Communications: “Information Service of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican” and “Informazioni Della Polonia”).

- Communication of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican No. 30 of December 22, 1965 [CEROV 30, 1965], Józef Piłsudski Institute of America, the Polish Embassy at the Vatican, folder: 701/12/12 (Communications: "Information Service of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican" and "Informazioni Della Polonia").
- Communication of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican No. 5 of February 16, 1967 [CEROV 5, 1967], Józef Piłsudski Institute of America, the Polish Embassy at the Vatican, folder: 701/12/14 (Communications: "Information Service of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican" and "Informazioni Della Polonia").
- Communication of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican No. 8 of March 29, 1967 [CEROV 8, 1967], Józef Piłsudski Institute of America, the Polish Embassy at the Vatican, folder: 701/12/14 (Communications: "Information Service of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican" and "Informazioni Della Polonia").
- Communication of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican No. 12 of May 5, 1967 [CEROV 12, 1967], Józef Piłsudski Institute of America, the Polish Embassy at the Vatican, folder: 701/12/14 (Communications: "Information Service of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican" and "Informazioni Della Polonia").
- Communication of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican No. 13 of May 19, 1967 [CEROV 13, 1967], Józef Piłsudski Institute of America, the Polish Embassy at the Vatican, folder: 701/12/14 (Communications: "Information Service of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican" and "Informazioni Della Polonia").
- Communication of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican No. 14 of June 16, 1967 [CEROV 14, 1967], Józef Piłsudski Institute of America, the Polish Embassy at the Vatican, folder: 701/12/12 (Communications: "Information Service of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican" and "Informazioni Della Polonia").
- Communication of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican No. 22 of October 11, 1967 [CEROV 22, 1967], Józef Piłsudski Institute of America, the Polish Embassy at the Vatican, folder: 701/12/14 (Communications: "Information Service of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican" and "Informazioni Della Polonia").
- Communication of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican No. 21 of September 29, 1967 [CEROV 21, 1967], Józef Piłsudski Institute of America, the Polish Embassy at the Vatican, folder: 701/12/14 (Communications: "Information Service of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican" and "Informazioni Della Polonia").
- Communication of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican No. 7 of March 14, 1968 [CEROV 7, 1968], Józef Piłsudski Institute of America, the Polish Embassy at the Vatican, folder: 701/12/15 (Communications: "Information Service of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican" and "Informazioni Della Polonia").

Books and articles

- Act of 15 July 1961 on the development of the education and upbringing system [DEUS]. *Journal of Laws of 1961*, No. 32, item 160.
- Act of July 15, 1961, on the development of the education and upbringing system [DEUS, 1961]. *Journal of Laws of 1961*, No. 32, item 160.
- Bednarski, Krzysztof [2016]. Watykan i Paweł VI wobec milenium chrztu Polski (w relacji ambasadora Kazimierza Papée). *Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne* 49 (2): 371–389.
- Bielicki, Paweł [2017]. "Żelazna kurtyna" jako aspekt sowietyzacji Europy Wschodniej w latach 1949–1953. *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej* 52 (1): 175–200.
- Bilik, Anrzej [1993]. *Politycy. Czterdziestu siedmiu wielkich*. Warsaw: Polska Oficyna Wydawnicza BGW.
- Bodziany, Marek [2019]. *Wewnętrzne uwarunkowania bezpieczeństwa kulturowego Polski*. Wrocław: AWL.
- Chmielowiec, Piotr – Lasota, Marek – Szarek, Jarosław – Terlecki, Ryszard [2003]. *Kościół w godzinie próby 1945–1989. Nieznane dokumenty i świadectwa*. Krakow: Dom Wydawniczy "Rafael".
- Decree of December 31, 1956, on organising and filling clerical positions [OFCP, 1957]. *Journal of Laws of 1957*, No. 1, item 6.

- Decree of February 9, 1953, on filling clerical positions. *Journal of Laws of 1953*, No. 10, item 32.
- Dominiczak, Henryk [2000]. *Organy bezpieczeństwa PRL w walce z Kościołem katolickim. W świetle dokumentów MSW*. Warsaw: Bellona.
- Dudek, Antoni [1995]. *Państwo i Kościół w Polsce 1945–1979*. Kraków: PiT.
- Dudek, Antoni – Gryz, Ryszard [2006]. *Komuniści i Kościół w Polsce (1945–1989)*. Kraków: ZNAK.
- Dzwonkowski, Roman [2012]. Laudacja na cześć księdza arcybiskupa Szczepana Wesołego, 9 października 2007 roku. In: Nir, Roman – Szczerbiński, Marek – Wasilewski, Krzysztof (eds.). *W nieustającej trosce o polską diasporę. Studia historyczne i politologiczne*. Gorzów Wielkopolski: Stowarzyszenie Naukowe “Polska w świecie”, p. 56.
- Eisler, Jerzy [1991]. *Marzec 1968. Geneza, przebieg, konsekwencje*. Warsaw: PWN.
- Eisler, Jerzy [2004]. Stosunki Kościół-państwo w powojennej Polsce w najnowszych publikacjach. *Pamięć i Sprawiedliwość*, nr. 3: 1.
- Gałaszewska-Chilczuk, Dorota [2006]. Polityka państwa wobec Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego w latach 1944–1968. *Pamięć i Sprawiedliwość*, nr. 10.
- Grajewski, Andrzej [2013]. Normalizacja administracji kościelnej na Ziemiach Zachodnich w kontekście watykańskiej polityki wschodniej. In: Kucharski, Władysław (ed.). *Droga do stabilizacji administracji kościelnej na Ziemiach Zachodnich i Północnych po II wojnie światowej*. Wrocław: Ośrodek “Pamięć i Przyszłość”.
- Grzybowski, Romuald [2012]. Socjalizacja w cieniu konfliktu Sytuacja wychowawcza dzieci i młodzieży w Polsce w latach rządów Władysława Gomułki (1956–1970). *Przegląd Pedagogiczny*, nr. 1, 143–158.
- Habielski, Rafał [2009]. Przeszłość i pamięć historyczna w życiu kulturalnym PRL. Kilka uwag wstępnych. In: Skibiński, Paweł – Wiścicki, Tomasz (eds.). *Polityka czy propaganda: PRL wobec historii*. Warsaw: Muzeum Historii Polski, pp. 87–115.
- Impressions from the Polish Primate’s stay in Rome /8. 5. – 8. 6. 1957/ [IPPR, 8. 5. 1957]. Józef Piłsudski Institute of America, Embassy of the Republic of Poland at the Vatican, folder: 701/12/1 (Communications: “Information Service of the Embassy of the Republic of Poland at the Vatican” and “Informazioni Della Polonia”).
- Kolasa, Krzysztof [2010]. Działania władz terenowych oraz aparatu bezpieczeństwa wobec placówek oświatowo-wychowawczych ss. salezjanek w Łodzi i ich likwidacja. *Pamięć i Sprawiedliwość* 1 (15): 383–410.
- Krajczyński, Jan [2017]. Wybrane problemy Kościoła katolickiego w PRL w zakresie realizacji własnej misji. *Acta UniversitatisLodziensis. Folia Iuridica* 80: 55–77.
- Krawczyk, Michał [2017]. Zarys polityki podatkowej władz PRL wobec Kościoła i duchowieństwa – studium historyczno-prawne. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach. Administracja i Zarządzanie* (112): 141–157.
- Kucharski, Wojciech [2013]. Stabilizacja polskiego Kościoła na Ziemiach Zachodnich i Północnych w świetle raportów polskich dyplomatów w Rzymie z lat 1945–1972. In: Kucharski, Wojciech (ed.). *Droga do stabilizacji administracji kościelnej na Ziemiach Zachodnich i Północnych po II wojnie światowej*. Wrocław: Ośrodek Pamięć i Przyszłość, pp. 121–136.
- Landmann, Tomasz [2017a]. Wpływ sowietyzacji polskiej kultury na poczucie bezpieczeństwa obywateli w latach 1945–1961 – na przykładzie Kościoła katolickiego. In: Grabińska, Teresa – Kuźniar, Zbigniew (eds.). *Bezpieczeństwo personalne a bezpieczeństwo strukturalne. Kulturowe uwarunkowania bezpieczeństwa personalnego i społecznego*. Vol. 5. Wrocław: WSOWL, pp. 344–360.
- Landmann, Tomasz [2017b]. Wpływ sowietyzacji polskiej kultury na poczucie bezpieczeństwa obywateli w latach 1945–1961 – na przykładzie wybranych grup społecznych. In: Gitling, Maciej – Wojacek, Ireneusz (eds.). *Zagrożenia ład społeczny oraz bezpieczeństwa narodowego. Wybrane aspekty*. Przemysł, pp. 143–158.
- Marecki, Józef – Musiał, Filip [2007]. Wprowadzenie. In: Marecki, Józef – Musiał, Filip (eds.). *Nigdy przeciw Bogu. Komunistyczna bezpieka wobec biskupów polskich*. Warsaw – Kraków: WAM.
- Mezglewski, Artur [2000]. Nauczanie religii w Polsce Ludowej. *Studia z Prawa Wyznaniowego*, nr. 1.
- Mezglewski, Artur [2002]. Proces likwidacji niższych seminariów duchownych w latach 1959–1963. *Studia z Prawa Wyznaniowego* 4: 31–57.
- Miernik, Grzegorz [2003]. *Polacy wobec PRL. Strategie przystosowawcze*. Kielce: Kieleckie Towarzystwo Naukowe.

- Pawlina, Krzysztof [2002]. Powołania do kapłaństwa w Polsce po II wojnie światowej. *Przegląd Powszechny*, nr. 10.
- Regulation of the Minister of Finance of February 20, 1962 on keeping of accounts by church legal persons and religious orders and congregations [KCR]. *Journal of Laws* 1962, No. 18, item 77.
- Rochatka, Tomasz [2007]. Walka propagandowa dotycząca orędzia biskupów i Milenium w prasie polskiej. In: Białecki, Konrad – Jankowiak, Stanisław – Miłosz, Jan (eds.). *Milenium kontra Tysiąclecie – 1966*. Poznań: IPN, pp. 36–42.
- Stanisz, Piotr [2000]. Ideologiczne podstawy polityki wyznaniowej w PRL. *Resovia Sacra. Studia Teologiczno-Filozoficzne Diecezji Rzeszowskiej*, nr. 7.
- Szafrąński, Tadeusz [2005]. *Historia Kościoła w Polsce. Mały słownik*. Warsaw: Verbinum.
- Wronikowska, Dominika [2016]. Stan badań. In: D. Wronikowska (ed.). *Ambasada RP przy Stolicy Apostolskiej w latach 1919–1976. Materiały do studiów nad historią*. Rzym: Grafica Metelliana.
- Zabłocki, Janusz [1999]. *Chrześcijańska demokracja w kraju i na emigracji 1947–1970*. Lublin: Ośrodek studiów polonijnych i społecznych PZKS.
- Żaryn, Jan [1998]. *Stolica Apostolska wobec Polski i Polaków w latach 1944–1958 w świetle materiałów Ambasady RP przy Watykanie*. Warsaw: Neriton – Instytut Historii PAN.
- Żaryn, Jan [2002]. Dyplomacja PRL wobec Watykanu, czyli o instrumentalnym traktowaniu partnera. *Biuletyn IPN* 7: 32–38.
- Żaryn, Jan [2003]. *Dzieje Kościoła Katolickiego w Polsce (1944–1989). Dzieje Najnowsze*. Warsaw: Neriton, Instytut Historii Pan.
- Żaryn, Jan [2004]. Aparat bezpieczeństwa wobec Kościoła katolickiego w Polsce (1944–1980). In: Grzeskowiak, Alicja (ed.). *Represje wobec osób duchownych i konsekrowanych w PRL w latach 1944–1989*. Lublin: KUL.
- Żaryn, Jan [2005]. Kościół katolicki w PRL: wybrane zagadnienia, hipotezy, prowokacje. *Pamięć i Sprawiedliwość*, nr. 4: 1.
- Żaryn, Jan [2010]. Państwo-Kościół katolicki w Polsce 1956–1989 (wybrane zagadnienia), in: *Polski wiek XX*, vol. 4. Warsaw: Bellona.
- Ziętara, Piotr [2001]. *Emigracja wobec Października. Postawy polskich środowisk emigracyjnych wobec liberalizacji w PRL w latach 1955–1957*. Warsaw: LTW.

Marek Bodziany is doctor of sociology, post-doctoral degree of security sciences, Deputy Dean of Security Studies in General Kościuszko Military University of Land Forces in Wrocław – Faculty of Security Sciences, Editor-in-Chief of the MALF Publishing House. Scientific interests: multiculturalism, migration, social conflicts and crises, cultural security, methodology.

Tomasz Landmann is a doctor of humanities in the discipline of history. General Kościuszko Military University of Land Forces in Wrocław. Scientific interests: contemporary history, national security, cultural security, protection of cultural goods.

Elmira. Výskum Paula F. Lazarsfelda, Bernarda R. Berelsona a Williama N. McPheeho o formovaní volebných preferencií počas prezidentskej kampane

ROMAN KOLLÁR*

Elmira. The Research of Paul F. Lazarsfeld, Bernard R. Berelson and William N. McPhee on Formation of Voting Preferences During a Presidential Campaign

Abstract: The aim of this paper is to introduce the sociological research on the topic of Dewey vs. Truman election conducted by Paul F. Lazarsfeld, Bernard R. Berelson and William N. McPhee in the United States in 1948. Formation of voting preferences during this presidential campaign was the subject of the research and the population of Elmira city (n = 1029) was the object. The research report describes the patterns of voting preferences, the social determinants (formal organizations, socio-economic status and religion) of voting behavior as well as the role of small social groups (family, friends and co-workers) on voting preferences formation.

Keywords: politics; presidential campaign; voting preferences; formal organizations; socio-economic status; religion; family

DOI: 10.14712/23363525.2020.19

Úvod

Dňa 2. novembra 1948 sa v USA konali prezidentské voľby. Hlavnými kandidátmi na post hlavy štátu boli Thomas E. Dewey, ktorý kandidoval za republikánsku stranu a Harry S. Truman, ktorý bol nominantom demokratickej strany a o túto funkciu sa uchádzal druhýkrát. Treba podotknúť, že táto predvolebná kampaň bola zároveň posledným súbojom o Biely dom, ktorý sa odohrával na železničných staniaciach a mimo televíznych kamier. Spojené štáty americké mali v tom čase s 320 000 km tratí najrozsiahlejší železničný systém na svete. A bol to práve Harry S. Truman, ktorý túto gigantickú sieť naplno využil, keď väčšinu svojich zásadných prejavov predniesol na troch veľkých železničných turné (17. septembra – 2. októbra, 6.–16. októbra a 23.–30. októbra), pričom pri tom prvom obsiahol 17 štátov od Pensylvánie až po Kaliforniu. Denne mával tucet prejavov z plošiny vagónu a na mítingoch v mestách celkovo predniesol 13 dôležitých prejavov [Johnson 2001: 646]. Tak, ako si dnes mnohí nevieme predstaviť voľby bez sledovania politických diskusií, analýz a komentárov v televízii alebo na internete, v tomto období bolo nemožné si ich predstaviť bez symbolu vtedajšej Ameriky, a tým boli práve železnice.

Deweyho predvolebná kampaň stála 2,1 milióna USD a trvala 6 týždňov, počas ktorých guvernér New Yorku precestoval 16 000 míľ a predniesol 170 prejavov. Trumanova kampaň stála 2,7 milióna USD a trvala 8 týždňov, počas nich vtedajší americký prezident nacestoval

* PhDr. Mgr. Roman Kollár, PhD., Štátny inštitút odborného vzdelávania, Bellova 3277/54, 837 63 Bratislava. E-mail: roman.kollar@siov.sk

22 000 míľ a mal 271 prejavov [Berelson – Lazarsfeld – McPhee 1986: 11]. Napriek tomu, že demokrati predčili republikánov vo všetkých zmienených ukazovateľoch, americká verejnosť očakávala jednoznačné víťazstvo Thomasa E. Deweyho. Prvým dôvodom tejto skutočnosti bola dezintegrácia demokratickej strany, prejavujúca sa častými a intenzívnymi konfliktmi medzi jej členmi a spochybňovaním Trumanovej prezidentskej kandidatúry. Druhou príčinou bola obrovská podpora zo strany vplyvných novín a časopisov (napr. *Los Angeles Times*, *New York Times*, *Kansas City Star*, *Washington Star*, *St. Louis Post-Dispatch* či *Wall Street Journal*) v prospech Deweyho, ktorého jasné víťazstvo taktiež predpovedalo 50 popredných amerických žurnalistov. Tretím dôvodom boli presvedčivé výsledky prieskumov verejnej mienky, ktoré dovtedy úspešne predikovali víťaza volieb (Franklina D. Roosevelta) v rokoch 1936, 1940 a 1944 [Lemelin 2001: 39–42]. Nezávisle na sebe boli výskumnými agentúrami realizované (prinajmenšom) tri štatistické zisťovania – prvé bolo vedené Georgeom Gallupom, druhé Archibaldom Crossleym a tretie Elmom Roperom. V Gallupovom prieskume zvíťazil Thomas E. Dewey nad Harrym S. Trumanom v pomere 49,5 % k 44,5 % hlasov, v Crossleyho zisťovaní to bolo 50 % k 45 % a v Roperovom prieskume 53 % k 38 %. Na titulnej stránke denníka *Chicago Tribune* sa vo volebný večer dokonca objavil nadpis „Dewey poráža Trumana“ [Zetterberg 2004: 3].

V nastolenom kontexte však prekvapujúco zvíťazil Harry S. Truman, ktorý získal 24 105 812 hlasov (49,6 %), druhý skončil Thomas E. Dewey so ziskom 21 970 065 hlasov (45,1 %). V zbere voliteľov bol výsledný stav Truman 303 a Dewey 189, a tak sa staronovým prezidentom USA stal Harry S. Truman. Je potrebné zdôrazniť, že Truman zvíťazil vo všetkých trinástich amerických mestách s viac ako polmiliónovou populáciou, no pilierom jeho úspechu boli predovšetkým silní farmári [Johnson 2001: 647].

Prečo všetky tri renomované výskumné agentúry predpovedali víťazstvo Thomasa E. Deweyho? Prečo mu namerali vyššie preferencie ako Harrymu S. Trumanovi?

1. George Gallup, Archibald Crossley aj Elmo Roper nesprávne načasovali zber dát, keďže svoje dotazovacie akcie ukončili už dva týždne pred koncom prezidentskej kampane, pričom práve v tomto období Harry S. Truman získal na svoju stranu rozhodujúcu časť voličov,
2. všetky tri výskumné agentúry použili pri výbere respondentov z populácie do vzorky kvótny (a nie náhodný) výber; okrem toho, výberové súbory všetkých troch výskumných agentúr obsahovali nadreprezentovaný podiel respondentov s vyšším stupňom dosiahnutého vzdelania a vyššími príjmami, o ktorých je dobre známe, že sú skôr voličmi republikánskej ako demokratickej strany,
3. výskumníci mylne predpokladali, že respondenti, ktorí boli v čase dotazovacej akcie nerozhodnutí, budú voliť oboch prezidentských kandidátov v rovnakom pomere ako rozhodnutí respondenti,
4. žiadna z výskumných agentúr nedisponovala informáciou, aký podiel respondentov sa chce volieb zúčastniť a koľko ich vo volebný deň plánuje zostať doma [Zetterberg 2004: 3].

Čitateľov časopisu *Historická sociológia* by mohlo zaujímať, že to bolo práve toto zlyhanie výskumných agentúr pri predikovaní výsledkov prezidentských volieb roku 1948, ktoré viedlo k rozvoju rozličných metód a techník v sociologickom výskume – napr. používaniu náhodného (namiesto kvótného) výberu respondentov, zavedeniu exit pollu, procedúry post-stratifikačného váženia dát, atď. [tamtiež: 6–15].

Pripomeňme, že obdobie po 2. svetovej vojne bolo tak politicky, ako aj ekonomicky veľmi nestabilné – USA viedli studenú vojnu so ZSSR, komunisti obsadili Československo, Tito ovládol Juhosláviu, začala sa blokáda Berlína a v USA rýchlo rástli ceny, čo viedlo k početným štrajkom a následnej kontrole cien.

Prezidentské voľby roku 1948 sa stali námetom aj pre výskum Paula F. Lazarsfelda, Bernarda R. Berelsona a Williama N. McPheeho z *Ústavu pre aplikovaný sociálny výskum* („Bureau of Applied Social Research“) Kolumbijskej univerzity. Hlavným zámerom ich analýz pritom nebolo úspešne predpovedať víťaza volieb, ale preskúmať determinanty a proces volebného rozhodovania obyvateľov mesta Elmira (v štáte New York) a tak podať odpoveď na otázku, ako a prečo sa ľudia rozhodujú pre voľbu toho a nie onoho prezidentského kandidáta?¹ Cieľom tohto článku je priblížiť čitateľovi výsledky tohto výskumu a pomôcť mu tak porozumieť mechanizmu formovania volebných preferencií počas prezidentskej kampane v povojnovom období. Publikácia, ktorá zo spomínanej výskumnej akcie vzišla v roku 1954, dostala názov *Volby: výskum formovania názorov počas prezidentskej kampane* („Voting. A Study of Opinion Formation in a Presidential Campaign“) [Berelson – Lazarsfeld – McPhee 1986]. Na báze štatistickej analýzy dát z tohto výskumu však boli ešte relatívne dávno pred oficiálnym vydaním monografie vydané dve štúdie – prvú pod titulom *Vytváranie volebných preferencií* („Votes in the Making“) napísala Helen Dinermanová [Dinerman 1948] a druhú s názvom *Determinanty volebného správania* („Determinants of Voting Behavior“) Alice S. Kittová s Davidom B. Gleicherom [Kitt – Gleicher 1950].

Pre Paula F. Lazarsfelda a Bernarda R. Berelsona nebol tento výskum prvou skúsenosťou s analýzou formovania volebných preferencií, keďže už predtým obaja výskumníci v spolupráci s Hazel Gaudetovou vykonali slávny výskum *Volba ľudu: ako volič vytvára svoj názor počas prezidentskej kampane* („The People’s Choice. How the Voter Makes Up His Mind in a Presidential Campaign“). Témou tohto výskumu bolo formovanie volebných preferencií voličov počas predvolebnej prezidentskej kampane Franklina D. Roosevelta (kandidát demokratickej strany) a Wendella L. Willkieho (nominant republikánskej strany) v roku 1940. Výskum sa uskutočnil v okrese Erie County v štáte Ohio v USA, pričom zo štyroch reprezentatívnych výberových súborov (n = 600) boli tri dotazované len raz (slúžili ako kontrolné skupiny) a jeden bol prostredníctvom panelovej techniky dotazovaný sedemkrát [Jeřábek 2000a: 70–71]. Volebné preferencie respondentov autori diferencovali podľa socio-ekonomického statusu, vierovyznania a veľkosti sídla a zistili, že typický volič republikánskej strany pochádza z vyšších sociálnych vrstiev, je protestant a býva v meste, zatiaľ čo typický volič demokratickej strany pochádza z nižších sociálnych vrstiev, je katolík a býva na dedine.

Inými slovami, „volič myslí podľa toho, aké je jeho sociálne zázemie“ [Lazarsfeld – Berelson – Gaudet 1965: 27]. Navyše, Lazarsfeldovi, Berelsonovi a Gaudetovej sa „podarilo presvedčivo vyvrátiť občas sa objavujúci názor, že voliči, ktorí v priebehu volebnej kampane menia stranu, sú väčšinou premýšľaví, racionálne uvažujúci občania, ktorí boli presvedčení argumentmi súperiacich strán. Ukázali, že pravý opak je pravdou. Sú to väčšinou ľudia, ktorí sa o voľby zaujímajú len málo a často sa nachádzajú pod tlakom vzájomne

¹ Zrejme hlavným dôvodom, prečo BASR nevykonalo tento výskum ako celonárodne reprezentatívny, bola absencia anketárskej siete vybudovanej po celom území USA [Converse 2006: 605].

protikladných vplyvov svojho okolia a váhajú. Aké argumenty ich nakoniec presvedčia, je skôr vecou náhody než ich cieľavedomého úsilia“ [Jeřábek 2000b: 207].

Paul F. Lazarsfeld sa problematikou politiky neskôr zaoberal aj vo výskume *Osobný vplyv: úloha, ktorú ľudia zohrávajú v toku masovej komunikácie* („Personal Influence: The Part Played by People in the Flow of Mass Communication“). Lazarsfeld vykonal tento výskum v spolupráci s Elihu Katzom na vzorke žien (n = 718) v mestečku Decatur v štáte Illinois v USA a zistil, že politickí lídri sú charakteristickí vyšším stupňom sociálneho statusu a vyššou intenzitou sociálnych kontaktov s inými ľuďmi [Katz – Lazarsfeld 2005: 271–295].

V nastolenom kontexte treba podotknúť, že práve Lazarsfeldove a Berelsonove výskumy Erie County a Elmira, ktoré predstavujú *mílniky v rozvoji politickej sociológie* [Sills 1980: 275] (kurzíva R. K.). Ako hovorí Larry M. Bartels: „Moderná história akademického výskumu volebného správania sa datuje do roku 1940, kedy tím sociálnych vedcov pod vedením Paula F. Lazarsfelda z Kolumbijskej univerzity v New Yorku vykonal v Erijskom okrese v štáte Ohio (USA) rozsiahly výskum formovania volebných preferencií“ [Bartels 2008: 2]. A keďže poznatky získané vo výskumoch Erie County a Elmira poukazovali na rozhodujúcu úlohu sociálnych faktorov pri formovaní volebného rozhodovania voličov, dostala Lazarsfeldova koncepcia neskôr názov sociologická teória volebného správania [Antunes 2010: 146–153].

Vo vzťahu k vývoju celoživotného diela Paula F. Lazarsfelda je však zaujímavé podotknúť, že jeho počiatočným zámerom vo výskume Erie County bolo v oblasti politiky skúmať psychologické aspekty volebného rozhodovania – konkrétne testovať behavioristický model, podľa ktorého si voliči vyberajú politické strany analogicky s tým, ako sa ľudia rozhodujú pri kúpe tovarov alebo služieb, pričom ich konečná voľba (odpoveď) je silno determinovaná reklamou a propagandou (stimuly) [Smith 2001: 281]. Tento prístup si Lazarsfeld osvojil od Karla a Charlotty Bühlerových ešte počas svojho pôsobenia vo Viedni [Fleck 1990: 54; Fleck 2004: 132]. Zistenia z výskumov Erie County a Elmira však odporovali hypotéze, že volebné rozhodovanie je individuálny akt jednotlivca ovplyvnený jeho osobnosťou, politickou kampaňou a pôsobením médií [Antunes 2010: 147]. Naopak, vyústili do záveru, že politická lojalita k republikánskej alebo demokratickej strane je hlboko zakorenená vo voličovom sociálnom zázemí a posilňovaná náboženstvom, ako i každodennými interakciami tvárou v tvár s členmi jeho rodiny, priateľmi a kolegami v zamestnaní [Bartels 2008: 3]. Inými slovami, volebné správanie občanov je meritórne formované sociálnymi činiteľmi a tak práve prostredníctvom sociálno-demografických ukazovateľov ho možno aj úspešne predikovať [Christensen 2015: 311]. Poznatky z výskumu Elmira teda nielenže podporili zistenia z výskumu Erie County, ale ich aj sociologicky systematizovali. Výskum Elmira bol *sociologickejší* („richer work of sociology“) ako výskum Erie County [tamtiež: 312].

Reakciou na Lazarsfeldovu sociologickú teóriu volebného správania bolo vykonanie ďalších výskumov volebného správania. Najvýznamnejšie z nich zrealizovalo počas voľby prezidenta USA v rokoch 1948, 1952 a 1956 *Výskumné centrum* („Survey Research Center“) Michiganskej univerzity. Výsledky z týchto zisťovaní viedli k sformulovaniu sociálno-psychologickej teórie volebného správania. Ťažiskovou prácou tejto koncepcie sa stala kniha *Americký volič* („The American Voter“) z roku 1960, ktorej autormi boli hlavný predstaviteľ tohto prístupu – Angus Campbell, Philip Converse, Warren Miller a Donald Stokes [Antunes 2010: 153–157]. Model volebného správania, ktorý títo výskumníci vypracovali, poníma rozhodovanie pri prezidentských voľbách ako výsledok pôsobenia faktorov

Obrázok 1: Michiganský model volebného rozhodovania

Zdroj: Sopóci 2002: 183

sociálnej, politickej, historickej, psychologickje i inej povahy. Pôsobenie týchto činiteľov a vzájomné vzťahy medzi nimi zobrazuje tzv. *kauzálny lievik* („funnel of causality“), ktorý vysvetľuje a zároveň umožňuje predvídať hlasovanie voliča (obrázok č. 1). Východiskom sociálno-psychologickej teórie volebného správania sú historický vývoj spoločnosti a jej sociálna a ekonomická štruktúra. Tieto faktory formujú skupinovú lojalitu a hodnotové orientácie občanov, ktoré už priamo determinujú ich politické preferencie a správanie. Okrem toho, volebné rozhodovanie občanov ovplyvňujú takisto i osobnosť prezidentského kandidáta a jeho postoje k rozličným sporným otázkam (napr. štátnemu rozpočtu, daniam či sociálnej a zahraničnej politike štátu), ekonomické a politické pomery v krajine, činnosť vlády, volebná kampaň, priatelia a masové médiá [Sopóci 2002: 182–185].

Neskoršie vykonané výskumy volebného správania poukázali na podobnosť medzi voličským správaním s bežným konzumentským prístupom. Tieto zistenia sa stali základom pre vznik teórie racionálnej voľby. Priekopníckou prácou tejto koncepcie sa stala kniha Anthonyho Downsa *Ekonomická teória demokracie* („An Economic Theory of Democracy“) z roku 1957. Jej základná myšlienka znie, že občania volia takú politickú stranu, ktorá sa maximálne blíži ich optimálnym predstavám [Antunes 2010: 157]. Volebný akt je potom veľmi podobný výberu a nakupovaniu tovaru alebo služieb, pričom rozhodujúcu úlohu v ovplyvňovaní volebných preferencií občanov zohráva politická propaganda [Sopóci 2002: 184–185].

Metodológia

Elmira sa nachádza v štáte New York a býva nazývaná „Kráľovské mesto južnej oblasti“. Leží 35 míľ južne od Ithacy a 8 míľ severne od Newyorsko-Pennsylvánskej štátnej hranice. Rozprestiera sa v údolí rieky Chemung na ploche 7,5 štvorcových míľ a z troch strán je

obkolesená horami. V západnej (najkrajšej) časti mesta žila v 40. rokoch spoločenská elita. Severná, východná a južná časť mesta sa stali bydliskom chudobnejších vrstiev obyvateľstva, ktoré pracovali v miestnych priemyselných továrňach. Elmira je situovaná v regióne Finger Lakes, ktorá poskytuje širokospektrálne možnosti voľnočasových aktivít v podobe letných športov, plávania, návštevy kina a galérie umenia, hrania golfu a baseballu, či turistiky a horolezectva [Berelson – Lazarsfeld – McPhee 1986: 4–6].

Prečo bola za objekt výskumu vybraná práve populácia tohto mesta? Na začiatku výskumnej akcie sa rozhodlo, že terénny zber dát bude prebiehať v štáte New York v meste s 25 000 – 100 000 obyvateľmi. 16 miest, ktoré spĺňalo túto podmienku, bolo následne porovnávaných z hľadiska nasledovných siedmich kritérií, a keďže tie najlepšie spĺňala Elmira, bola zvolená za miesto výskumu [tamtiež: 6].

1. *Primeraná veľkosť mesta:* Podľa oficiálnych údajov z posledného sčítania obyvateľstva mala samotná Elmira v roku 1940 45 106 a spolu so suburbanizovanými sídlami 63 228 obyvateľov. Spoločnosť Elmira Associations of Commerce odhadla v roku 1948 počet obyvateľov Elmiry na 52 000 a spolu so suburbanizovanými sídlami na 76 000 obyvateľov.
2. *Nezávislosť na veľkom metropolitnom meste:* Elmira patrí do okresu Chemung County, ktorý bol v čase konania výskumu ekonomicky dostatočne samostatný. Elmira predstavovala dôležitý dopravný uzol či tepnu tejto oblasti, keďže ňou prechádzala letecká, autobusová i železničná doprava.
3. *Primeraná sociálna a ekonomická stabilita:* Elmira bola založená v roku 1783 a ihneď zažila prudký demografický a ekonomický rast. Počas svetovej hospodárskej krízy klesla populácia Elmiry o 5 % a znížila sa i životná úroveň, no spoločnosť Remington Rand (ktorá vyrábala písacie stroje) potom pomohla v meste zvýšiť zamestnanosť. Od tohto obdobia prežívala Elmira primeranú ekonomickú konjunktúru.
4. *Dobrá dostupnosť médií, bežné vzdelanie a kultúrne prostredie:* V Elmire fungovali dve lokálne rozhlasové stanice a taktiež tu vychádzalo množstvo novín a časopisov najrozmanitejšieho zamerania. V meste bolo 22 vzdelávacích inštitúcií, ktoré obyvateľom poskytovali základné a stredoškolské vzdelanie.
5. *Vyváženosť priemyslu a poľnohospodárstva:* V Elmire existovala širokospektrálna diverzita tak v priemysle, ako i v poľnohospodárstve. V 75 firmách sa o.i. zhotovovali napr. súčiastky potrebné na výrobu lietadiel, automobilov, železníc, mostov, atď. Niektoré podniky zamestnávali až 5000 ľudí.
6. *Typické etnické zloženie obyvateľstva:* Štruktúra obyvateľstva Elmiry z hľadiska etnicity presne zodpovedala kompozícii americkej spoločnosti. V roku 1940 žilo v Elmire 7 % prístahovalcov, pričom najpočetnejšími národnostnými a etnickými menšinami boli černoši (2–3 %) a Židia (2–3 %). Zvyšný podiel imigrantov tvorili Íri, Nemci, Taliani, Poliaci, Rusi a Ukrajinci.
7. *Primeraná vyváženosť vo volebných preferenciách:* I keď bol štát New York počas diskutovaného obdobia v oblasti volebných preferencií tradične skôr republikánsky ako demokratický, v ostatnom čase tu získavali demokrati čoraz silnejšiu (politickú) podporu. V predchádzajúcich voľbách (roku 1944) dosiahla demokratická strana v Elmire 40 % hlasov [tamtiež: 6–10].

V ďalšom kroku bol Philipom J. McCarthym skonštruovaný výberový súbor, pričom terénny zber primárnych empirických dát následne zabezpečila *Spoločnosť pre*

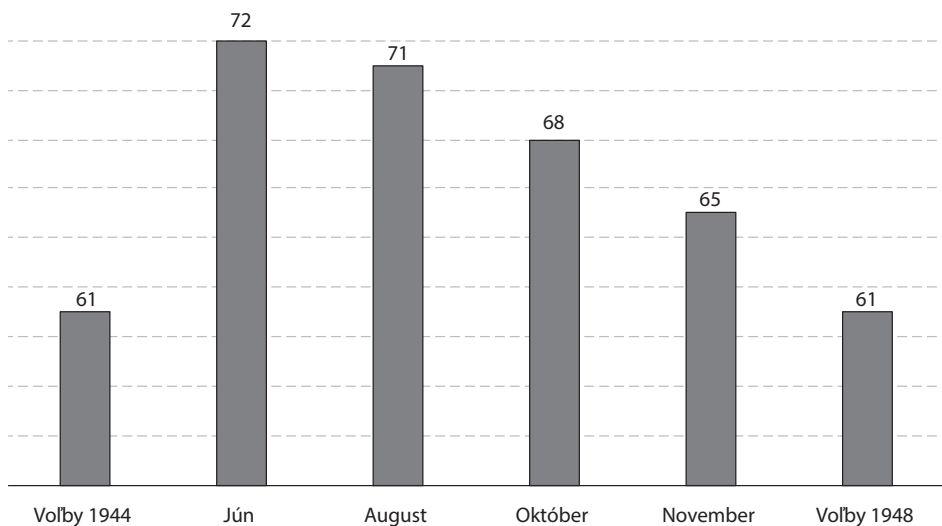
medzinárodný výskum verejnej mienky („International Public Opinion Research, Inc.“) [Dinerman 1948: 585]. Elmira bola najskôr za použitia detailných máp rozdelená na 816 mestských častí o približne rovnakej veľkosti, ktoré boli okódované a každá tretia bola vybraná do vzorky. Zo zvolených mestských častí bol následne vytvorený zoznam 6000 bytových jednotiek, z ktorých bolo na báze pravdepodobnostného výberu vybraných 1267 domácností a z nich bol napokon dotazovaný vždy jeden člen. Z týchto ľudí sa štandardizovaných rozhovorov – ktoré obsahovali až 360 premenných [Kitt – Gleicher 1950: 393] – s anketármi z rozličných príčin nezúčastnilo alebo interview nedokončilo 238 osôb, a tak výsledný reprezentatívny výberový súbor pozostával z 1029 respondentov. Títo boli prostredníctvom panelovej techniky dotazovaní celkovo štyrikrát: najskôr 4.–16. júna a potom 19. augusta – 9. septembra (n = 881), 16.–31. októbra (n = 814) a nakoniec 3.–23. novembra (n = 944) [Berelson – Lazarsfeld – McPhee 1986: xii; 381–383]. Kontrolné skupiny vo výskume Elmira neboli použité [Visser 1994: 46].

Prečo sa Lazarsfeld, Berelson a McPhee rozhodli vo výskume Elmira použiť práve panelovú metódu? Aké poznatky im umožnila zistiť? Panelová technika spočíva v opakovanom dotazovaní tých istých respondentov na ich názory, preferencie a postoje [Lazarsfeld 1948: 405]. Je veľmi pravdepodobné, že samotný Paul F. Lazarsfeld sa s ňou zoznámil pri výskume trhu [Jeřábek 2009: 12]. A je to práve oblasť marketingu a reklamy, kde metóda panelovej analýzy nachádza svoje široké využitie – napr. pri skúmaní efektu propagácie určitých výrobkov. Hlavnou výhodou uplatnenia techniky opakovaného dotazovania toho istého súboru respondentov je porozumenie priebehu sociálnej zmeny. Inými slovami, takýto prístup umožňuje výskumníkovi podať odpoveď na otázku: Kto sú ľudia, ktorí v priebehu času zmenili svoje preferencie a aké sú ich sociálne charakteristiky? [Lazarsfeld 1948: 405–406]. Medzi ďalšie výhody panelovej metódy patria kumulovanie informácií o osobných znakoch tých istých respondentov či vyššia štatistická reliabilita opakovaných rozhovorov ako u viacerých výskumov s rovnakým tematickým zameraním vykonaných vždy na iných vzorkách respondentov [Lazarsfeld – Fiske 1938: 596–597]. V oblasti sociológie politiky umožňuje technika panelovej analýzy skúmať dynamiku vývoja volebných preferencií, identifikovať rôzne typy voličov, zistiť čas ich konečného rozhodnutia pre voľbu toho, či onoho kandidáta, sledovať zmeny v ich záujme o voľby a účasti v nich [Lazarsfeld 1940: 122]. V neposlednom rade je ňou možné skúmať i úlohu rozhlasu, novín a iných médií pri formovaní volebných preferencií voličov [Lazarsfeld 1941: 3].

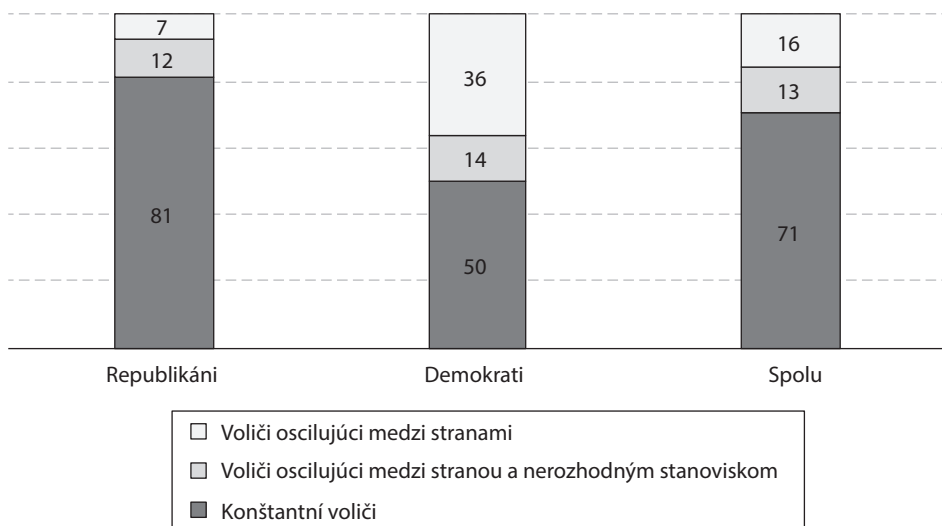
Vzorce volebných preferencií

Od roku 1944 do roku 1948 republikáni v Elmire spočiatku získali, ale počas prezidentskej kampane postupne stratili značnú časť voličov. V grafe č. 1 sú prezentované namerané preferencie pre republikánsku stranu za rok 1944, jún, august, október a november 1948 a konečný podiel hlasov získaných vo voľbách. Výsledných 61 % pre Thomasa E. Deweyho bol identický výsledok ako pred štyrmi rokmi.

Na raste a následnom kontinuálnom poklese podpory republikánov sa podľa autorov podieľali predovšetkým externé faktory – najmä blokáda Berlína, strach z vojny a rast a kontrola cien. Nie ani tak stránicka propaganda v priebehu volebnej kampane, ale prirodzené načasovanie týchto historických udalostí „hrali do kariet“ najskôr Thomasovi

Graf 1: Vývoj volebných preferencií pre republikánsku stranu od roku 1944 do roku 1948 (v %) Zdroj: Berelson – Lazarsfeld – McPhee 1986, s. 15

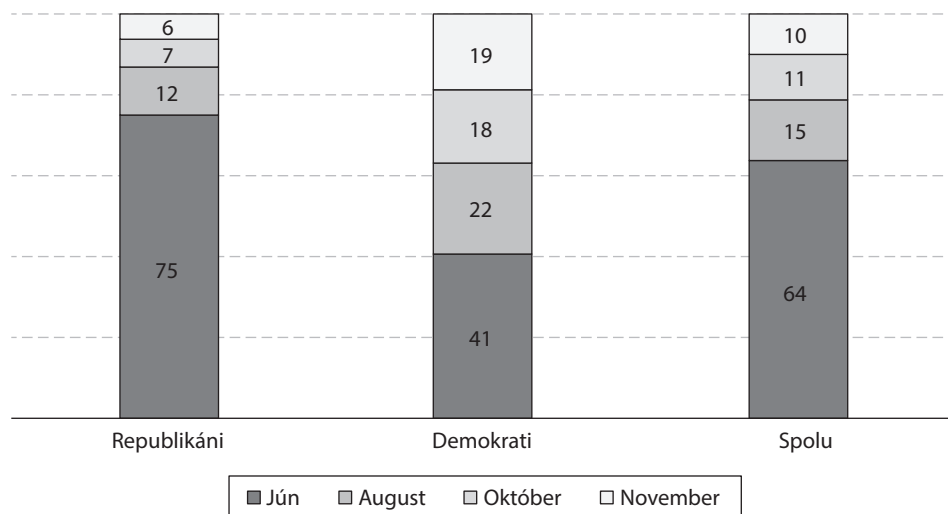
Graf 2: Podiely rôznych typov voličov pre republikánsku a demokratickú stranu (v %) Zdroj: Berelson – Lazarsfeld – McPhee 1986, s. 17

E. Deweymu (v júni) a potom Harrymu S. Trumanovi (hlavne v novembri) [Berelson – Lazarsfeld – McPhee 1986: 15].

V čase od júna do novembra zmenila svoju volebnú preferenciu približne 1/3 dotazovaného panelu respondentov. Totožný podiel výsledných získaných hlasov pre Thomasa E. Deweyho (61 %) v terminálny deň volieb v rokoch 1944 a 1948 tak Lazarsfeld, Berelson a McPhee pripisujú skutočnosti, že volebné preferencie Američanov sú oveľa stabilnejšie ako ich čiastkové (podružné) názory a postoje k rozličným historickým udalostiam. Inými slovami, „volebné preferencie (...) sú iba do malej miery manipulovateľné momentálnymi okolnosťami a pravdepodobne sú hlboko zakorenené vo voličových personálnych predispozíciách a jeho sociálnom okolí“ [tamtiež: 16]. Pre mnohých ľudí preto voľby nie sú špecifickým rozhodovaním sa pre toho či onoho kandidáta, ale skôr štandardným vyjadrením politického presvedčenia sformovaného ich povolaním, vierovyznaním a ďalšími sociálnymi činiteľmi.

A skutočne, v grafe č. 2 môžeme vidieť, že až 81 % prívržencov republikánskej strany nezmenilo počas prezidentskej kampane rozhodnutie podporiť Thomasa E. Deweyho a 50 % priaznivcov demokratickej strany (voliť) Harryho S. Trumana. Zatiaľ čo republikánska strana teda mala viac konštantných voličov, stúpcov demokratickej strany charakterizovala vo vzťahu k voľbe prezidenta USA väčšia nestálosť či váhavosť.

Týmto sa dostávame k času konečného rozhodnutia pre voľbu toho či onoho prezidentského kandidáta. U početnej časti respondentov vzniklo rozhodnutie podporiť Deweyho alebo Trumana za prezidenta už pred začiatkom kampane. Z grafu č. 3 pritom zreteľne vyplýva, že v Elmire roku 1948 to bol obzvlášť prípad prívržencov republikánskej strany,

Graf 3: Čas konečného rozhodnutia pre voľbu prezidentského kandidáta (v %) Zdroj: Berelson – Lazarsfeld – McPhee 1986, s. 18

kým priaznivci demokratickej strany vykazovali v tomto smere väčšiu nestabilitu. Za povšimnutie rozhodne stojí i fakt, že až 2/3 spomedzi všetkých respondentov boli už v júni rozhodnutí koho budú voliť. Vzhľadom na danú skutočnosť výskumníci konštatujú, že „volebné preferencie sa nemenia ľahko, prinajmenšom nie počas kampane“ [*tamtiež*: 19].

Túto interpretáciu presvedčivo potvrdzuje aj zistenie, že až 96 % respondentov plánovalo v novembri voliť toho istého kandidáta ako v júni a dokonca taktiež 3/4 z tých, čo boli v júni nerozhodnutí, zamýšľali odovzdať svoje hlasy strane, ktorú volili v posledných voľbách. Následne vykonaná štatistická analýza dát priviedla autorov k záveru, že stabilita volebných preferencií obyvateľov Elmiry pozitívne korelovala s ich záujmom o politiku, prezidentskú kampaň a voľby. Naopak, podstatnými zdrojmi nestability volebných preferencií boli zase rozmanité sociálne faktory podporujúce kontradiktórické svetonázorové ideológie – tzv. *krížiace sa vplyvy alebo tlaky* („cross pressures“) a nezáujem o politiku [*tamtiež*: 19–20].

V ďalšom kroku Lazarsfeld, Berelson a McPhee zaradili respondentov do kategórií. Na základe odpovedí na otázky, či majú obyvatelia Elmiry v úmysle ísť voliť, ak áno, koho budú voliť a ako silno sú presvedčení o rozhodnosti svojej voľby, boli začlenení medzi silných republikánov, umiernených republikánov, neutrálnych, umiernených demokratov alebo silných demokratov. Štatistickým rozborom tohto ukazovateľa (stupňa rozhodnosti/umiernenosti volebných preferencií) podľa času dotazovania panelu respondentov autori dospeli k cennému poznatku, že politické vedomie voličov sa postupom času kryštalizuje v súlade s očakávaniami ich sociálneho okolia. Od júna do augusta a od augusta do októbra sa totiž znížil podiel umiernených a zvýšil podiel silných republikánov aj demokratov. Stabilita stránickej príslušnosti sa teda posilňovala s časom napredovania prezidentskej kampane [*tamtiež*: 21–24].

Distribúcia dát na otázku týkajúcu sa záujmu o voľby rozdelila respondentov na tri približne rovnaké skupiny – 1/3 sa ich o voľby veľmi zaujímala, 1/3 sa o ne čiastočne zaujímala a 1/3 sa o ne vôbec nezaujímala. Kto sa o voľbu prezidenta USA v Elmire roku 1948 zaujímal najviac? Triedenia podľa veku, stupňa dosiahnutého vzdelania, socio-ekonomického statusu a pohlavia preukázali, že to boli predovšetkým starší, vyššie vzdelaní a bohatší muži. Títo Američania boli straníkmi a v politike videli možnosť ovplyvňovať veci verejné [*tamtiež*: 24–28].

Dotazovanie tej istej tisícky respondentov umožnilo Lazarsfeldovi, Berelsonovi a McPheemu identifikovať u obyvateľov Elmiry zmeny v záujme o voľby. Je vskutku pozoruhodné, že hoci sa celkový záujem o voľby v čase prezidentskej kampane nemenil (keďže 1/3 oslovených sa o ne veľmi zaujímala v júni, v auguste a rovnako tak v novembri), až 1/2 respondentov pri jednotlivých rozhovoroch deklarovala vo vzťahu k voľbám zvýšený alebo znížený záujem. To znamená, že podiely respondentov sa v každej z troch vytvorených kategórií navzájom kompenzovali, takže výsledkom bol plošne vyjadrený rovnaký záujem o voľbu prezidenta USA počas obdobia konania celej výskumnej akcie. Záujem o voľby sa teda v Elmire roku 1948 vyznačoval pomerne vysokou dynamikou [*tamtiež*: 28–30].

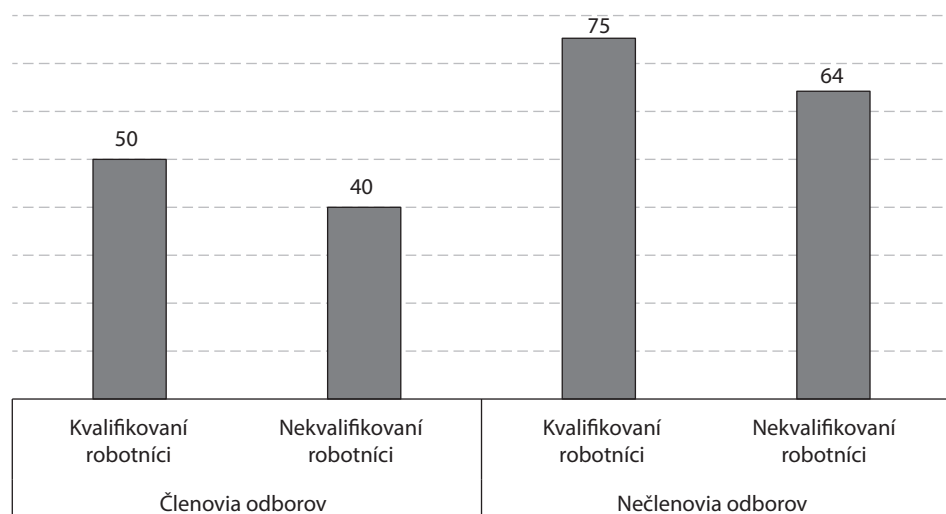
Zatiaľ čo záujem o voľby bol v priebehu prezidentskej kampane (v konečnom dôsledku) relatívne konštantný, zámer zúčastniť sa volieb klesal s blížiacim sa termínom ich konania. Tak kým v auguste uviedlo intenciu zúčastniť sa volieb 84 % respondentov, v októbri ich bolo už iba 79 % a v novembri len 72 % [*tamtiež*: 31–33]. Takisto túto skutočnosť autori

vysvetľujú v kontexte latentného tlaku zo strany sociálneho okolia na voličov, keď uvádzajú: „(...) skutočne sa v politike angažuje iba malá časť spoločnosti, ktorá vidí vo voľbách možnosť uchopiť moc a uskutočňovať svoju konkrétnu víziu sveta. Ako však plynie čas, väčšina populácie (...) začne pasívne participovať na kampani a v deň volieb vyjadrí svoje politické presvedčenie“ [*tamtiež*: 33].

Sociálne determinanty volebných preferencií

Mimoriadne zaujímavou, pútavou a súčasne prínosnou časťou výskumnej správy je analýza sociálnych determinantov volebných preferencií. Lazarsfeld, Berelson a McPhee venovali tejto sekcii vskutku podstatnú pozornosť a volebné preferencie obyvateľov Elmiry dôkladne diferencovali podľa členstva v odborových zväzoch a iných formálnych organizáciách, socio-ekonomického statusu, vierovyznania a etnicity.

V roku 1948 bolo v Elmire až 86 % miestnych robotníkov členmi odborov. V meste fungovalo 61 odborových zväzov, pričom 2/3 z nich sa nejakým spôsobom angažovali v politike. A hoci bola Elmira tradične prevažne republikánsky orientovaným mestom, odbory (pochopteľne) vnímali pozitívnejšie skôr Trumana ako Deweyho. Za účelom sformovania jednotnej politiky odborárov dokonca vzniklo združenie Labor Education League a konala sa i konferencia s názvom Labor Legislative Conference. Napriek tomu však bola presvedčovacia sila odborov v týchto voľbách pomerne slabá. Medzi hlavné príčiny ich nízkej efektivity patrili: absencia významných osobností a špecialistov zo štátnych inštitúcií, ktorí by dokázali koordinovať politické úsilie odborárov, ideové nezrovnalosti, vzájomná rivalita a minimálne skúsenosti lokálnych lídrov s politickými akciami, neschopnosť delegátov a úradníkov zostaviť jasný politický program a v neposlednom rade taktiež nedostatok

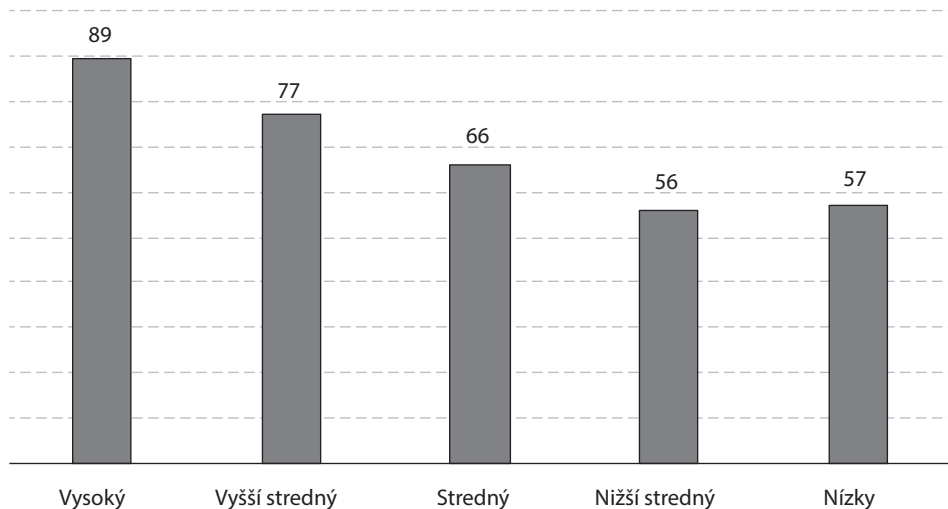
Graf 4: Volebné preferencie pre republikánsku stranu podľa členstva v odborových zväzoch (v %) Zdroj: Berelson – Lazarsfeld – McPhee 1986, s. 47

času a peňazí. Navzdory týmto problémom, členstvo v odborových zväzoch predsa len korelovalo s podporou demokratickej strany. V grafe č. 4 sú podľa členstva v odboroch zobrazené volebné preferencie pre republikánsku stranu. Ako vidno, Thomasa E. Deweyho plánovali voliť až 3/4 kvalifikovaných robotníkov a takmer 2/3 nekvalifikovaných robotníkov, ktorí neboli členmi odborových zväzov, avšak iba 1/2 kvalifikovaných robotníkov a 2/5 nekvalifikovaných robotníkov, ktorí členmi odborov boli. Autori preverili, či táto štatistická súvislosť nie je skreslená vekom, stupňom dosiahnutého vzdelania, vierovyznaním, či inými ukazovateľmi, no aj po vykonaní všetkých kontrol treťou premennou stále platilo, že členstvo v odborových zväzoch bolo (úzko) späté s podporou demokratickej strany.² Rozhodnutie voliť Harryho S. Trumana za prezidenta USA pritom medzi odborármi výrazne posilňovala intenzita ich vzájomných kontaktov [*tamtiež*: 37–50].

I keď odborové zväzy boli v Elmire pravdepodobne najvýznamnejšími sociálnymi zoskupeniami orientovanými na podporu politiky, Lazarsfeld, Berelson a McPhee zistili, že volebné preferencie Američanov boli formované aj rozličnými inými formálnymi organizáciami, ktoré však navonok s politikou bezprostredne vôbec nesúviseli. Výberový súbor obsahoval o niečo viac ako 1/2 respondentov, ktorí boli členmi aspoň jednej dobrovoľnej organizácie. A príbeh o politickej úlohe týchto inštitúcií bol takmer identický ako ten o úlohe odborov. Dobrovoľné organizácie totiž spájajú ľudí z rovnakých sociálnych vrstiev, s rovnakými záujmami a rovnakými volebnými preferenciami. Kým prívrženci demokratickej strany boli koncentrovaní v nižších sociálnych vrstvách a boli členmi odborov, priaznivci republikánskej strany boli sústredení vo vyšších vrstvách spoločnosti a boli príslušníkmi rôznych iných dobrovoľných organizácií. Až 88 % respondentov, ktorí boli členmi takýchto občianskych združení, plánovalo voliť za prezidenta USA Thomasa E. Deweyho. Podstatným zdrojom preferencií republikánskej strany sa taktiež ukazovali byť ľudia, ktorí boli členmi viacerých dobrovoľných organizácií – až 79 % respondentov, ktorí boli členmi prinajmenšom štyroch občianskych združení podporovalo Deweyho. Podobne ako v prípade členov odborových zväzov, aj členovia dobrovoľných organizácií boli silnejšie presvedčení o rozhodnosti svojej voľby, keď sa spolu častejšie stretávali po práci, na rozličných kultúrnych podujatiach a pod. Dobrovoľné organizácie tak očividne latentným spôsobom ovplyvňovali voličov v ich politickom rozhodovaní [*tamtiež*: 50–53].

Iným sociálnym faktorom, ktorý ešte zásadnejším spôsobom diferencoval volebné preferencie obyvateľov Elmiry, bol socio-ekonomický status. Lazarsfeld, Berelson a McPhee skonštruovali tento indikátor ako sumačný index (pozostávajúci zo stupňa dosiahnutého vzdelania, povolania a subjektívnej príslušnosti k sociálnej vrstve) a na základe distribúcie dát zaradili respondentov do niektorej z kategórií vysokého, vyššieho stredného, stredného, nižšieho stredného alebo nízkeho statusu. V grafe č. 5 sú podľa socio-ekonomického statusu uvedené volebné preferencie pre republikánsku stranu. Z nameraných údajov jednoznačne vyplýva, že vyšší socio-ekonomický status koreloval s podporou republikánskej strany. Inými slovami, bohatší ľudia volia republikánov vo vyššej miere ako chudobnejší. Rovnako aj triedenia podľa skupín povolání preukázali, že obchodníci, úradníci a rozličné profesiové skupiny plánovali podporiť Thomasa E. Deweyho až 75 % hlasov, zatiaľ čo

² Tu, ako i pri viacerých ďalších výpočtoch Lazarsfeld používa *model rozpracovania* („elaboration model“), ktorého princípom je pomôcť objasniť vzťah medzi dvomi skúmanými sociálnymi skutočnosťami prostredníctvom zavedenia tretej (kontrolnej) premennej [Kendall – Lazarsfeld 1960: 130].

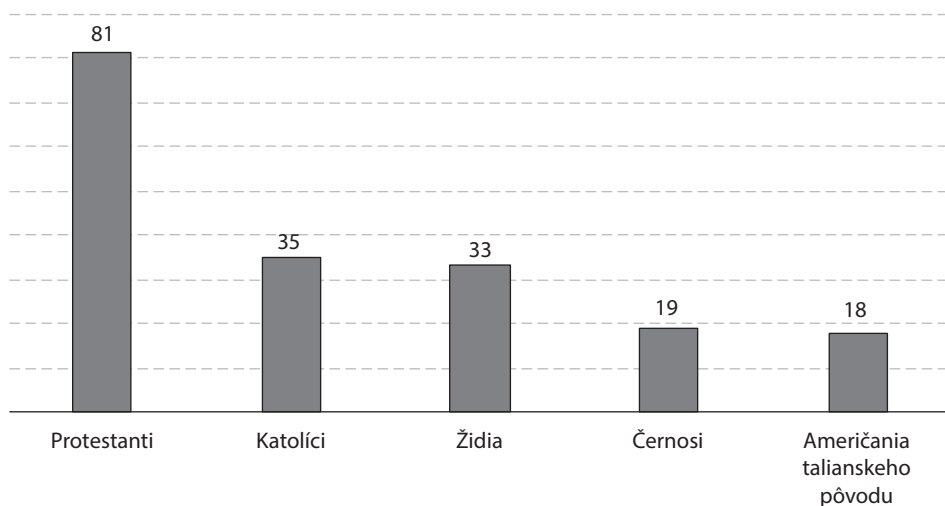

Graf 5: Volebné preferencie pre republikánsku stranu podľa socio-ekonomického statusu (v %)
Zdroj: Berelson – Lazarsfeld – McPhee 1986, s. 55

robotníci ich zamýšľali rozdeliť medzi demokratov a republikánov v pomere 50:50 [*tamtiež*: 55–61].

Nemenej dôležitými sociálnymi silami pri predikovaní volebných preferencií obyvateľov Elmiry boli vierovyznanie a etnicita. Je dobre známe, že zatiaľ čo protestanti sú v USA významnou súčasťou elektorátu republikánskej strany, katolíci spolu s početnými národnostnými a rasovými menšinami zase predstavujú významný zdroj podpory demokratickej strany. V grafe č. 6 sú podľa vierovyznania a etnicity znázornené volebné preferencie pre republikánsku stranu. Zo zistených údajov naozaj presvedčivo vyplýva, že mainstreamová americká spoločnosť (z hľadiska religiozity reprezentovaná protestantmi) mala tendenciu voliť republikánov, kým všetky ostatné náboženské, etnické a rasové menšiny demokratov. Takisto vplyv činiteľov vierovyznania a etnicity na volebné preferencie podrobili výskumníci viacnásobnej kontrole tretím faktorom, no bez ohľadu na to, ktorou socio-demografickou premennou bola štatistická súvislosť medzi vierovyznaním a etnicitou vo vzťahu k volebným preferenciám kontrolovaná, vykazovala stále rovnaké výsledky. Vzhľadom na túto skutočnosť tak bolo možné konštatovať, že vierovyznanie a etnicita boli mimoriadne silnými ukazovateľmi volebných preferencií Američanov. Ďalšími výpočtami autori ešte zistili, že stabilita volebných preferencií protestantov a katolíkov pozitívne korelovala s ich angažovanosťou v politike a dôležitosťou, ktorú pripisovali v živote náboženstvu [*tamtiež*: 61–73].

V neposlednom rade stoja za pozornosť i názory respondentov na to, ktorá politická strana je pre Američanov najlepšia. Ukázalo sa, že prívrženci republikánov vnímali republikánsku stranu ako najlepšiu pre všetky sociálne vrstvy a priaznivci demokratov zase demokratickú stranu ako najlepšiu pre všetkých ľudí s výnimkou vyšších sociálnych vrstiev. Obyvatelia Elmiry tak nahliadali na „svoju“ stranu ako na najlepšiu pre celú spoločnosť [*tamtiež*: 77–80].

Graf 6: Volebné preferencie pre republikánsku stranu podľa vierovyznania a etnicity (v %)
Zdroj: Berelson – Lazarsfeld – McPhee 1986, s. 62

Štatistická analýza dát o sociálnych determinantoch volebných preferencií tak privedla Lazarsfelda, Berelsona a McPheeho k záveru, že „politická preferencia voliča je výslednicou pôsobenia množstva sociálnych faktorov a činiteľov – jeho osobnostných charakteristík, postojov k rozličným spoločenským udalostiam a problémom, socio-ekonomického a etnického statusu, tradície rodiny, či členstva v sociálnych organizáciách“ [tamtiež: 37]. Klasickí voliči republikánskej strany boli členmi rozličných dobrovoľných organizácií, pochádzali z vyšších sociálnych vrstiev a boli protestantmi. Typickí voliči demokratickej strany boli zase členmi odborových zväzov, pochádzali z nižších sociálnych vrstiev a boli katolíkmi.

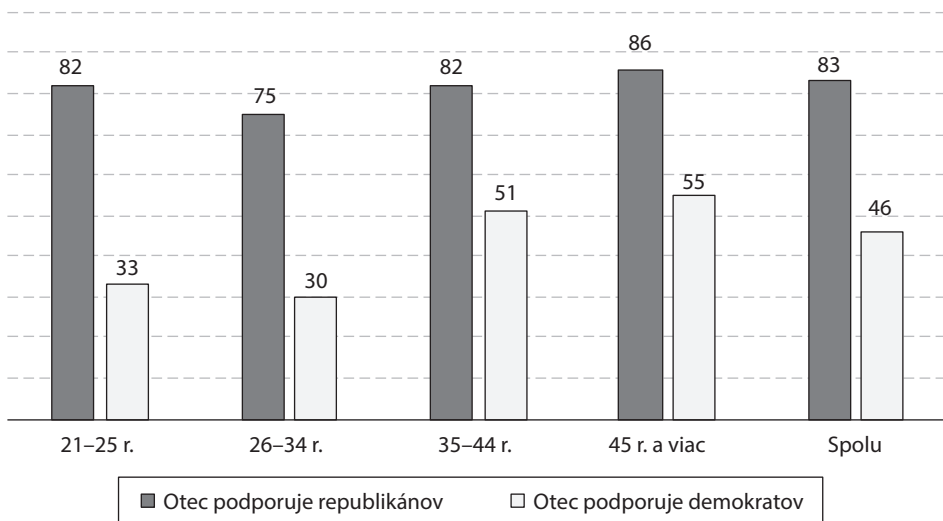
Úloha malých sociálnych skupín a názorových vodcov pri formovaní volebných preferencií

V ďalšej časti sa autori podujali vysvetliť, kde možno nájsť korene politického presvedčenia? Za týmto účelom siahli po kategórii malých sociálnych skupín. Postupne sa sústredili na to, akú úlohu pro formovaní volebných preferencií Američanov zohrávali rodinní príslušníci, priatelia, kolegovia z práce a názoroví vodcovia.

Podľa Lazarsfelda, Berelsona a McPheeho je základným elementom stability amerického politického systému inštitúcia rodiny. Prostredníctvom procesu socializácie v rodine sa v spoločnosti teda udržiavajú nielen kultúrne hodnoty, normy a vzorce správania, ale taktiež volebné preferencie. Zdieľanie rovnakého socio-ekonomického statusu, vierovyznania a svetonázoru členmi rodiny formuje zásadným spôsobom aj ich politické presvedčenie. Tento mechanizmus pritom prebieha celkom neformálne a podvedome. Volebné preferencie sa v rodine dokonca utvárajú už dávno pred tým, ako človek dosiahne vek, ktorý ho oprávňuje zúčastniť sa volieb. Mladý volič totiž vyrastá v prostredí, ktoré je spravdivla

homogénne nielen sociálne, ale i politicky, a preto mu pri pohľade na politiku nie je prezentovaná možnosť voľby tej či onej alternatívy, ale skôr „prirodzený výber“. Ako mladý človek dospieva do obdobia, kedy získava právo hlasovať vo voľbách, jeho myseľ nie je vo vzťahu k politike *tabula rasa*, ale je už dávno nasmerovaná na „tú správnu cestu“. Rodina je tak významným spojovacím článkom pri odovzdávaní politickej orientácie z generácie na generáciu [tamtiež: 88–93].

Lazarsfeld, Berelson a McPhee skúmali dedičnosť politických názorov z generácie na generáciu u obyvateľov Elmiry prostredníctvom ukazovateľa zhodnosti/nezhodnosti volebných preferencií respondentov s ich otcami. Výsledné údaje o tom sú uvedené v grafe č. 7 a skutočne demonštrujú, že 4/5 respondentov vo veku od 21 do 25 rokov, ktorých otcovia podporovali republikánov, plánovali voliť Thomasa E. Deweyho a 1/3 respondentov (totožnej vekovej kategórie), ktorej otcovia podporovali demokratov, zamýšľala voliť Harryho S. Trumana. Takže až 75 % prvovoličov malo v úmysle voliť toho istého kandidáta ako ich otcovia. Pri októbrovom dotazovaní sa vo svojich volebných preferenciách dokonca zhodovalo 90 % respondentov bývajúcich v spoločnej domácnosti. Znamená to, že mnohé americké rodiny hodľali vo voľbách hlasovať ako jeden celok [tamtiež: 88–89].

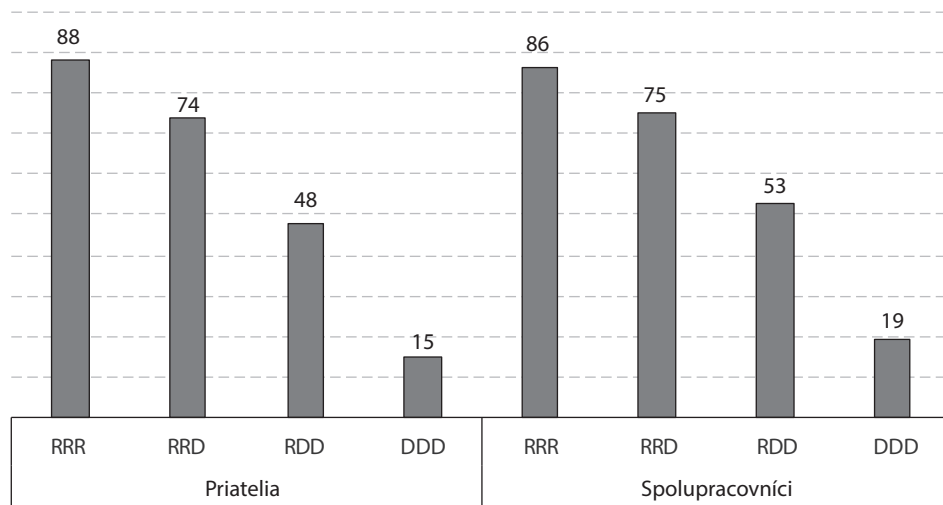

Graf 7: Volebné preferencie pre republikánsku stranu podľa vekových kategórií a politického presvedčenia otcov (v %)

Zdroj: Berelson – Lazarsfeld – McPhee 1986, s. 89

Okrem členov rodiny prežíva volič svoj každodenný život takisto v sociálnych sieťach svojich priateľov a kolegov v zamestnaní. Anketári preto pozbierali dáta o volebných preferenciách respondentových troch najbližších priateľov a troch kolegov z práce. Akú úlohu zohrávali tieto osoby pri formovaní politických orientácií u obyvateľov Elmiry? Až 85 % respondentov plánovalo podporiť toho istého kandidáta ako ich traja najbližší priatelia. Pre porozumenie tohto vysokého čísla je opätovne kľúčové poukázať na sociálne prostredie

respondentov – iba 1 z 5 voličov republikánskej strany mal medzi svojimi najbližšími priateľmi prívrženca demokratickej strany a 2 z 5 voličov demokratickej strany priaznivca republikánskej strany. Graf č. 8 zobrazuje volebné preferencie pre republikánsku stranu podľa politického presvedčenia troch najbližších priateľov a spolupracovníkov respondentov. Namerané hodnoty naozaj presvedčivo dokazujú, že čím viac republikánskych priateľov a kolegov v zamestnaní respondenti mali, tým bol u nich silnejší predpoklad, že budú voliť republikánsku stranu. Navyše, priatelia a kolegovia z práce pochádzali z rovnakých sociálnych vrstiev a cirkví ako samotní respondenti, takže tieto sociálne sily ich volebné preferencie len utvrdzovali. Vplyv sociálneho okolia sa samozrejme premietol aj do miery stability a presvedčenia o rozhodnosti voľby prezidentského kandidáta – Američania zo sociálne homogénneho a politicky jednostranne orientovaného prostredia mali volebné preferencie stabilnejšie a o rozhodnosti svojej voľby boli silnejšie presvedčení ako tí, ktorí mali priateľov a spolupracovníkov podporujúcich obidve politické strany [tamtiež: 93–98].

Graf 8: Volebné preferencie pre republikánsku stranu podľa politického presvedčenia priateľov a spolupracovníkov (v %)

Zdroj: Berelson – Lazarsfeld – McPhee 1986, s. 98

* RRR = 3 republikáni, RRD = 2 republikáni a 1 demokrat, RDD = 1 republikán a 2 demokrati a DDD = 3 demokrati

V tomto sociálne a súčasne politicky homogénnom prostredí sa medzi voličmi viedli aj rozhovory o politike. Ich intenzita sa prirodzene stupňovala s blížiacim sa dátumom konania volieb, keďže len 15 % respondentov diskutovalo o veciach verejných (pri prvom dotazovaní) v júni, avšak až 52 % (pri treťom dotazovaní) v októbri, kedy vrcholila politická kampaň. Rozhovory prebiehali predovšetkým medzi členmi rodiny. Najčastejšie o veciach verejných diskutovali vydaté ženy, ktoré mali tendenciu považovať za primárny zdroj politickej orientácie názory svojich manželov. Ďalšími osobami, s ktorými obyvatelia Elmiry diskutovali o politických otázkach, boli ich priatelia a spolupracovníci, pričom prívrženci

republikánov viedli takéto rozhovory spravidla v spoločnosti ľudí voliacich republikánsku stranu a priaznivci demokratov zvyčajne s ľuďmi podporujúcimi demokratickú stranu. Okrem toho, Američania, ktorí mali podobný vek a povolanie, spolu diskutovali o politike častejšie ako ľudia, medzi ktorými boli výrazné vekové a statusové rozdiely. Navyše, až 70 % rozhovorov volebné preferencie respondentov posilňovalo a iba 20 % z nich sa týkalo otázok, ktoré by ich politické presvedčenie zneistovali. Tieto skutočnosti naznačujú, že politická diskusia prebieha skôr v sociálnych skupinách ako medzi nimi. Rozhovory o politike tak podľa všetkého nepozostávajú z ostrej výmeny názorov na problematické témy, ale skôr z dialógov na námety, v ktorých sa voliči v princípe zhodujú. Vo verejnej mienke všeobecne rozšírená predstava o procese postupného vyjasňovania politických orientácií voličov prostredníctvom otvorených diskusií podložených odbornou argumentáciou počas prezidentskej kampane preto nezodpovedá celkom realite. Politicky kontroverznú tematiku nastoľujú skôr masmédiá ako voličovo sociálne okolie [*tamtiež*: 101–109].

Na kľúčovú úlohu malých sociálnych skupín a interpersonálnej komunikácie pri formovaní volebných preferencií obyvateľov Elmiry poukazuje taktiež poznatok, že respondenti, ktorí sa v júni alebo auguste rozprávali o politike s ľuďmi (či už s členmi rodiny, priateľmi alebo kolegami v zamestnaní) zdieľajúcimi rovnaký svetonázor ako oni, zostávali aj v novembri vo svojich aktuálnych volebných preferenciách konštantní, no u tých, ktorí o politike diskutovali s osobami opačného presvedčenia, bola oveľa väčšia pravdepodobnosť, že budú nevoličmi alebo svoju volebnú preferenciu zmenia z jednej strany na druhú a stanú sa tak *straníckymi prebehľíkmi* („party changers“) [*tamtiež*: 118–122].

Nakoľko predchádzajúce analýzy vyústili do záveru, že voliči sa v politickej diskusii zvyčajne obracajú na ľudí, ktorí sú ako oni, bolo na mieste zistiť, kto títo mienkotvorcovia sú a akými sociálnymi vlastnosťami sa vyznačujú. Ako je dnes už dobre známe, Lazarsfeld nazval tieto osoby *názorovými vodcami* („opinion leaders“).³ Respondenti boli v tejto súvislosti požiadaní, aby pri rozhovoroch odpovedali na dve otázky: „Ste v porovnaní s ľuďmi, ktorých poznáte, viac alebo menej dotazovaní inými na Vaše politické názory?“ a „Rozprávali ste sa s niekým zo svojho okolia v poslednom období o politike?“ Všetci tí, ktorí odpovedali na prvú otázku „viac“ alebo „rovnako“ a súčasne na druhú „áno“, boli definovaní ako názoroví vodcovia. Vo výberovom súbore bolo spolu identifikovaných 23 % takýchto osôb.⁴ Názoroví vodcovia boli charakteristickí vyšším stupňom dosiahnutého vzdelania a vykonávaním kvalifikovanejšieho povolania. Typický bol pre nich silnejší

³ Pripomeňme, že Lazarsfeld tak urobil v V. kapitole záverečnej správy z výskumu Erie County [*Lazarsfeld – Berelson – Gaudet 1965*: 49].

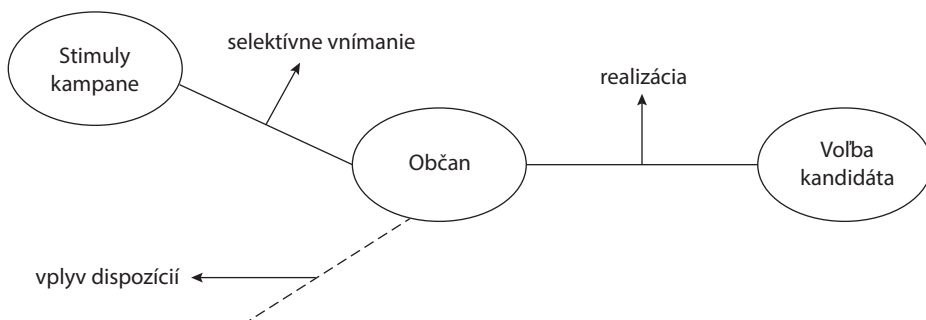
⁴ Podotknime, že v klasických sociologických výskumoch vykonaných v 40. a 50. rokoch 20. storočia používali rozliční autori na meranie názorového vodcovstva rôzne postupy. Tak vo výskume Erie County označili Paul F. Lazarsfeld, Bernard R. Berelson a Hazel Gaudetová ako názorových vodcov tých respondentov, ktorí kladne odpovedali aspoň na 1 z otázok „Pokúsili ste sa v poslednej dobe presvedčiť niekoho o svojich politických názoroch?“ a „Požiadal Vás niekto v poslednej dobe o radu v politických otázkach?“ [*Lazarsfeld – Berelson – Gaudet 1965*: 50]. Vo výskume Decatur považovali Paul F. Lazarsfeld a Elihu Katz za názorových vodcov tie ženy, ktoré v rozhovore s anketármi uviedli, že boli v poslednom období požiadané o radu týkajúcu sa marketingu, módy, politiky alebo návštevnosti kina a zároveň tie respondentky, ktoré považovali samé seba za vyhľadávanejšie ohľadom poskytnutia rady v týchto oblastiach ako iné ženy [*Katz – Lazarsfeld 2005*: 234, 247, 271, 296]. Celkom iný prístup k zisťovaniu názorového vodcovstva použil Robert K. Merton. Tento autor v kvalitatívnych rozhovoroch s obyvateľmi mestečka Rovere požiadal respondentov, aby menovali osoby, na ktoré sa obracajú o radu alebo pomoc v rôznych životných situáciách, pričom z následne vytvoreného zoznamu boli ako *vplyvní* („influentials“) označení ľudia s najväčším počtom takýchto referencií [*Merton 1949*: 184–185].

záujem o politiku, lepšia informovanosť o aktuálnom dianí v oblasti vecí verejných a väčšia aktivita v presvedčovaní iných ľudí vo vzťahu k politickým témam. Napriek tomu, názoroví vodcovia nie sú žiadni „prominentní mienkotvorní muži“, vyskytovali sa vo všetkých sociálnych vrstvách, a hoci bola Elmira prevažne republikánsky orientovaným mestom, približne rovnaký podiel týchto osôb bol zaznamenaný medzi voličmi oboch hlavných politických strán. Je zaiste pochopiteľné, že názoroví vodcovia z robotníckej triedy presadzovali vo svojom sociálnom okolí za prezidenta USA Harryho S. Trumana, zatiaľ čo tí z kvalifikovanejších povolání zase Thomasa E. Deweyho [*tamtiež*: 109–114].

Výsledky výskumu Elmira tak ústia do záveru, že v čase konania výskumnej akcie toto mesto pozostávalo z veľkých separátnych homogénnych sociálnych celkov, ktoré u svojich členov pestovali jednostranné politické orientácie. Predovšetkým z tohto dôvodu sa volebné preferencie respondentov počas jednotlivých dotazovaní (v období od júna do novembra) vyznačovali mimoriadne vysokou stabilitou. Čo bolo teda charakteristické pre voličov plánujúcich podporiť inú politickú stranu ako ich dominantné sociálne okolie – napr. pre robotníkov a/alebo katolíkov, ktorí boli prívržencami Thomasa E. Deweyho či úradníkov a/alebo protestantov, ktorí boli priaznivcami Harryho S. Trumana? Títo Američania sa neskôr (spravidla až tesne pred voľbami) rozhodovali pre voľbu toho či onoho prezidentského kandidáta, boli slabšie presvedčení o rozhodnosti svojej voľby, mali oveľa nestabilnejšie volebné preferencie, a preto boli častými straníckymi prebehníkmi [*tamtiež*: 122–132].

Záver

V záverečnej časti knihy autori čitateľovi predostreli odpoveď na ústrednú výskumnú otázku, ktorú nastolili na jej začiatku. Pripomeňme, že ich cieľom bolo zistiť, ako a prečo sa ľudia rozhodujú pre voľbu toho a nie onoho prezidentského kandidáta? Lazarsfeld, Berelson a McPhee nadviazali na poznatky psychológov, no proces volebného rozhodovania zasadili do sociálneho kontextu, čím dospeli k nasledovnému záveru: občan svoje rozhodovanie o voľbe prezidentského kandidáta realizuje pod vplyvom svojich dispozícií a selektívneho vnímania stimulov kampane [*tamtiež*: 277–280]. Táto formulácia je

Obrázok 2: Kolumbijský model volebného rozhodovania
Zdroj: Berelson – Lazarsfeld – McPhee 1986: 278

v podobe modelu znázornená na obrázku č. 2. Skonstruovaná schéma, ktorá vychádzala nielen zo zistení výskumu Elmira, ale i poznatkov nadobudnutých vo výskume Erie County, dostala neskôr (vzhľadom na miesto pôsobenia Paula F. Lazarsfelda a Bernarda R. Berelsona) názov *kolumbijský model volebného rozhodovania* [Bartels 2008: 2–5].

Keďže výskum Elmira potvrdil poznatky z výskumu Erie County týkajúce sa rozhodujúcej úlohy sociálneho prostredia pri politickom rozhodovaní voličov, Lazarsfeld a Berelson tak v konečnom dôsledku spochybnili klasickú liberálnu teóriu politickej filozofie, ktorá podhodnocovala úlohu sociálnych faktorov v tomto procese. Boli to totiž skutočne práve sociálne sily (socio-ekonomický status, vierovyznanie, rodina, priatelia, atď.), ktoré meritórne determinovali a usmerňovali politické názory Američanov a kolumbijský model volebného rozhodovania je preto sociologickou koncepciou *par excellence*. Ľudia sa teda v politických otázkach nerozhodujú primárne na základe vlastného racionálneho kalkulu, ani médií, ale s ohľadom na to, akých malých sociálnych skupín sú členmi a aké je ich sociálne postavenie [Baur 1960: 211–212].

A v čom spočíva hlavný prínos výskumu Elmira pre rozvoj sociologického poznania? V prvom rade je to použitie techniky panelovej analýzy dát. Oživenie záujmu o túto metódu, ku ktorému v ostatnom čase medzi metodológmi došlo, umožnilo sociológom uvážlivejšie interpretovať dáta pochádzajúce z odlišných súborov respondentov a vyvarovať sa tak unáhlených záverov o dynamike spoločenských procesov len na základe niekoľkých prierezových analýz. V oblasti základného výskumu prispela panelová technika k procesuálnemu uvažovaniu o sledovaných spoločenských javoch. V oblasti aplikovaného výskumu sa v súčasnosti prostredníctvom panelovej metódy skúma dynamika zmien názorov, postojov, mienení, životného štýlu či komunikačného správania [Jeřábek 2009: 26–27].

A po druhé, výskum Elmira validizoval a systematizoval poznatky, ku ktorým dospel výskumný tím sústredený okolo Paula F. Lazarsfelda vo výskume Erie County. Tieto zistenia potvrdili rozhodujúcu úlohu sociálneho zázemia pri formovaní volebných preferencií občanov a výrazne tak prispeli k porozumeniu mechanizmu ich utvárania počas politickej kampane. Výskumy Erie County a Elmira zároveň určili smer, akým sa výskum v oblasti analýzy volebných preferencií ďalej rozvíjal a i dnes sú klasickým čítaním z oblasti sociológie politiky.

Literatúra

- Antunes, Rui [2010]. Theoretical Models of Voting Behaviour. *Exedra* 4: 145–170.
- Bartels, Larry M. [2008]. *The Study of Electoral Behavior* [online]. Dostupné z: <<http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.408.9896&rep=rep1&type=pdf>> [cit. 12. 7. 2017].
- Baur, Jackson E. [1960]. Public Opinion and the Primary Group. *American Sociological Review* 25 (2): 208–219.
- Berelson, Bernard R. – Lazarsfeld, Paul F. – McPhee, William N. [1986 (1954)]. *Voting. A Study of Opinion Formation in a Presidential Campaign*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Christensen, Michael [2015]. Reestablishing „The Social“ in Research on Democratic Processes: Mid-Century Voter Studies and Paul F. Lazarsfeld's Alternative Vision. *Journal of the History of the Behavioral Sciences* 51 (3): 308–332.
- Converse, Philip E. [2006]. Researching Electoral Politics. *The American Political Science Review* 100 (4): 605–612.
- Dinerman, Helen [1948]. 1948 Votes in the Making – A Preview. *The Public Opinion Quarterly* 12 (4): 585–598.

- Fleck, Christian [1990]. Vor dem Urlaub. Zur intellektuellen Biographie der Wiener Jahre Paul F. Lazarsfelds. In: Langenbucher, Wolfgang R. (ed.). *Paul F. Lazarsfeld. Die Wiener Tradition der empirischen Sozial- und Kommunikationsforschung*. München: Verlag Ölschläger, s. 49–74.
- Fleck, Christian [2004]. Paul F. Lazarsfelds Weg vom „distinguished foreigner“ über den „undiscoverable alien“ zum Professor. In: Balog, Andreas – Mozetic, Gerald (ed.). *Soziologie in und aus Wien*. Frankfurt am Main: Peter Lang – Europäischer Verlag der Wissenschaften, s. 129–166.
- Jeřábek, Hynek [2000a]. Počátky Lazarsfeldovy politické sociologie – The People's Choice. Sociální determinanty voličova rozhodování. *Sociologický časopis* 36 (1): 67–81.
- Jeřábek, Hynek [2000b]. Panelové šetření – metoda a výsledky výzkumu „The People's Choice“. Proměny voličských preferencí, mechanismy a aktéři volební kampaně. *Sociologický časopis* 36 (2): 201–220.
- Jeřábek, Hynek [2009]. Lazarsfeldův přínos k metodologii panelové analýzy. *Data a výzkum – SDA Info* 3 (1): 9–29.
- Johnson, Paul [2001]. *Dějiny amerického národa*. Praha: Academia.
- Katz, Elihu – Lazarsfeld, Paul F. [2005 (1955)]. *Personal Influence. The Part Played by People in the Flow of Mass Communications*. London: Transaction Publishers.
- Kendall, Patricia L. – Lazarsfeld, Paul F. [1960 (1950)]. Problems of Survey Analysis. In: Katz, Daniel – Cartwright, Dorwin (ed.). *Public Opinion and Propaganda*. New York: Holt and Company, s. 130–147.
- Kitt, Alice S. – Gleicher, David B. [1950]. Determinants of Voting Behavior. A Progress Report on the Elmira Election Study. *The Public Opinion Quarterly* 14 (3): 393–412.
- Lazarsfeld, Paul F. [1940]. „Panel“ Studies. *The Public Opinion Quarterly* 4 (1): 122–128.
- Lazarsfeld, Paul F. [1941]. Repeated Interviews as a Tool for Studying Changes in Opinion and Their Causes. *American Statistical Association Bulletin* 2 (1): 3–7.
- Lazarsfeld, Paul F. [1948]. The Use of Panels in Social Research. *Proceedings of the American Philosophical Society* 92 (5): 405–410.
- Lazarsfeld, Paul F. – Berelson, Bernard R. – Gaudet, Hazel [1965 (1948)]. *The People's Choice. How the Voter Makes Up His Mind in a Presidential Campaign*. New York: Columbia University Press.
- Lazarsfeld, Paul F. – Fiske, Marjorie [1938]. The „Panel“ as a New Tool for Measuring Public Opinion. *The Public Opinion Quarterly* 2 (4): 596–612.
- Lemelin, Bernard [2001]. The U.S. Presidential Election of 1948: The Causes of Truman's „Astonishing“ Victory. *Revue française d'études américaines* 1 (87): 38–61.
- Merton, Robert K. [1949]. Patterns of Influence: A Study of Interpersonal Influence and of Communications Behavior in a Local Community. In: Lazarsfeld, Paul F. – Stanton, Frank, N. (ed.). *Communications Research 1948–1949*. New York: Harper & Brothers: 180–219.
- Sills, David L. [1980]. In Memoriam: Bernard Berelson, 1912–1979. *The Public Opinion Quarterly* 44 (2): 274–275.
- Smith, Robert B. [2001]. A Legacy of Lazarsfeld: Cumulative Social Research on Voting. *International Journal of Public Opinion Research* 13 (3): 280–298.
- Sopóci, Ján [2002]. *Sociológia politiky*. Bratislava: Univerzita Komenského.
- Visser, Max [1994]. The Psychology of Voting Action. On the Psychological Origins of Electoral Research, 1939–1964. *Journal of the History of the Behavioral Sciences* 30 (1): 43–52.
- Zetterberg, Hans L. [2004]. *US Election 1948: The First Great Controversy about Polls, Media, and Social Science* [online]. Dostupné z: <http://zetterberg.org/Lectures/l041115.htm> [cit. 11. 7. 2017].

Roman Kollár vyštudoval sociológiu na Filozofickej fakulte Trnavskej univerzity v Trnave a doktorandské štúdium úspešne ukončil na Univerzite kardinála Stefana Wyszyńskiego vo Varšave. Na Katedre sociológie Vysokej školy zdravotníctva a sociálnej práce sv. Alžbety v Bratislave, kde pracoval ako pedagogický a vedecko-výskumný zamestnanec, sa zaoberal predovšetkým sociologickým výskumom a dielom Paula F. Lazarsfelda. V súčasnosti pôsobí ako metodik v štátnom inštitúte odborného vzdelávania.

Otázka proměny politických elit maloměst po rozpadu Rakouska-Uherska: případy Uherského Hradiště a Brixenu

JAN ZAPLETAL* – MARKÉTA ZAPLETALOVÁ**

The Question of the Changes of Political Elites in Small Towns after the Dissolution of Austria-Hungary: Cases of Uherské Hradiště and Brixen

Abstract: Using a micro-analytical approach, this case study attempts to capture and explain situation of local political elites in two comparable agrarian small towns from different parts of Habsburg Monarchy (Uherské Hradiště and Brixen) during crucial time of their transition from the Austrian rule to different conditions of new states after the WWI. We concentrate on social background and political and social attitudes of municipal elites, exposed to substantial pressures for adaptation emerging from deep contextual change with important national-political consequences and linked to democratisation and growing ideologization of political life. The two towns were determined to take a different path. Brixen was forcibly incorporated into a state with different history and culture and consequently faced establishment of Fascist regime. Political elites thus were confronted with until then unknown challenges. On the other hand, the transition to the own republican state represented a fulfilled dream for the citizens of Uherské Hradiště although local elites had to deal with the rise of new (educated) elites, new political parties and modern transformational processes. However, political-national fracture accompanied by modernising tendencies did not bring fundamental discontinuity in the position of municipal elites of both towns who were still able to maintain political and wider social influence.

Keywords: Agrarian small town; local political elites; break-up of Austria-Hungary; state and constitutional change

DOI: 10.14712/23363525.2020.20

Úvod

Předkládaná studie si klade za cíl postihnout a v souvislostech objasnit působení politických elit v agrárních maloměstech (Brixen, Uherské Hradiště)¹ v kruciólním období jejich přechodu z pod rakousko-uherské správy do odlišných podmínek nových států po I. světové válce. Předmětem zájmu jsou společenské zázemí, politické a sociální postoje místních elit, jež sehrávaly zásadní politicko-společenskou roli v rámci základních vývojových tendencí utváření politického a hospodářského života maloměst. Tyto elity byly ve

* Mgr. et Mgr. Jan Zapletal, Ph.D., Základní škola Uherské Hradiště, externí spolupracovník na Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci.

** Markéta Zapletalová, Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci, Křížkovského 511/10, 771 47 Olomouc. E-mail: m.zapletalova@upol.cz

¹ Vymezení zvolených sídel se opírá o frankfurtskou typologii, která města Brixen a Uherské Hradiště řadí do skupiny tzv. správních center se silnou vazbou na zemědělské zázemí, jež jsou charakterizována absencí velkých průmyslových podniků [Reulecke 1985: 46]. Vzhledem k dlouhodobému statusu Brixenu jakožto biskupského města můžeme v tomto případě hovořit rovněž o centru duchovně-agrárním [viz též Zapletal – Zapletalová 2019].

zkoumaném období před a po I. světové válce vystaveny adaptačním tlakům vyplývajícím z výrazné kontextuální proměny spočívající primárně ve změně státoprávní se zásadními národnostně-politickými důsledky, jež se však zároveň prolíná s rychle postupující tendencí demokratizace politického života (zejména rozšiřování volebního práva) a rovněž jeho ideologizací nastupující v poválečném období.

Působení městských elit sledujeme ve dvou vybraných habsburských maloměstech z různých částí rozlehlé monarchie – jihotyrolském Brixenu a východomoravském Uherském Hradišti. Budou nastíněny zlomové momenty, které pro obě maloměsta znamenaly akcentaci změn v rovině společenské, politické i hospodářské. Zejména v komparaci s prameny z oblasti komunální volební agendy lze získat základní přehled o hlavních trendech sociopolitického vývoje ve městě a míře dopadu těchto změn do oblasti komunální správy a života. Volba srovnání případů Brixenu a Uherského Hradiště se pojí se širším záměrem zkoumat rozdíly či podobnosti vývoje a proměny elit agrárních maloměst v různých částech habsburské monarchie. Omezení studie na tato dvě typově podobná maloměsta z východní Moravy a Jižního Tyrolska je vedeno snahou o sledování dopadů zásadních tlaků způsobených proměnou státoprávního uspořádání, tj. začleněním do jiného/nového státu, a redefinicí národnostního kontextu, které v případě rakouských maloměst absentují. V italském Brixenu je daný tlak navíc záhy znásoben nástupem fašistického režimu s jeho zásahy jak ve sféře řízení komunální politiky, tak ve vztahu k neitalským menšinám.

Pojmem lokální politické elity ve zkoumaných maloměstech označujeme skupiny občanů, které lze vymezit několika základními atributy. Primárně jde o přímý vliv na výkon politické moci na lokální úrovni, tj. tito občané mají rozhodovací pravomoci jako členové obecních samospráv, zastupitelstev, rad a výborů, přičemž jejich politický vliv spojený s volenou funkcí se obvykle odvíjí od společenské prestiže a ekonomického statusu. Společenské postavení těchto lokálních elit je charakterizováno jistotou, která je dána zejména původem, majetkem, rodinnými a společenskými vazbami, jež tvoří základní předpoklady pro udržení vlastních pozic [srov. *Schumann 1983: 30–38*]. Obvyklé mnohoobčocnictví, nepotismus a vzájemná provázanost napomáhají k zachování přímého i nepřímého/neformálního vlivu na chod věcí veřejných, který posilují prostřednictvím aktivní účasti ve spolcích, zájmových skupinách a různých svazech.² Tradiční maloměstské elity původně představovaly velmi úzký okruh, přičemž k jejich označení a terminologickému ukotvení přistupuje středoevropská historiografie odlišně. V rakouském kontextu je pracováno s politickým vymezením na „staré“, tj. konzervativní, a „nové“, chápané jako liberální. Zatímco „staré“, nebo také honorační elity v maloměstech na konci 19. století spojujeme se zájmy bohatých měšťanských rodin, „nové“ elity byly představiteli původně méně majetných vzdělanostních skupin, vytvářejících postupně vysoce kvalifikovanou maloměstskou vrstvu [srov. *Bösch 1992: 39*]. Vztahy obou skupin byly ovlivněny postupujícími procesy modernizace, které jednak přinášely nové rozšířené možnosti sociálního vzestupu, a jednak spolupůsobily při jejich vzájemném provázání [Stekl – Urbanitsch 2000: 471–472; Mosser 1980: 13–14].³

² Obvyklým příkladem nepotismu v městských funkcích je rodinná linie otec–syn nebo tchán–zeť (tzv. *Hochzeitsvater*) [srov. *Kladiwa 2004: 37*]; k problematice tehdejší politiky obecněji viz [Malíř 2000: 11–32, Weiser 2001: 9–21].

³ V české historiografii byla problematika vývoje městských elit spíše opomíjena a podceňována. To se v zásadě mění po r. 2000, kdy v rámci širších badatelských projektů zaměřených na vývoj municipalit dochází

Působení maloměstských lokálních elit nás zajímá v prvé řadě v perspektivě jejich proměny, vývoje či (dis)kontinuity. Text se snaží nalézt odpovědi na otázky, zda a nakolik hluboký kontextuální přelom ovlivnil politicko-sociální působení a pozice lokálních elit. Můžeme hovořit o ústupu původních/dosavadních lokálních elit, anebo byly schopné se úspěšně adaptovat na nové podmínky? Je možné identifikovat nástup či dokonce převahu elit zcela nových, jejichž vzestup by byl rámován a definován dramatickými politickými změnami? Výsledky bádání zaměřeného na zkoumání proměny starých a nástupu nových (obvykle příchozích) lokálních elit v souvislosti s modernizačními tendencemi na přelomu 19. a 20. století poukázaly jen na mírné posuny v jinak téměř statickém politicko-ekonomickém obrazu habsburského agrárního maloměsta.⁴ Maloměsta agrárního typu lze chápat jako „meziprostor“ [*Jacobeit 1998: 315–339*], kde místní finančně a majetkově saturovaná elita splývá s politickými elitami a zároveň také absorbuje nové příchozí vzdělané osobnosti.⁵ Zatímco tehdy zde převážila úspěšná kooptace „nových“ do prostoru, v němž stále přetrvávala dominance starých (honoračních) rodin, v případě zásadního politicko-národnostního zlomu v průběhu dalších dvou desetiletí by bylo v souvislosti s postavením lokálních elit možné očekávat výraznější diskontinuitu.

Procesy modernizace přinášející změny v obou sledovaných maloměstech začaly probíhat v posledních dvou dekadách 19. století. Brixen se začal modernizovat již v 80. letech 19. století, Uherské Hradiště o desetiletí později poté, co radnici ovládli Češi. Tím dochází k částečné proměně elit a sociálních skupin, zároveň se mění ekonomické postavení obchodníků a živnostníků. Následkem změn, v Brixenu za éry Otto von Guggenberga (1903–1913) a v Uherském Hradišti za starostování Josefa Stancla staršího (1896–1903 a 1906–1912), dochází k parciálnímu rozpuštění tradičních sociálních vztahů. V Brixenu si tradiční elity udržovaly vysokou společenskou prestiž v městské společnosti. Jejich činnost v obecní radě jim zajišťovala kontakty a informace, protože obecní volby nebyly výsledkem stranické příslušnosti, ale odrážely ekonomické mocenské pozice a společenský status

kl souhrnu dosavadního výzkumu a jsou publikovány klíčové práce. Komunální politika v širším smyslu začala být zkoumána jako místo, kde se neustále střetává politika s občanskou angažovaností. Vedle v textu uvedených prací viz rovněž Kladiwa, Pavel – Pokludová, Andrea – Kafková, Renata [2008]. *Lesk a bída obecních samospráv Moravy a Slezska 1850–1914, II. díl, 1. svazek. Muži z radnice*. Ostrava: Filozofická fakulta Ostravské univerzity; Fasora, Lukáš – Hanuš, Jiří – Malíř, Jiří (ed.) [2006]. *Občanské elity a obecní samospráva 1848–1918*. Brno: CDK; Pál, Judit – Popovici, Vlad (ed.) [2014]. *Elites and Politics in Central and Eastern Europe (1848–1918)*. Frankfurt am Main: Peter Lang; Schmidt, Jürgen [2005]. *Begrenzte Spielräume. Eine Beziehungsgeschichte von Arbeiterschaft und Bürgertum am Beispiel Erfurts 1870 bis 1914*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht; Kladiwa, Pavel – Zárický, Aleš (ed.) [2009]. *Město a městská společnost v procesu modernizace 1740–1918*. Ostrava: Ostravská univerzita; Růžička, Jan [2016]. *Maloměstští a otevřenou myslí: Obecní reprezentace Bučovic a Slavkova (1850–1914)*. Brno: Maticе moravská; Haas, Hanns – Hiebl, Ewald (ed.) [2007]. *Politik vor Ort. Sinnggebung in ländlichen und kleinstädtischen Lebenswelten*. Innsbruck – Wien – Bozen (Jahrbuch für Geschichte des ländlichen Raumes); Zimmermann, Clemens (ed.) [2003]. *Kleinstadt in der Moderne*. Ostfildern: Thorbecke, zde zejména zobecňující studie Heiss, Hans – Hannes Stekl: *Bürgertum und gesellschaftliche Modernisierung in Österreichs Kleinstädten 1850–1914*, s. 87–118, navazující na předchozí výzkumy.

⁴ Viz např. předchozí studie autorů [2019: 347–380] *Nové politické elity maloměst na přelomu 19. a 20. století*, v níž byla pozornost zaměřena na otázku proměny maloměstských politických elit v šesti habsburských agrárních maloměstech z různých zemí monarchie. Kromě v této studii sledovaných měst Brixenu a Uherského Hradiště byly zkoumány také východomoravský Uherský Brod a dolnorakouská města Horn, Eggenburg a Retz. Zde rovněž podrobněji k terminologicko-kontextuálnímu vymezení, na něž navazujeme.

⁵ Je to prostor „mezi městem a venkovem, stálostí a pokrokem, tradicí a vzděláním, cechovními výsadami a moderní profesionalizací“ [*Jacobeit 1988: 317*].

volených. Městská elita obou maloměst sestávala především z dlouholetých, ekonomicky významných rodin a byla charakterizována specifickou adaptabilitou na hospodářský rozvoj od konce 19. století. Jednotliví řemeslníci, obchodníci či hoteliéři, se vyrovnávali s hospodářskými změnami často prostřednictvím investic do několika sektorů ekonomiky (např. Stanclova cihelna v Mařaticích u Uherského Hradiště).⁶ Kořeny poválečných samospráv se často nacházejí v maloměstském řemeslném a obchodním prostředí. Měšťanská obchodní elita konkuruje a zároveň kooperuje s tradičními vrstvami. Hanns Haas ji nazval *Zwischenmilieu*, tedy tou, která se pohybuje „mezi městem a krajem, vytrvalostí a pokrokem, tradicí a vzděláním, privilegií a profesionalizací“ a „usazováním a mobilitou“ [Haas 1990: 264–265].⁷ Možnosti příslušníků této *Zwischenmilieu* byly, s ohledem na velikost kapitálu, relativně malé. Výroba, obchod a pracovní proces je stále do značné míry tradičně strukturován. Vzhledem k jejich velkému významu v místní politice však maloměstská obchodní elita v historických pramenech zanechala mnoho stop (jako Schwaighoferové v Brixenu či Schindlerové v Hradišti), kdy nadále v obecních radách a výborech vynikali před novými (příchozími) elitami.⁸

Tabulka 1: Přehled vývoje počtu obyvatel a národnostního složení

Město/Rok	1900	1910	1921
Brixen*	5783 (231)	6542 (190)	5773 (1500) ⁹
Uherské Hradiště**	5146 (937)	5174 (369)	5682 (157)

* V závorce je uveden počet obyvatel italské národnosti.

** V závorce je uveden počet obyvatel německé národnosti (k židovské národnosti se v roce 1921 hlásilo 351 obyvatel) [Verbík – Zemek a kol. 1981: 392].

Zdroj: [Spezialortsrepertorium der österreichischen Länder 1910; Klein 2016; Gelmi 2000: 251–256; Heiss 2004: 223; Verbík – Zemek a kol. 1981: 330]

Tabulka 2 a 3: Přehled zastupitelských mandátů politických stran v obecních volbách

Brixen	1913 (30 zastupitelů)	1922 (20 zastupitelů)
Křesťansko-socialistická	15	16
Konzervativní	8	
Německá liberální	5	4
Svobodná občanská	2	–

⁶ Ke vzestupu „vesnického měšťanstva“ v maloměšťanstvo srov. rovněž [Jacobeit 1988: 315–327].

⁷ Pro sociální dějiny, koncepce a terminologii *Zwischenmilieu* srov. [Frie 2004: 94–108; Haas 1990: 264–265].

⁸ Toto lze sledovat i u některých větších rakouských měst v prvních desetiletích 20. století, kdy příkladem může být hornorakouský Linec [viz Tweraser 1980: 328–330].

⁹ Brixen se za I. světové války změnil ve „vojenský lazaret“, kde nedostatek potravin a těžkosti masivně zvýšily úmrtnost. Spojení s Itálií v roce 1919 přineslo velké změny, kdy se příliv italských vojáků a obyvatel promítl i do etnického složení. V r. 1918 Italové představovali jen 2,7 % obyv. města, v r. 1922 již 26 % [Gelmi 2000: 251].

Uherské Hradiště (36 zastupitelů)	1919	1923
Živnostensko-obchodní	21	4
Republikánská (agrární)		1
Národní demokracie		12
Lidová židovská	3	3
Pokroková realistická	3	–
Národně socialistická	2	3
Lidová	3	7
Sociálně demokratická	3	2
Komunistická	–	3
Občanská skupina práce	1	–
Německé pracovní a volební společenství	–	1

Zdroj: [SOka UH k]; Kasslatter 1988: 22–24; Verbík – Zemek a kol. 1981: 382–409]

Brixen

V jihotyrolském Brixenu nacházíme v mnoha ohledech příklad původního modelu biskupského maloměsta. Poté co v 19. století město ztratilo biskupský status, což vedlo k odchodu šlechty a úředníků, stalo se typickým provinčním maloměstem se silnou agrární strukturou a vlivnou církví, kde byly vztahy mezi měšťany úzce spjaty s místní samosprávou [Flachenecker 1992: 394–404]. Politická atmosféra tu kolísala mezi konsenzy a konflikty přerůstajícími v hádky, v nichž jednotlivé skupiny prosazovaly vlastní parciální zájmy.

S přelomem 19. a 20. století začínaly být pozice konzervativců oslabovány rozšiřujícím se volebním právem.¹⁰ V tomto období dochází také k proměně přístupu místního semináře, jedné z nejznámějších teologických škol v celé Habsburské monarchii a pevnosti proti jakémukoliv druhu josefinismu a liberalismu, jenž se otevírá veřejnosti a stává se institucí křesťanských sociálních idejí. Prudký rozvoj města nastal po porážce konzervativců a liberálů ve volbách v roce 1903, kdy se do čela samosprávy dostávají právě křesťanští socialisté [srov. Königsrainer 1995: 90–93; Schober 1993: 620–634]. Skončila doba „udržovací“. Na druhou stranu, místní elity musely postupovat tak, aby vzestup nepodtrhly neuváženými kroky, jež by výrazněji narušily existující vazby. Více se začalo investovat do městské infrastruktury a především lázeňství, které město proměňuje ve významné lázeňské centrum a oblíbenou odpočinkovou destinaci rakouské monarchie, jíž hojně navštěvovali i členové rozvětveného habsburského rodu. Nástup křesťanských socialistů do vedení obce nejnvýrazněji symbolizuje starosta Otto von Guggenberg, jehož politický styl se zcela odlišoval od dosavadních způsobů vedení politického boje a s jeho volebním vítězstvím dochází k intenzifikaci personalizace funkce starosty [Heiss 2004: 231–232].

Ihned po odchodu Guggenberga ze zdravotních důvodů v srpnu 1913 (umírá v r. 1914) však znovu propukají staré spory mezi stranami, stávající klid narušují konflikty a někdy

¹⁰ Např. v r. 1888 mohlo volit 10,5 % obyvatel a v r. 1913 již 15,7 % [srov. Kocka 1989: 13].

i násilné střety, které pak pokračují za I. světové války. Trvajících konflikty měly za následek, že Brixen byl až do roku 1922 řízen městským výborem zvoleným v roce 1913, který se skládal z 30 zastupitelů a 15 náhradníků. Střety mezi politickými skupinami ohledně Guggenbergova nástupnictví zabránily plánovaným volbám obecního výboru, jež se měly konat v roce 1918. Vzhledem ke změně politické situace tak bylo rozhodnuto využít právní možnosti ponechat členy zvolené v roce 1913 ve funkci [Milesi 2002: 12].

Spory se výrazně vyhrály na podzim 1913 kvůli starostenské volbě a politickému „veletoči“ hostinského Johanna Stremitzera, dlouholetého radního, více než dvacet let předsedy finančního výboru a blízkého spolupracovníka předchozího starosty, který byl starostou zvolen těsným poměrem 15:14 hlasů. Avšak nikoliv za křesťanské socialisty, ale jako kandidát konzervativců a liberálů. Johannovi Stremitzerovi se nelíbilo, že straníční předáci s velkou houževnatostí prosazovali kandidaturu Franze Guggenberga, syna Otto Guggenberga, který však ve výboru obce zasedal jen krátce. Podporu Stremitzerově kandidatuře na úřad starosty dali konzervativci a liberálové. Aby se zachoval smír mezi konzervativní a křesťanskou sociální stranou, tak konzervativci v poslední chvíli předložili kompromisní návrh „Stremitzer starosta, Franz von Guggenberg místostarosta“. Ale Křesťanská sociální strana nadále trvala na Guggenbergovi a kompromisní žádost zamítla. Následné hlasování Stremitzer vyhrál.¹¹ Konflikty zmírní až Stremitzerovo náhlé úmrtí na srdeční infarkt v srpnu 1915.¹²

Vypuknutí války je momentem, jenž náhle přerušuje hospodářský a kulturní vzestup města. V prvé řadě válka znamená konec turistického ruchu, což postihlo na něj navázané služby, navíc došlo k silnému omezení práv místní správy vídeňskou vládou a armádou. Protože Brixen nebyl daleko od frontové linie, město se stalo zázemím pro tisíce vojáků a centrem, kam byli odvázeni ranění [Parschalk 1999: 105–106]. Na podzim 1918 se frontová linie zhroutila a Jižní fronta se rozpadla. Pár dní po dohodě o příměří ve Ville Giusti ze 4. listopadu 1918 italské jednotky obsadily Jižní Tyrolsko a s ním i Brixen. S podpisem mírové smlouvy v Saint-Germain-en-Laye se Jižní Tyrolsko definitivně stalo součástí Itálie a pro město Brixen to znamenalo hluboký řez do jeho správy a dalšího vývoje, zvláště nejistá právní situace představovala velký problém [Sparber 1957: 130–132].

Aby se mohli lépe vyrovnat s narůstajícími problémy, spojili se v říjnu 1918 dřívější rivalové katoličtí konzervativci a křesťanští socialisté a vytvořili katolickou Tyrolskou lidovou stranu (Tiroler Volkspartei) [Kriechbaumer 2006: 107]. Starostenský post byl v průběhu války uprázdněn a město řídili zástupci Franz Oberkofler, Roman Schwaighofer a Franz von Guggenberg, jenž byl na konci války v listopadu 1918 zvolen starostou.¹³ Volby do zastupitelstva se uskutečnily až v lednu 1922. A to podle italského volebního zákona, který byl v rozporu s původním rakouským, založeným na kumulacím hlasování dle daňové asigance.¹⁴ Nyní měl každý občan, bez ohledu na svůj majetek a vzdělání, rovné hlasovací právo. V Brixenu se snížil počet zastupitelů z 30 na 20 míst s tím, že nejsilnější strana mohla získat maximálně čtyři pětiny (16) křesel, zatímco pětina křesel zůstala jako minimum straně na druhém místě. Proto vzhledem k úplně nové politické situaci se strany zaměřily

¹¹ Srov. Bozner Nachrichten, *Die Bürgermeisterwahl in Brixen*, 7. října 1913, s. 1; Meraner Zeitung, *Der Kampf um Brixen*, 7. listopadu 1913, s. 1; Brixener Chronik, 7. října 1913, s. 2; Brixener Chronik, 10. října 1915, s. 4.

¹² Brixener Chronik, 14. srpna 1915, s. 8.

¹³ *Austriener Blätter*, č. 26, 1957, s. 312–313.

¹⁴ *Katholischen Sonntagsblätter* 13, 1939, č. 7, s. 3.

na společný postup. Tyrolská lidová strana do nově dvacetimístného zastupitelstva předložila 16 kandidátů a s druhou významnou německou stranou v Brixenu, liberály, se lidovci dohodli na obsazení zbývajících čtyř míst společné kandidátky. S touto sjednocující taktikou tyto (původně tři) strany doufaly, že získají všech 20 křesel a zamezí tím jak italským uskupením, tak sociálním demokratům vstup do obecní rady. Bohužel se obnovily staré konflikty mezi konzervativci a křesťanskými socialisty [SLA Bozen b]; *Kasslatter 1988: 22–24*] a jednotlivé frakce nebyly schopné dohody ohledně volby starosty. Tři kola tajného hlasování výsledek nepřinesla. Tak po období sedisvakance, kdy byl starostenský post neobsazen a agendu spravoval zástupce Josef Widmann, Brixen získal starostu Romana Schwaighofera až losováním [*Milesi 2002: 14*].¹⁵

Hospodářský kolaps politicky již italského Brixenu, který se záhy dostavil, je právě úzce spojen s přechodem města pod italskou správu. Byly silně poškozeny letité vazby, což se nejjasněji projevilo ekonomickou recesí v oblasti obchodu, lázeňství a turismu [srov. *Leonardi 1998: 215–225*]. Městská správa musela řešit zcela nové italské právní předpisy, vyrovnat se s obrovským dluhovým zatížením a důsledky nepříznivého směnného kurzu koruny a liry, nemluvě o prudké inflaci, která podkopala každou investiční příležitost [*Steuerer 1980: 119–121*]. Ekonomický úpadek Brixenu zatěžoval městské podniky a zavření Brennerského průmysku, spojené s bolestivým dělením Tyrolska na dvě části, přerušilo tradiční obchodní vztahy se střední Evropou. Pro místní sedláky bylo obtížné vstoupit na nové trhy [*Milesi 2002: 12*].

V moderních dějinách města italský prvek původně nehrál žádnou roli, v roce 1910 se k italské národnosti v celém Jižním Tyrolsku hlásila necelá 3 % obyvatel a nejinak tomu bylo v Brixenu [*Boelitz 1930: 79; Rainer 2010: 205–207*]. Vše se ovšem mění po začlenění do Italského království. Přílivem velkého množství Italů dochází k rychlé proměně národnostního složení obyvatel města. Jestliže se k italské obcovací řeči hlásilo ještě v roce 1918 jen asi 2,7 %, tak za pouhé tři roky do roku 1921 stoupl jejich počet až na zhruba 26 % z 5773 obyvatel [*Gelmi 2000: 251–255*]. Také celkový počet obyvatel v krátké době vzrostl z cca 5800 na 7000 osob [*Mock 2004: 258*]. Posílení italského elementu však nelze vnímat pouze jako následek nárůstu italojazyčných nově příchozích. Určitá část měšťanů rovněž připojení k Italskému království vyhodnotila tak, že pro ně bude lepší, přihlásí-li se k novému státu i jazykově.

Inkorporace do Italského království tvrdě dolehla také na církve. S koncem rakouské monarchie dochází ke znejistění právního postavení církevních institucí, což mělo na Brixen jakožto bývalé biskupské město spravující rozsáhlou diecézi negativní dopad. Svatý stolec se kvůli nejasné politické situaci choval váhavě a v Brixenu zavládla mezi duchovenstvem nervozita ohledně připojení ke státu, jehož vztahy s církví od prolomení Porta Pia vykazovaly trvalé napětí. Financování bylo problematické a kvůli devalvaci rakouské koruny se duchovenstvo ocitlo v obtížné situaci. Kněží v diecézi se mohli rozhodnout, zda zůstat v rakouské části, nebo zda chtějí působit v té jižní. Ačkoli duchovenstvo změny neslo těžce, své náboženské povinnosti vědomě plnili v duchu evangelia, v čemž jim (kromě zákazu veřejného uctívání některých svátků) nebyly kladeny překážky [*Gelmi 1998: 2–4*].

¹⁵ BrixnerBote, *Festabend zu Ehren des neuen Bürgermeister, 22. března 1922, s. 1.*

Ne všichni se však s novou situací dokázali vyrovnat. Z církevních kruhů nejviditelnější a nejlivnější osobností byl pomocný biskup Bolzansko-brixenské diecéze a po odchodu do Rakouska arcibiskup salcburský Sigismund Waitz¹⁶, syn podnikatele Karla Waitze a Julie Gasserové, neteře biskupa Vinzenze Gassera. Waitz se stal velkým apologetem myšlenek papeže Pia XI. a byl pevně svázán s posledním rakouským císařem Karlem, jehož byl ve Vídni vychovatelem a učitelem náboženství. Po válce se snažil vyjednat vznik samostatného Tyrolska. Jako velmi silně prorakousky orientovaný se těžce smířoval s přechodem Brixenu do italských rukou. Po odchodu do rakouské části Tyrolska byl v polovině 30. let zvolen salcburským arcibiskupem a je považován za jednoho z nejvýznamnějších představitelů církve první rakouské republiky.¹⁷

Když už se brixenské městské elity a duchovenstvo mohly domnívat, že největší změny již mají za sebou a stabilizace bude pokračovat, 28. říjen 1922 nastavení zcela změnil. Po tzv. pochodu na Řím¹⁸ se k moci dostává Benito Mussolini, dochází k demontáži demokratických struktur a postupné konsolidaci fašistického režimu. V souladu s Mussoliniho představami ohledně proměny společnosti a zejména ve vztahu k neitalskému obyvatelstvu je v celé jihotyrolské oblasti zahájena systematická násilná italianizace.¹⁹ V důsledku toho byly zaznamenány další ekonomické ztráty a opětovný propad cestovního ruchu. Pro Brixen začaly těžké časy.

Dne 11. ledna 1923 vstoupil v platnost nový obecní zákon, který značným způsobem omezil pravomoci municipalit. S rozšířením italské komunální legislativy na Jižní Tyrolsko se obce dostaly pod zvýšenou kontrolu státu, kdy každé rozhodnutí muselo být předloženo prefektovi. Protože si starosta Roman Schwaighofer dovolil hovořit o Brixenu jako o „městě na okupovaném území“, byl do měsíce z úřadu suspendován a v říjnu 1923 byla místní rada rozpuštěna. Pravomoci převzal (nikoliv však na dlouho) komisař prefektury Luciano Urli [*Parschalk* 1999: 111–126; *Milesi* 2002: 14]. Rozpuštění politických samosprávních orgánů napomohly rovněž dlouhá léta doutnající spory v rámci místní rady. Občané marně doufali, že nová právní ustanovení, nadiktovaná v Římě, ukončí trvající rozepře mezi obecními zastupiteli. Konflikty mezi stranami a až osobní nepřátelství však pokračovaly, a to i na úkor městského života. Jen po krátkém intermezzu zvolené reprezentace vymezením volbami v srpnu 1924, kdy se starostou stal dr. Walther Lutz, je po zásahu prefekta Guadagniniho v polovině roku 1925 obecní rada opět rozpuštěna, tentokrát na dlouhých 27 let [*Milesi* 2002: 14–15].

Administrativní chaos a napětí násobí konflikty s fašistickými orgány. Německy hovořící úředníci, do značné míry zavaleni a ochromeni novou, v italštině vydávanou legislativou, se dostávali do střetů s fašistickými úřady a reprezentanty a mnozí z nich jsou během krátké doby propuštěni ze služby. Královský výnos ze 4. února 1926 staví namísto zvolen-

¹⁶ K Waitzovi souhrnně [*Alexander* 2010, zde zejména *Kogler* 2010: 293–330; *Jablonka* 1971].

¹⁷ V r. 1938 Waitz odsoudil anšlus Rakouska a jako jeden z mála biskupů hlasitě odmítal nacistické útoky na církve. Po krátkém domácím vězení a odchodu z arcibiskupství dožil v ústraní. V politických otázkách Sigismund Waitz upozorňoval na vítězství chamtivosti, ve společenské sféře se věnoval otázkám vzdělávání, lidské bídy a vysoké nezaměstnanosti [*Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes*: 168; *Gaydosh* 2017: 112].

¹⁸ K útoku fašistických *squadre* pod vedením Achille Staraceho a Itala Balba na Trento a Bolzano (tzv. pochod na Bolzano) došlo již v na začátku října 1922 [*Bosworth* 2006: 179].

¹⁹ K nástupu fašistů v Jižním Tyrolsku viz [*Lechner* 2011: 50–65].

ného starosty do čela obce *podestà* s významnými pravomocemi, jenž je podřízen kontrole prefekta [Segatori 2003: 11] a pro Brixen jmenován v roce 1927.²⁰ Úřednické kanceláře, často jen na krátký čas, obsadili komisaři prefektury, kteří byli občany pro svou neschopnost považováni za podvodníky a ignoranty.²¹ Lze říci, že v této době občané rezignovali. Pro Brixen (teď již Bressanone) fašismus s jeho „fasádním“ korporátním systémem a autoritářskými omezeními znamenal na dlouhé období úpadek ve všech sférách občanské společnosti [Gelmi 2000: 254].

Ani I. světová válka, ani přechod Brixenu pod italskou správu nedokázal narušit dlouholeté vazby mezi místními elitami z řad významných rodin (Guggenbergové, Schwaighoferové aj.), které i přes překotné změny zastupovaly zájmy měšťanských vrstev. Stejně jako jeho otec a strýc byl Franz Guggenberg členem křesťansko-sociální strany. Spolu s otcem založili Brixenskou-bolzanskou Vereinsbank (později Tiroler Vereinsbank), jíž jako ředitel a předseda představenstva vedl [Parschalk 1999: 109; Assecuranz-Compass: 179]. Poté, co byl za války na srbské frontě zajat a později propuštěn, vrátil se v létě roku 1917 do Brixenu. Zde jej zastupitelé zvolili starostou. Jako politik vyzýval obyvatele ke klidu a opatrnosti vůči italským okupantům. V roce 1919 se oženil s dcerou bývalého císařského velitele Wilhelma Jaksche. Už v říjnu 1920 však rezignoval na starostenský post a vrátil se do vedení banky v Bolzanu. Za fašistické diktatury mu byla zakázána politická činnost, takže se věnoval správě rozsáhlého rodinného majetku.²² Vliv Guggenbergů v křesťanské sociální straně ještě více akcentuje Franzův strýc Atanas, který po skvělé kariéře v rakousko-uherské armádě, kde to dotáhl až na brigádního generála, se po svém odchodu do penze v r. 1897 zapojil do lokální i národní politiky a spolkové činnosti (předsedal rybářskému spolku, byl členem ústředního výboru asociace cestovního ruchu v Tyrolsku aj.). V r. 1907 byl schopný zvítězit ve volbách do říšské rady už v prvním kole hlasování. O čtyři roky později těsně obhájil svůj mandát proti kandidátovi liberálů Josefu Rohrachnerovi [Freund 1911: 184; ÖBL 1959: 105].

Sílu vlivu tradičních honoračních rodin na brixenskou politiku podtrhují hostinský a hoteliér Johann Stremitzer, spřízněný s dalšími důležitými brixenskými rodinami Kehlů a Pohlů [srov. Haid 2004], a Ignaz Mallepell, majitel brixenského mlýna. Stremitzer umně využíval své záměstí jakožto velkého místního hoteliéra, v prostorách jehož hotelu se scházely místní spolky a zájmová sdružení. Tímto byl jeho hotel „U zeleného stromu“ vyhlášený.²³ Jeho dvě sestry Johanna a Franziska byly zpěvačkami světoznámého folklorního tyrolského souboru Jakoba Schöpfera [Fischner 1929: 132; Herrmann-Schneider 1995:

²⁰ Je třeba dodat, že přes podřízení fašistické strany státu pokračovaly kompetenční spory, které pramenily z konkurence mezi prefekty jakožto představiteli (fašistického) státu na straně jedné a reprezentanty fašistické strany (lokálními fašistickými *rasy* [pl. *i rasy*]) na straně druhé. Mnozí prefekti byli postupně nahrazováni exponenty fašistické strany. Podrobněji [Gentile 2005: 181].

²¹ Svou leností a okázalým vystupováním byl známý obecní tajemník dr. Fea, který se nepokrytě snažil zajišťovat pozice pro známé z rodné Cremony, jakožto „staré“ a fašismu oddané provincie. Mezi lidmi se následně Brixenu začalo přezdívat Nová Cremona [Milesi 2002: 16].

²² Po válce a založení Jihotyrolské lidové strany (*Südtiroler Volkspartei*, SVP), regionální autonomistické formace a úspěšně představitelky německojazyčných a rétorománských obyvatel, v roce 1945 se Franz stal členem výboru a předsedou okresu Bressanone. Jeho bratr Otto se na začátku 50. let dokonce stává předsedou SVP. *Austriener Blätter* č. 26, 1957, s. 312–313. Otto von Guggenberg byl v letech 1948–1958 rovněž poslancem italského parlamentu [Parlamento italiano]. K poválečnému vývoji SVP viz [Strmiska 1998: 111–118].

²³ Např. *Brixener Chronik*, 29. května 1913, s. 3; *Brixener Chronik*, *Der Bürgermeister von Brixen Johann Stremitzer gestorben*, 10. srpna 1915, s. 6.

108]. Rodina Mallepelů pak byla úzce spjata s regionálně významným mlýnem v Brixenu. Mlýnář v třetí generaci Ignaz Mallepell hrál důležitou roli ve společenském životě města. Kdekoli se objevil, brzy se kolem něj vytvořil kruh přátel a známých. Jako dlouholetý člen městské rady, velitel hasičského sboru v Brixenu a předseda okresního hasičského sboru si získal známost a velké renomé po celé oblasti, které si udržoval prostřednictvím obchodních vztahů a rozvoje mlýna. Během I. světové války získal velké zásluhy díky službám pro zajištění obyvatelstva. Jeho pověst velkorysého a nesobeckého člověka mu společensky nesmírně pomáhala a zajišťovala stálý vliv na chod samosprávy [SLA Bozen a)].

Zajímavou a progresivní osobnost můžeme vidět v synovi barvířského mistra Franze Schwaighofera Romanovi. Roman Schwaighofer napodobil svého otce, dlouholetého radního, a politicky se angažoval, přičemž podporoval progresivní změny. Po otci také převzal živnost a v době války se v radě věnuje agendě, která příslušela starostovi města, jehož post byl v letech 1915–1917 uprázdněný. V neutěšené době fašistického vzestupu byl zvolen starostou, aby byl o rok později po kritice nového režimu na základě nového zákona z úřadu odvolán [Heiss 1999: 416; Königsrainer 1995: 118–119].

V Brixenu a jeho okolí rovněž žily významné osobnosti kulturního života – umělci, sběratelé, spisovatelé a historici. Ať už jím byl orientalista Jakob Philipp Fallmerayer, nebo folklorista a sběratel Adolf Heyl, který po přistěhování do Brixenu pracoval jako spisovatel,²⁴ dále historici Theodor Mairhofer a Hartmann Ammann, jenž získal největší zásluhy v oblasti archivnictví a řídil arcibiskupský soudní archiv [Gelmi 2000: 245]. Vyhlášené lázeňské město přitahovalo pozoruhodné osobnosti, jež se rychle začlenily mezi místní elity. Mezi nimi vynikal rodák z dobře situované richmondské rodiny ve státě Indiana, římský katolík, spisovatel, znalec historie²⁵ a především diplomat Francis Augustus MacNutt. V roce 1882 odjel na studia do Evropy, následně udělal velkou kariéru v diplomacii, kdy působil ve Španělsku, Osmanském Turecku nebo Káhiře a s manželkou Margaret se usadil v Římě. MacNutt měl velký vliv ve vatikánských kruzích a byl blízkým přítelem hned tří papežů – Lva XIII., Pia X. a Benedikta XV. Na rakouském císařském dvoře navázal úzké vazby s císařskou rodinou včetně císařovny Zity. MacNutt si oblíbil lázeňský Brixen a jako letní dům koupil v roce 1903 zámeček Ratzötzt²⁶, jenž se poté, co opustil Řím, stal centrem brixenského společenského života. Aktivně se zapojil nejen do spolkových záležitostí, ale také do stavebních a urbanizačních akcí, oficiálně byl rovněž prvním majitelem automobilu ve městě. Za války, po vyhlášení války Rakousku Spojenými státy, se jej pokoušeli Rakušané zatknout, ale po zásahu samosprávy a brixenského biskupa Franze Eggera od toho ustoupili. Před svou smrtí (zemřel v r. 1927) MacNutt daroval velkou část svého bohatství městu na společenské a kulturní účely [Mock 2017: 32–36].²⁷

²⁴ Dolomiten – Tagblatt der Südtiroler, Elmar Oberkofler, *Tirols grösster Sagensammler*, 21. května 1997.

²⁵ Mezi jeho hlavní a citovaná díla patří: MacNutt, Francis Augustus [1909]. *Fernando Cortes and the Conquest of Mexico, 1485–1547*. New York – London: G. P. Putnam's Sons, The Knickerbocker Press. Francis Augustus MacNutt, Francis, Augustus [1908]. *Fernando Cortes: His Five Letters of Relation to the Emperor Charles V, 1519–1526*. New York – London: G. P. Putnam's Sons, The Knickerbocker Press.

²⁶ Volksbote, 16. února 1928, s. 9.

²⁷ Viz rovněž MacNuttovy vzpomínky [MacNutt 2017].

Uherské Hradiště

Agrární střed jihovýchodní Moravy město Uherské Hradiště bylo správním centrem regionu. Už od vzniku samospráv po polovině 19. století se zde střetávaly rozdílné zájmy tradiční honorace, řemeslníků, živnostníků a vzdělanostních vrstev. V obecním zastupitelstvu dominovali bohatí majitelé nemovitostí (*klassischen Grossbesitzer*)²⁸, kteří občanům a úředníkům samospráv dodávali jistotu a rozptylovali tak jejich obavy o další vývoj. V prvních desetiletích 20. století českou společností prostupující sociální diferenciace pomohla vstupu mezi lokální elity zejména advokátům, kteří svým působením mj. profesionalizovali a formalizovali jednání obecních zastupitelstev. Jejich vliv byl rostoucí a dlouhodobý [srov. *Fasora 2005: 354–356*].²⁹ V přelomových 90. letech 19. století docházelo nejprve k pozvolným a pak zrychleným změnám. Velká část elit se dokázala dostatečně rychle etablovat a přizpůsobit novým výzvám [srov. *Fröschl 2000: 388–390*]. Tradiční měšťanské elity a nová, rychle bohatnoucí skupina měšťanů (obchodníci, podnikatelé, lékaři, advokáti) existují delší dobu vedle sebe, ale nedochází k sociální a politické integraci obou skupin. V zastupitelstvech a v radách si až do 1. světové války udržely vliv spřízněné staré měšťanské rodiny Pražáků, Pogliessů, Aulichů a Prillingerů. I po přechodu do nového státního zřízení zůstává Uherské Hradiště statutárním městem. Ovšem přijaté změny³⁰ omezily či zrušily instituce typu měšťanského práva, které napomáhalo tomu, že pouze měšťané mohli získávat výhody plynoucí z městských fondů a nadací, přičemž takové nastavení vyhovovalo v prvé řadě německé menšině, jež si tím mimo jiné zajišťovala většinu v prvním volebním sboru.

V nábožensky silně založeném hradištském kraji byl politický vliv katolíků v uhersko-hradištském zastupitelstvu překvapivě zcela zanedbatelný; nedokázali čelit nastupujícím národním a levicovým stranám. Spory konzervativně křesťanských sil s lidovou pokrokovou stranou³¹ pokračovaly po celé první a druhé desetiletí 20. století a vedly až ke stavu, kdy o regulérnosti voleb musely rozhodovat soudy [*SOKa UH f*]. Vzestupem pokrokových stran³² začíná ústup dominance tradičních uherskohradištských rodin v lokální politice [*SOKa UH l*]³³, přičemž v politice ostrílení a vždy lavírující německo-židovští obchodníci a řemeslníci se přiklonili k novému establishmentu [*SOKa UH e*].³⁴

²⁸ Vliv a sociální status na maloměstě si udrželi velcí vlastníci nemovitostí. Srov. [Čoupek 2000: 377; Bruckmüller 1999: 14].

²⁹ V Uherském Hradišti dosáhli dva starostenské funkce; JUDr. Jan Konečný byl zvolen starostou v r. 1903 a JUDr. Václav Pitra se stal zastupujícím starostou v letech 1905–1906.

³⁰ Novela obecního zřízení č. 76 Sb. ze 7. 2. 1919 a nový volební řád č. 75 Sb. z 31. 1. 1919.

³¹ Moravská lidová strana, vedená advokátem Františkem Vyslouzilem, měla v 90. letech 19. stol. společnou kandidátní listinu s měšťanskou národní stranou. Kompromisní stav se po r. 1900 mění v ostré spory, zejména v otázkách hospodaření města a počestění městské správy. Lidová strana začala být podporována stoupenci pokrokových hnutí (následně vzniká lidové pokrokové strany). Srov. [*SOKa UH i*].

³² V únoru 1918 se slučují mladočeši se Stranou státopravně pokrokovou, Moravskou lidově-pokrokovou stranou a částí Pokrokové strany (realisté) v novou stranu Česká státopravní demokracie. V r. 1919 mění název na Československou národní demokracii. K pokrokářům např. [Malíř 2014: 415–450; Malíř – Marek a kol. 2005; Tomeš 2013].

³³ Společensky velmi aktivní a vlivný stavitel Josef Schaniak svou velkou stavební firmu prodal, Robert Aulich ml., syn velkoobchodníka a bývalého starosty Roberta Aulichy, v roce 1915 ukončil obchodní živnost.

³⁴ Např. Julius Hugo Berger, Hermann Braun, Abraham Klein, Gottfried Karl Hönig, Heřman Morgenstern, Karel Schindler, Ferdinand Seyfert, aj., viz též [Zapletal – Zapletalová 2019: 373].

Lidoví pokrokaři (resp. později národní demokraté) získali na dlouhá desetiletí na radnici většinu a jejich představitel inženýr František Beneš setrval v čele samosprávy i po vzniku Československé republiky. Na podzim roku 1918 Beneš a jeho političtí spojenci velmi rychle pochopili, jak velkou změnou se stane přechod ze stále víceméně monarchistického uspořádání Rakouska-Uherska v nový republikánský systém Československého státu. Řídili drobné pronárodní akce, které vyvrcholily v ranních hodinách 29. října, kdy byly spontánně odstraňovány rakouské symboly [SOKA UH g): 191]. Nedobrá hospodářská situace, ještě umocněná nutností zásobovat vojsko (tzv. Slováckou brigádu) bojující na Slovensku proti maďarským jednotkám, se projevila v nedostatku základních potravin, zvyšování cen a projevech lichvy. Hněv nespokojených zejména z nižších vrstev se obrátil proti nejbohatším obchodníkům a živnostníkům z řad německých židů. Nespokojenci v listopadu doslova rozkradli sklady továrníka Emanuela Fürsta a pouze vojenský zásah zabránil dalšímu plení [SOKA UH c)]. Situace se ve městě uklidňovala jen velmi pozvolna.

V prvních volbách do obecního zastupitelstva v červnu 1919 vítězí blok občanských stran: národní demokracie, v čele s oblíbeným starostou Františkem Benešem a dr. Josefem Seifertem, živnostensko-obchodní a republikánské (agrární) se ziskem 21 mandátů z 36 [SOKA UH i)]. Sice se od národních demokratů ještě před volbami oddělila skupina kolem gymnaziálního profesora, archiváře a topografa Bohumila Fišera [Makariusová 2014: 243], která obnovila pokrokovou stranu a hájila zájmy vzdělanostních vrstev, ale její volební výsledek nebyl takový, aby mohla obsadit posty radních. Po třech mandátech získaly strany lidová, lidová židovská, pokroková a sociálně demokratická [SOKA UH k)]. Za spojením občanských stran s odlišným programem do jednoho politického bloku můžeme vidět ryzí pragmatismus jeho tvůrců. Společným cílem bylo udržet si voliče z vyšších majetkových vrstev, být hrází proti radikální levici stejně jako konzervativnímu katolicismu a zároveň zachovat maloměstsko-obchodnicko-úřednický charakter města. Poválečná situace byla značně turbulentní a ve znamení silných revolučních nálad, které vrcholily generální stávkou v prosinci 1920. Občanský blok byl však schopen tento dramatický vývoj překonat, a to i přes vznik místní buňky komunistické strany v květnu 1921.³⁵

Pokud považujeme růst populace za důležitý ukazatel prosperity a změny, tak Uherské Hradiště se představuje mezi lety 1910 a 1925 jako ospalé maloměsto na 249 ha s nijak velkým růstem počtu obyvatel a národnostně indiferentní a zmenšující se německou menšinou.³⁶ Význam města v prvních letech republiky byl zvýrazněn tím, že bylo stále sídlem volebního kraje, krajského soudu a řady okresních úřadů a institucí. Zástupci Československé strany lidové, která vznikla spojením katolických stran, byl poprvé vysloven požadavek na vytvoření velkého souměstí spojením města s okolními obcemi. Začala nová éra plná velkých sociálních rozporů, hospodářských krizí, ale i růstu města a zásadních urbanistických úprav směřovaných obecně k modernizaci a zlepšení celkového vzhledu. První elektrické osvětlení bylo zavedeno již před válkou a k dokončení elektrifikace města

³⁵ Ve dnech 13.–14. prosince 1920 se radikální levicový (prekomunistický) blok, vedený Janem Macenaurem z Uherského Hradiště a Čenkem Zichem z Mařatic, pokusil převzít moc. Státní správa rychle zasáhla a „puč“ svými opatřeními eliminovala. Srov. [Čerešňák 1971: 11–14].

³⁶ V r. 1910 počet obyvatel činil 5174 osob, v r. 1921 to bylo 5682. Pokles počtu těch, kteří se hlásili k německé národnosti (v r. 1910 – 369, 1921 – 157 osob, viz tabulka č. 1 výše), jen pokračoval v trendu posledních 30 let, kdy německá menšina de facto ztratila vliv na chod města. Ve sledovaných letech je tento pokles spojen zejména s německou židovskou skupinou obchodníků a řemeslníků, kteří pod vlivem politických změn změnilí svou národnostní příslušnost.

[*SOka UH j*]) došlo do deseti let (1922) napojením na Západomoravské elektrárny, následovalo vybudování zemské nemocnice (1923). Městské elity si byly velmi dobře vědomy toho, jak velký ekonomický potenciál se skrývá v politickém ovládnutí peněžních ústavů (Městské spořitelny, Rolnické záložny aj.), odkud mohly nezbytné finance získávat [*Čoupek 2000: 363–364*].

Vedle radikální levice, která o sobě dávala velmi hlasitě vědět, zde již od vzniku republiky vystupovala „klidná síla“ zosobněná katolickým knězem a farářem Ignácem Zanáškou. Zanáška byl typickým představitelem umírněných katolických náboženských kruhů, odmítajících vytváření organizovaných aktivistických skupin. Přestál poválečný protikatolický radikalismus českých gymnaziálních studentů a profesorů, kteří spojovali katolickou církev s padlou habsburskou monarchií. Bylo do značné míry jeho zásluhou, že v Hradišti nedošlo k větším náboženským konfliktům a město si celkově, i přes působení česko-bratrské církve evangelické, zachovalo (alespoň navenek) výrazně katolický duchovní ráz. Zanáška se společensky až nezvykle velmi silně angažoval. Jako amatérský historik sbíral a publikoval statě k dějinám farnosti. Ale pro měšťany se stal nejvíce viditelným ve chvíli, kdy stanul v čele druhé největší slovácké finanční instituce – Rolnické záložny [*SOka UH h*]; *Tethal 2004: 219*]. Rolníkům poskytovala překlenovací a investiční úvěry od roku 1871 a již na konci 90. let disponovala vklady přes 610 000 zlatých a měla na 1100 členů [*Jarušek 1934: 80*]. Zprvu ji řídil advokát a poslanec říšského sněmu František Šrom a později Antonín Cetkovský, uherskohradištský farář a Zanáškův předchůdce [*Galusek 1879: 64–65, 110*]. Na přelomu 19. a 20. století byla záložna silnou institucí a Zanáška si jejím vedením zajistil patřičný respekt nejen u slováckých rolníků, ale také u předních představitelů samosprávy.

Koho můžeme považovat za nositele poválečných změn a zároveň patří k lokálním elitám? Lze konstatovat, že tehdejší společenský vzestup by byl nemyslitelný bez napojení na staré, původní elity, neboť spojení s nimi poskytovalo mimo jiné cenný symbolický kapitál. Tento způsob vzestupu je možné sledovat především na proměně specifické vzdělanostní skupiny – advokátech. Uherské Hradiště mělo kromě sídla řady státních úřadů pro právnickou obec zásadní význam zejména díky přítomnosti krajského soudu a uherskohradištských advokátů patřících k elitě místní společnosti. To lze ilustrovat i na typu jejich bydlení, kdy většina z nich žila v bytech nadstandardní velikosti.³⁷ Svými příjmy, celkovým majetkem a počtem služebnictva se řadili mezi nejbohatší občany, zároveň disponovali vlivem na politické, spolkové a kulturní dění. V Uherském Hradišti působilo hned několik advokátů, kteří se stali významnými představiteli české politiky. Mezi nimi vynikal Josef Seifert, který patřil k pokrokářům, za něž byl dvakrát zvolen do Moravského zemského sněmu, a po vzniku republiky se stal poslancem Národního shromáždění a senátorem. Byl také úporným obhájcem českého školství ve Vídni před říšským soudem.³⁸ Po roce 1918 se lidová strana pokroková, v níž se před válkou Josef Seifert angažoval, spojila s dalšími stranami ve Státopravní demokratickou stranu, posléze přejmenovanou na Národní demokratickou stranu. Seifert byl dlouholetým členem správního výboru městské spořitelny, předsedou

³⁷ Např. advokát Josef Seifert, o němž níže, obýval s rodinou desetipokojový byt. Velmi zajímavý je také přesun bydliště advokátů ze středu města a jejich koncentrace do prostoru kolem nové budovy krajského soudu na dnešním Palackého náměstí. Srov. [*Rája 2015: 175–179*].

³⁸ Ve volbách do zemského sněmu v roce 1906 porazil staročeského kandidáta a bývalého starostu města Josefa Stancla st. [*Navrátil 1930: 391; Malíř 1978–1979: 107*].

finanční komise a členem městského výboru v letech 1912–1919. Seifert patřil k vyhledávaným advokátům v oblasti trestního práva, za což si nechával dobře zaplatit, a byl proto radikální levicí nenáviděn a dehonestován. Po jeho smrti (1926) převzal advokátní kancelář zeť, uherskobrodský advokát a starosta (1919–1928), Jan Renner [Malíř 2012: 588–589].

V Hradišti i po vzniku republiky nacházíme zástupce tradičních vrstev a vzdělané střední třídy. Obě skupiny, které nemůžeme od sebe oddělit, lze charakterizovat sdílenými hodnotami, jako je pozitivní postoj ke vzdělávání, zavržení náboženského interpretačního monopolu a odmítání relativizace církevního vlivu na politický a soukromý život. Tento na maloměstě tak častý názor byl směřodatný v mnoha spolcích. Jako politická platforma sloužil především „blok občanských stran“. Tyto elity reprezentoval v první řadě sám starosta František Beneš³⁹. Beneš byl představitelem lidové pokrokové strany a zakladatel místní organizace České státoprávní demokracie (duben 1918), pozdější Československé národní strany demokratické. Za války patřil k aktivním činitelům domácího protihabsburského odboje Mafie. V jeho vinném sklípku v Mařaticích bylo slavnostně oznámeno vyhlášení samostatné Československé republiky [SOKA UH g]: 191]. Jeho profesní a později i soukromý život je úzce spjat s Uherským Hradištěm, kde ještě před svým vstupem do politiky spolu s architektem Dominikem Feyem v roce 1898 společně provozovali architektonickou kancelář. Pracovně velmi vytížený Fey také později zaujímal post městského architekta [Bergmann 2007: 33–39]. Obratným jednáním s úřady se Benešovi hned po válce podařilo zajistit vznik obchodní akademie, tolik potřebné instituce pro vzdělávání velkého množství dětí ze živnostenských a obchodnických rodin. Společensky nesmírně činný Beneš stál rovněž za vznikem Národopisné a muzejní společnosti spolu se správcem muzejních sbírek Františkem Kretzem. Kretz, člověk velmi pracovitý, ovšem i náladový a neústupný, si s Benešem nesedl po stránce pracovní ani lidské, oba se zcela mýjeli nejen politicky, ale i osobnostními rysy. Nejenže se nepodařilo zajistit financování pro plánovanou novou budovu Slovákého muzea, ale po Kretzově smrti je většina jeho osobní sbírky rozprodána soukromým sběratelům [Jančář 1965: 17–19]. V lednu 1931 šestašedesátiletý František Beneš po dlouhé nemoci rezignoval na post starosty a byl nahrazen svým spolustraníkem a dlouholetým soudním radou Metodějem Garlíkem.

Zájmy obchodníků zastupoval obchodník s šicími stroji, dlouholetý člen výboru a náměstek starostů Beneše a Garlíka Antonín Keller ml. Kombinace několika faktorů vedla k vytvoření relativně silné skupiny obchodníků a živnostníků. Spojovaly je vzdělání, pracovitost, podnikavost a ochota věnovat se politice, včetně přijetí funkcí ve sdruženích a veřejných úřadech, ale i „inteligentní“ sňatková politika. V prvních dvou desetiletích 20. století se do popředí dostávají reprezentanti vzdělanostních vrstev. Jejimi zástupci byli především soudní vězeňský lékař Vincenc Hejník a středoškolský profesor Bohumil Fišer. Fišer pocházející z Mladé Boleslavi a vyrůstající v katolické rodině v mládí nepatřil k nejlepším studentům, jak dokazují např. dostatečné z latiny a řečtiny [SOKA UH b)], ovšem po nástupu na gymnázium v Uherském Hradišti jeho profesní dráha stoupala výše a výše. Už v mládí se stal členem České strany pokrokové a po jejím zániku vstupuje do Československé strany národně socialistické, za kterou dvakrát kandiduje do Poslanecké sněmovny. Činorodý Fišer působil nejen jako městský archivář, ale zejména jako žurnalista. Vedl týdeník „Palacký“ a byl neúnavným přispěvatelem a ideovým vůdcem periodika

³⁹ K jeho osobě např. [Čoupek 1997: 14].

„Naše Slovácko“. Pro město Uherské Hradiště sepsal dvě publikace: „Paměti hradištské“ a „Topografie města Uherského Hradiště“, dílo, jež dosáhlo ocenění historické obce [SOka UH a)].⁴⁰

Jako jinde i v Hradišti staré vazby pomohly otevřít nejedny dveře a navázat nové obchodní kontakty. Tato vzájemná propojení lze sledovat na mnoha případech. Například radní Julius Kopp byl v mládí asistentem u proslulé lokální stavební firmy Josefa Schaniaka. Firmu posléze od Schaniaka koupil a se stavitelem Františkem Brožem nejen stavěli, ale také provozovali velkoobchod se stavebninami a politicky hájili zájmy voličů lidové pokrokové strany. Další, kloboučník Jan Slunečko-Sohar, adoptivní syn Matyáše Slunečka, jednoho z vůdčích představitelů tradiční měšťanské (purkmistrovské) strany, viditelně nesdílel otcovy názory a za I. republiky zastupoval pokrokáře. Příklad vzájemného propojení tradičních měšťanských rodin vidíme v případě rodiny radního Rudolfa Römera, syna Ignáce Römera, obchodníka se dřevem a dlouholetého člena městského výboru (1886–1906), radního (1900–1906) a blízkého spolupracovníka starosty Jan Protzkara, zastupujícího tradiční honorační purkmistrovskou stranu. Rudolfova sestra Marie se provdala za správce velkostatku Zdeňka Stancla, syna prvního českého starosty Josefa Stancla st., hlavního představitele ústavověrné, později staročeské strany v Uherském Hradišti, která politicky soupeřila především s pokrokáři. Německo-židovské obchodníky v meziválečném období zastupoval dlouholetý radní Karel Schindler, syn Adolfa Schindlera, majitele obchodu se železem a koloniálním zbožím, který šel v otcových šlépějích nejen profesně, ale též politicky, s tragickým osobním koncem v Terezíně za nacistické okupace [Omelková 2009: 12; Pěkný 2001: 525–526; Hobzová 1991: 4].

Závěr

Ve vývoji obou původně agrárních maloměst z odlišných částí habsburské monarchie, jež byla vystavena zásadní politické změně státoprávního uspořádání, sledujeme významné rozdíly. Proměny vyžádané „velkou politikou“ obě města výrazně zasáhnou, dopady redefinice národnostně-politického kontextu se však liší. Z pohledu života na subnárodní, lokální úrovni můžeme s nadsázkou říci, že Uherské Hradiště bylo městem „vítězným“, naopak Brixen pak městem „poraženým“.

Zatímco hradištský politický, hospodářský a kulturní vývoj byl spjat s vytouženým vznikem samostatného Československého státu, vývoj Brixenu, či lépe na dlouhou dobu již jen Bressanone, nabral z pohledu obyvatelstva opačný směr. Celá několik staletí rakouská oblast byla začleněna do entity kulturně a politicky odlišného státu a následně vystavena nástupu fašistického režimu tvrdě potlačujícího etnicko-jazykovou odlišnost jejích obyvatel. Po okupaci tyrolské oblasti italskými vojáky musely brixenské místní elity čelit do té doby nepředstavitelným a neznámým problémům. Kromě politické nejistoty jsou to zejména ekonomické těžkosti, které postihnou dosud úspěšně se rozvíjející a modernizující město, jež bylo díky značnému úsilí představitelů obce známé jako prestižní lázeňská destinace. Z kontextuálních proměn to byly prožitě útrapy války a tlak vyplývající ze začlenění do jiného státního celku, záhy proměněného ve fašistické *lo stato totalitario*, jež pro brixenské maloměstské elity představovaly tu zásadní zkoušku. Je proto zajímavé sledovat,

⁴⁰ Naše Slovácko, *Nekrolog Bohumila Fišera*, 6. září 1928.

že postavení tradičních rodin ve sledovaném období se v ekonomicko-politickém systému maloměsta změnilo jen relativně málo. Lokálními elitám je zejména následkem problémů a restrikcí uvalených nástupem fašismu, který zarazil rovněž nastupující demokratizaci v podobě rozšířeného volebního práva, odepřen přímý politický vliv v rámci volených orgánů, jejich společensko-ekonomické postavení a neformální vliv na dění ve městě však nadále přetrvávají. Jejich ukotvenost v rámci společnosti není existenciálně ohrožena ani nově příchozími, v případě Brixenu reprezentovanými zejména přibývajícím italojazyčným obyvatelstvem či významnými osobnostmi, které si Brixen zvolily za svůj nový domov, z jejichž řad by mohlo dojít k rekrutování nových politických maloměstských elit. V případě Italů však kromě vnucené fašistické správy k rozhodujícímu průniku nedochází, vzdělání jednotlivci z kategorie nových obyvatel pozice tradičních maloměstských elit rovněž nenaruší a působí zejména v kulturně-společenské oblasti.

Jistou konzervativnost hradištských voličů můžeme sledovat na tom, že ani po vzniku republiky ve městě nedochází k „zavržení“ starých elit. Ty si stále udržovaly ekonomické i politické pozice a vzájemnou blízkost. Ne že by neexistovaly také četné příležitosti pro sociální interakci, ale tradiční vrstva zůstala během sledovaného období relativně stabilní, a to i když ztrácela politické pozice (už před válkou ztrácí Josef Stancl st. v Hradišti starostenský post). Dále se podobala tradičním klientským skupinám a udržovala si ekonomický status a společenskou prestiž mezi občany. To bylo možné jak spoluprací s elitami nově nastoupivšími či příchozími, tak zejména provázáním s nimi prostřednictvím úzkých rodinných svazků. Hospodářské záležitosti a společenské funkce ve svých rukou nadále drželi oni a jejich rodiny. Ale zase by však bylo příliš snadné předpokládat kontinuitu tradičních městských struktur. Na jedné straně existence nových (vzdělanostních) elit dokazuje, že probíhaly moderní transformační procesy i po I. světové válce, v Hradišti spojené s osobou Františka Beneše. Na druhé straně však tyto skupiny umožňovaly pouze omezené, jemné přizpůsobení přechodu „starého“ na „moderní“ maloměstskou společnost. Po válce se ještě více projevila ideová propast mezi politickými tábory. Nejen že došlo k politické fragmentaci společnosti, ale už nebyly možné vazby mezi představiteli různých politických názorů, jako tomu bylo na konci 19. století například mezi dlouholetým starostou Janem Protzkarem, držícím zájmy tradiční honoračních rodin, a lékárníkem Josefem Stanclm, prvním „českým“ starostou Uherského Hradiště.

Lze konstatovat, že přes sledované posuny způsobené následky pokračujících modernizačních tendencí, v daném období spojených zejména s demokratizací prostřednictvím rozšiřování volebního práva, zásadní politicko-národnostní zlom neznamenal výraznou diskontinuitu v postavení lokálních politických elit, které si v obou maloměstech stále udržují politický (přímý v Brixenu pouze do konsolidace fašistické moci) a širěji společenský vliv. Můžeme říci, že tak dochází spíše k určité redefinici jejich vlivu, nikoliv k jeho fatální ztrátě.

Poděkování

Studie byla podpořena v rámci Fondu pro podporu vědecké činnosti Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci.

Prameny a literatura

Prameny

- SLA Bozen a), Südtiroler Landesarchiv Bozen. Familien- und Firmenarchiv Mallepell, Brixen. Position: 14, 1924–1948, Korrespondenz.
- SLA Bozen b), Südtiroler Landesarchiv Bozen. Verfachbücher Brixen, 1528–1920 (818), Register: 1817–1920.
- SOkA Uherské Hradiště a), AM UH III, inv. č. 137, fond Fišerová – Nováková Marie, Ustanovení provi-
sorním učitelem, skutečným učitelem a profesorem.
- SOkA Uherské Hradiště b), AM UH III, inv. č. 120, fond Fišerová – Nováková Marie, Vysvědčení ze
4. a 5. roč. gymnázia.
- SOkA Uherské Hradiště c), AM UH III, inv. č. 596, Náhrada škody Em. Fürstovi za vydrancování obchodu,
úvěr pro živnostníky válkou poškozené (1919–1920).
- SOkA Uherské Hradiště d), AM UH III, inv. č. 338, Naše Slovácko z 6. září 1928, nekrolog Bohumila Fišera.
- SOkA Uherské Hradiště e), AM UH, inv. č. N – 18, Nová Slovač, č. 3, 20. ledna 1906, s. 1.
- SOkA Uherské Hradiště f), AM UH III, inv. č. 19, Kniha protokolů o sezeních obecního výboru, 23. 7.
a 31. 7. 1912.
- SOkA Uherské Hradiště g), AM UH III, kart. 1, inv. č. 1, Kronika Uherského Hradiště (1931–1933).
- SOkA Uherské Hradiště h), AM UH III, inv. č. 582, Sporitelny a záložny (1870–1923).
- SOkA Uherské Hradiště i), AM UH III, inv. č. 795, Volby do městského výboru a zastupitelstva (1900–1928).
- SOkA Uherské Hradiště j), AM UH III, inv. č. 433, Zápisy městského výboru (29. 7. 1921, č. j. protokolu
3788)
- SOkA Uherské Hradiště k), AM UH III, inv. č. 19, Zápisy městského zastupitelstva 1912–1925, kar-
ton 19.
- SOkA Uherské Hradiště l), AM UH III, inv. č. 115, Živnostenský rejstřík královského města Uh. Hradiště
(1907–1919).

Literatura

- Alexander, Helmut (ed.) [2010]. *Sigmund Waitz, Seelsorger, Theologe und Kirchenfürst*. Innsbruck: Tyrolia
Verlag.
- Assecuranz-Compass, Band 1, Internationales Jahrbuch für Versicherungswesen, Wien 1921.
- Austriar Blätter. Max Kurz Thurn Goldenstein Nachruf, č. 26, 1957, s. 312–313.
- Bergmann, Ivan [2007]. Po stopách polozapomenutého architekta. *Zvuk Zlínského kraje*. jaro/léto 2007:
33–39.
- Bösch, Adolf [1992]. In Lustenau, da zankten sich die „Alten“ und die „Neuen“. Ein Kapitel aus der Lus-
tenauer Parteiengeschichte. *Lustenau und seine Geschichte* 3, Lustenau, s. 38–41.
- Boelitz, Otto [1930]. *Das Grenz- und Auslandsdeutschum, seine Geschichte und seine Bedeutung*. München –
Berlin: Oldenbourg.
- Bosworth, R. J. B. [2006]. *Mussolini's Italy. Life under the Dictatorship 1915–1945*. London: Penguin Books.
- Bozner Nachrichten. *Die Bürgermeisterwahl in Brixen*, 7. října 1913, s. 1.
- BrixnerBote. *Festabend zu Ehren des neuen Bürgermeisters*, 22. března 1922, s. 1.
- Brixener Chronik. 7. října 1913, s. 2.
- Brixener Chronik. 10. října 1915, s. 4.
- Brixener Chronik. 14. srpna 1915, s. 8.
- Brixener Chronik. 29. května 1913, s. 3.
- Brixener Chronik. *Der Bürgermeister von Brixen Johann Stremitzer gestorben*, 10. srpna 1915, s. 6.
- Bruckmüller, Ernst [1990]. Herkunft und Selbstverständnis bürgerlicher Gruppierungen in der Habsbur-
germonarchie. Eine Einführung. In: Bruckmüller, Ernst – Döcker, Ulrike – Stekl, Hannes – Urbanitsch,
Peter (ed.). *Bürgertum in der Habsburgermonarchie* 1. Wien – Köln – Weimar, s. 13–20.
- Čerešňák, Bedřich [1971]. Třídní boje na jihovýchodní Moravě v letech 1918 až 1920. *Jižní Morava* 7:
5–18.
- Čoupek, Jiří [1997]. Ing. František Beneš. *Zpravodaj města Uherské Hradiště* 7 (11): 14.

- Čoupek, Jiří [2000]. Ungarisch-Hradisch – Bürgertum und Stadtpolitik. In: Urbanitsch Peter – Stekl, Hannes (ed.). *Kleinstadtbürgertum in der Habsburgermonarchie 1862–1914*. Wien – Köln – Weimar, s. 355–381.
- Deputato Otto Guggenberg. Parlamento italiano. Camera dei deputati. Portale storico [online]. Dostupné z: <<https://storia.camera.it/deputato/otto-guggenberg-18870828>> [cit. 12. 11. 2018].
- Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes [1991]. *Widerstand un Verfolgung in Salzburg 1934–1945. 2 Bd.* Wien – Salzburg.
- Dolomiten – Tagblatt der Südtiroler. *Elmar Oberkofler, Tirols grösster Sagensammler*, 21. května 1997.
- Fasora, Lukáš [2005]. Sociální a profesní struktura brněnské komunální reprezentace v letech 1851–1904. *Český časopis historický* 103 (2): 354–356.
- Fischner, Konrad [1929]. *Innsbrucker Chronik II*. Innsbruck: Vereinsbuchhandlung und Buchdruckerei.
- Flachenecker, Helmut [1992]. Brixen und Eichstätt im Mittelalter. Zwei geistliche Städte im Vergleich. *Der Schlern* 66: 392–404.
- Freund, Fritz [1911]. *Das österreichische Abgeordnetenhaus. Ein biographisch-statistisches Handbuch, 1911–1917, XII. Legislaturperiode*. Wien: Verlag Dr. Rudolf Ludwig.
- Frie, Ewald [2004]. *Das Deutsche Kaiserreich (Kontroversen um die Geschichte)*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Fröschl, Gabriele [2000]. Wels – Im Schatten der Landeshauptstadt. In: Urbanitsch, Peter – Stekl, Hannes (ed.). *Kleinstadtbürgertum in der Habsburgermonarchie 1862–1914*. Wien – Köln – Weimar, s. 383–419.
- Galuschke, Anton [1879]. *Die Gemeinde-Verwaltung der königl. Stadt Ung.-Hradisch von 1848 bis 1878, nebst einem Beitrage zur älteren Belichte dieler königl. Stadt bis 1848*. Ungarisch Hradisch.
- Gaydosh, Brenda L. [2017]. *Bernhard Lichtenberg. Roman Catholic Priest and Martyr of the Nazi Regime*. London: Lexington Books.
- Gelmi, Josef [2000]. *Geschichte der Stadt Brixen*. Brixen: Weger.
- Gelmi, Josef [1998]. *Geschichte der Diözesen Bozen-Brixen und Innsbruck. Bd. 5: Zeitgeschichte von 1919 bis heute*. Kehl am Rhein.
- Gentile, Emilio [2005]. *Fascismo. Storia e interpretazioni*. Roma – Bari: Editori Laterza.
- Haid, Gerlinde [2004]. Volksmusik in Tirol im 18. und 19. Jahrhundert. In: Drexel, Kurt – Fink, Monika (ed.). *Musikgeschichte Tirols II: Von der frühen Neuzeit bis zum Ende des 19. Jahrhunderts*. Schlern-Schriften, Bd. 322. Innsbruck: Wagner, s. 719–721.
- Haas, Hanns [1990]. Postmeister, Wirt, Kramer, Brauer, Müller und Wundarzt. Trägerschichten und Organisationsformen des Liberalismus. Das Salzburger Beispiel – vom frühen Konstitutionalismus bis zum Kulturkampf. In: Bruckmüller, Ernst – Döcker, Ulrike – Stekl, Hannes – Urbanitsch, Peter (ed.). *Bürgertum in der Habsburgermonarchie*. Bd. 1. Wien – Köln – Weimar, s. 257–273.
- Heiss, Hans [2004]. Das „lange“ 19. Jahrhundert. Brixen 1803–1918. In: Fuchs, Barbara – Heiss, Hans Milesi, Carlo – Pfeifer, Gustav (ed.). *Brixen, Bd. 1. Die Geschichte*. Bozen: Athesia Tappeiner Verlag, s. 201–236.
- Heiss, Hans [1999]. Schwaighofer, Franz (1826–1891), Politiker und Färber. *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950, Bd. 11* (Lfg 54). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, s. 415–416.
- Herrmann-Schneider, Hildegard [1995]. Jakob Schöpfer. *Österreichisches Biographisches Lexikon (ÖBL) 1815–1950, Bd. 11* (Lfg 51). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, s. 108–109.
- Hobzová, Ludmila [1991]. Židé v Uherském Hradišti. *Slovácké noviny* 2 (48): 4.
- Jablunka, Hans [1971]. *Waitz, Bischof unter Kaiser und Hitler*. Wien: Wiener Dom-Verlag.
- Jacobite, Wolfgang [1988]. Dorf und dörfliche Bevölkerung Deutschlands im bürgerlichen 19. Jahrhundert. In: Kocka, Jürgen (ed.). *Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich, Bd. 2*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, s. 315–339.
- Jančář, Josef [1965]. *Slovácké muzeum 1914–1964*. Uherské Hradiště: Slovácké muzeum.
- Jarušek, Robert [1934] (ed.). *Uherské Hradiště město a okres. Národohospodářská propagace Československa*. Řada A, svazek 11, s. 22–122.
- Kasslatter, Sabina [1988]. *Die Stadt Brixen von 1918 bis 1925: wirtschaftliche und soziale Anpassungsprobleme*. Dipl.-Arb. Innsbruck.
- Katholischen Sonntagsblätter 13, 1939, č. 7, s. 3.

- Kladiwa, Pavel [2004]. *Obecní výbor Moravské Ostravy 1850–1918: komunální samospráva průmyslového města a její představitelé*. Ostrava: Ostravská univerzita.
- Klein, Kurt (ed.) [2016]. *Historisches Ortslexikon. Statistische Dokumentation zur Bevölkerungs- und Siedlungsgeschichte. Südtirol. Datenbestand: 31. 8. 2016* [online]. Dostupné z: <<https://www.oeaw.ac.at/vid/research/research-groups/demography-of-austria/historisches-ortslexikon>> [cit. 22. 4. 2018].
- Kocka, Jürgen [1989]. *Bildungsbürgertum – Gesellschaftliche Formation oder Historikerkonstrukt? In: Kocka, Jürgen (ed.). Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert, Bd. IV. Politischer Einfluß und gesellschaftliche Formation*. Stuttgart: Klett-Cotta, s. 9–20.
- Kogler, Nina [2010]. *Sigismund Waitz – Bischof der Katholischen Frauenorganisation*. In: Alexander, Helmut (ed.). *Sigismund Waitz, Seelsorger, Theologe und Kirchenfürst*. Innsbruck: Tyrolia Verlag, s. 293–330.
- Königsrainer, Ulrike [1995]. *Stadtbürgertum und Politik in Brixen zwischen 1861 und 1914*. phil. Dipl. Arb., Wien.
- Kriechbaumer, Robert [2006]. „Dieses Österreich retten.“ *Die Protokolle der Parteitage der Christlichsozialen Partei in der Ersten Republik*. Wien: Böhlau Verlag.
- Lechner, Stefan [2011]. *Zwischen Brenner und Salurn: Die Grenzen des Faschismus in Südtirol. Geschichte und Region/Storia e regione* 20: 50–65.
- Leonardi, Andrea [1998]. *Mobilità imprenditoriale e di capitale nella nascita e nello sviluppo dei „Kurorte“ austriaci nel secolo XIX*. In: Fontana, Giovanni Luigi – Leonardi, Andrea – Trezzi, Luigi (ed.). *Mobilità imprenditoriale e del lavoro nelle Alpi in età moderna e contemporanea*. Milano: CUESP, s. 209–225.
- MacNutt, Francis A. [2017]. *Ein Geheimkämmerer am Hofe des Vatikan. Die Erinnerungen des Francis Augustus MacNutt 1863–1927*. Stuttgart/Brixen: Belsler/Weger.
- Makariusová, Marie [2014]. *Biografický slovník Českých zemí Fi-Fň*, 17. sešit. Historický ústav Akademie věd České republiky. Praha: Academia.
- Maliř, Jiří [2000]. *K typu honoračního politika. Neformální osobní vazby a politická kariéra v 19. století*. In: Marek, Pavel (ed.). *Osobnost v politické straně. Sborník referátů z konference „Úloha osobnosti v dějinách politických stran na území českých zemí a Československa v letech 1861–1999“*. Olomouc: Moneta FM, s. 11–33.
- Maliř, Jiří [2014]. *Pokrokové hnutí na Moravě II. Vznik a vývoj moravské pokrokové strany*. In: Maliř, Jiří (ed.). *Občanská společnost na Moravě. Spolky, strany, elity*. Brno: Maticе Moravská, s. 415–450.
- Maliř, Jiří – Marek, Pavel a kol. [2005]. *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004*, I. díl 1861–1938. Brno: Doplněk.
- Maliř, Jiří a kol. [2012]. *Biografický slovník poslanců moravského zemského sněmu v letech 1861–1918*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Maliř, Jiří [1978–1979]. *Pokrokové hnutí na Moravě II. Vznik a vývoj moravské pokrokové strany*. In: *Sborník prací Filosofické fakulty brněnské university*, 27–28 (C25–26), s. 99–129.
- Meraner Zeitung. *Der Kampf um Brixen*, 7. listopadu 1913, s. 1.
- Milesi, Carlo [2002]. *L'amministrazione comunale di Bressanone negli anni 1918–1926*. In: *50 anni Consiglio Comunale democraticamente eletto Brixen-Bressanone 1952–2002* [online]. Dostupné z: <<http://www.briximedia.it/media/ed7b0ea8-43af-4ed9-9f21-589ee8ff3f5d/50-jahre-buch-bx.pdf>> [cit. 11. 10. 2018].
- Mock, Hubert [2004]. *Übergänge. Brixen 1918–1945*. In: Fuchs, Barbara – Heiss, Hans Milesi, Carlo – Pfeifer, Gustav (ed.). *Brixen, Bd. 1. Die Geschichte*. Bozen: Athesia Tappeiner Verlag, s. 237–273.
- Mock, Hubert [2017]. *Wer war Francis MacNutt? Brixner* 28: 32–36.
- Mosser, Alois [1980]. *Die Industrieaktiengesellschaft in Österreich 1880–1913. Versuch einer historischen Bilanz- und Betriebsanalyse*. Studien zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie 8, Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- Navrátil, Michal [1930]. *Almanach československých právníků*. Praha.
- Novela k obecním zřízením, č. 76/1919 Sb., 7. 2. 1919.
- Omelková, Jana [2009]. *Pohled do historie působení Židů v Uherském Hradišti. Slováký deník* 19 (11. 4. 2009): 12.
- ÖBL. *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950, Bd. 2 [1959]. Guggenberg zu Riedhofen, Athanasius von (1846–1920), Generalmajor und Abgeordneter*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, s. 105.

- Parschalk, Norbert [1999]. Die Stadtverwaltung Brixen 1918–1939. *Geschichte und Region/ Storia e regione* 8: 105–130.
- Pěkný, Tomáš [2001]. *Historie Židů v Čechách a na Moravě*. Praha: Sefer.
- Rainer, Karl [2010]. Regionale Selbstverwaltung und Minderheitenpolitik. Das Fallbeispiel Südtirol. In: Vogt, Matthias Theodor – Sokol, Jan – Bingen, Dieter – Neyer, Jürgen – Albert Löhr (ed.). *Minderheiten als Mehrwert*. Frankfurt am Main: Peter Lang, s. 205–216.
- Rája, Martin [2015]. *V čele občanských elit: advokáti a společnost na Moravě v letech 1869–1914*. Brno: Maticе moravská.
- Reulecke, Jürgen [1985]. *Geschichte der Urbanisierung in Deutschland*. Frankfurt am Main.
- Řád volení v obcích republiky Československé, č. 75/1919 Sb., 31. 1. 1919.
- Segatori, Roberto [2003]. *I sindaci. Storia e sociologia dell'amministrazione locale in Italia dall'Unità a oggi*. Roma: Donzelli Editore.
- Schober, Richard [1993]. Politischer Katholizismus am Fall-beispiel Deuschtirols. *Studi Trentini di Scienze Storiche* 72 (4): 601–634.
- Schumann, Hans-Gerd [1983]. Die soziale und politische Funktion lokaler Eliten. Methodologische Anmerkungen zum Forschungsstand. In: Kirchgässner, Bernhard – Schadt, Jörg (ed.). *Kommunale Selbstverwaltung – Idee und Wirklichkeit*. Sigmaringen, s. 30–38.
- Sparber, Anselm [1957]. *Brixens Entwicklung seit 1803. Der Schlern* 31: 121–134.
- Spezialortsrepertorium der österreichischen Länder*. X, Spezialortsrepertorium von Mähren. Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910, Wien 1910.
- Stekl, Hannes – Urbanitsch, Peter [2000]. Zusammenfassung: Kleinstadt und Bürgertum in Cisleithanien 1862–1914. In: Stekl, Hannes – Urbanitsch, Peter (ed.). *Kleinstadtbürgertum in der Habsburgermonarchie 1862–1914*. Bürgertum in der Habsburgermonarchie IX., Wien – Köln – Weimar 2000, s. 465–494.
- Steuerer, Leopold [1980]. *Südtirol zwischen Rom und Berlin. 1919–1939*. Wien: Europaverlag.
- Strmiska, Maxmilián [1998]. *Regionální strany a stranické systémy*. Brno: CDK.
- Tefthal, Vladimír [2004]. Farnost sv. Františka Xaverského v Uherském Hradišti v letech 1778–1918. *Slovácko* 46: 209–232.
- Tomeš, Josef [2013]. *Česká strana státoprávně pokroková (1908–1918)*. Dizertační práce, Praha: FF UK.
- Tweraser, Kurt [1980]. Der Linzer Gemeinderat 1880–1914. Glanz und Elend bürgerlicher Herrschaft. In: *Historisches Jahrbuch der Stadt Linz*, s. 293–341 [online]. Dostupné z: <<https://www.ooegeschichte.at>> [cit. 15. 11. 2018].
- Verbík, Antonín – Zemek, Metoděj a kol. [1981]. *Uherské Hradiště – dějiny města*. Brno: Nakl. Blok.
- Volksbote. 16. února 1928, s. 9.
- Weiser, Tomáš [2001]. Návrh tezí k teoretické a metodologické inovaci oboru „sociální dějiny“ v české historiografii. *Studie k sociálním dějinám* 6, Kutná Hora – Praha – Opava, s. 9–21.
- Zapletal, Jan – Zapletalová, Markéta [2019]. Nové politické elity maloměst na přelomu 19. a 20. století. *Český časopis historický* 117 (2): 347–380.

Jan Zapletal je absolvent Masarykovy Univerzity v Brně. V současné době působí jako učitel, je členem zastupitelstva města Uherské Hradiště a externím vědeckým spolupracovníkem na Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci.

Markéta Zapletalová působí jako odborná asistentka na Katedře politologie a evropských studií Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci.

Kralupy u Chomutova: Demolice obce kvůli rozšiřování těžby uhlí

JANA VITÍKOVÁ*

Kralupy u Chomutova: Demolition of the Village due to the Expansion of Coal Mining

Abstract: The article is focused on the story of the village Kralupy u Chomutova, which was demolished in the 1970s due to the expanding coal mining. It monitors the process of demolition and response of its citizens. The aim of this case is to find out what exactly happened during this process, how it was accepted by citizens, and why they accepted it as they did. The study is divided into three large topics. The first one is focused on the demographic development of the region. The village was settled in the so-called Sudeten area, so there was an almost complete exchange of inhabitants in the past. The second part deals with the economic context of the expansion of coal mining in the context of the communist regime. The third one presents the process of demolition and acceptance of citizens.

Keywords: demolition; Kralupy u Chomutova; economic development; coal mining; expulsion of Germans

DOI: 10.14712/23363525.2020.21

Úvod

Kdysi existovaly v Čechách obce, které mezitím zmizely. Měly třeba i dlouhou historii a zajímavé architektonické památky. Mnohé z nich se nacházely v oblasti tzv. Sudet, kde se obyvatelé v druhé polovině čtyřicátých let v podstatě úplně vyměnili. Nakonec ale i samotné obce musely ustoupit vývoji tehdejší ekonomiky a rozšiřující se těžbě hnědého uhlí, která byla prohlášena za zásadní pro celé generace. Co se týče povrchového způsobu těžby, jedná se především o severozápad České republiky. Rozšiřování těžby v minulosti doprovázela nutnost demolovat celé obce, ostatně dobývání uhlí mělo vždy dvě tváře. Tu první představuje prospěšnost této suroviny pro výrobu energie a také vznik mnoha pracovních příležitostí nejen pro místní obyvatele. Tou druhou je potom devastace krajiny a ekologické problémy uhlých oblastí, které způsobují zdravotní problémy. Prokazatelným následkem zhoršené kvality ovzduší se stává zvýšená nemocnost, výskyt alergií, astmatu, respiračních a srdečních potíží, nádorových onemocnění, snížení imunity atd.¹ Dnes jsou tyto dvě tváře těžby jasně viditelné. Po roce 1989 se politické vedení státu přiklonilo spíše k druhé z obou poloh a v rámci boje za lepší životní prostředí schválilo tzv. těžební limity. Ty stanovily nejzazší míru, po kterou je možno uhlí těžit.

* Jana Vitíková, Tolstého 8, 101 00 Praha 10, doktorský program Historická sociologie na FHS UK. E-mail: vitikova.jana@gmail.com

¹ Ministerstvo životního prostředí: Zpráva o životním prostředí v České republice 2016 [online], dostupné z: <[https://www.mzp.cz/C1257458002F0DC7/cz/zpravy_o_stavu_zivotniho_prostredi_publikace/\\$FILE/SOPSPZP-Zprava_ZP_CR_2016-20171211.pdf](https://www.mzp.cz/C1257458002F0DC7/cz/zpravy_o_stavu_zivotniho_prostredi_publikace/$FILE/SOPSPZP-Zprava_ZP_CR_2016-20171211.pdf)> [cit. 9. 4. 2018].

Během druhé poloviny 20. století docházelo ke zvyšování spotřeby elektrické energie, a tím pádem rostla i potřeba paliv. Vzhledem k ekonomické orientaci komunistického režimu, jenž se po roce 1948 ujal moci, byly hlavními zdroji pro výrobu energie právě uhlí a zemní plyn. V době po 2. světové válce se z tohoto důvodu otevírají nové lomy, které se postupem let dále rozšiřují.

Severozápadní Čechy spadají do oblasti již zmíněných Sudet, kde v minulosti docházelo k velkým přesunům obyvatelstva. Původně převážně němečtí obyvatelé byli po roce 1945 vysídleni a jejich místo měli zaujmout občané znovuzrozeného Československa. Osídlování pohraničí se však nedělo příliš plynule a tehdejší režim byl nucen vymýšlet způsoby, jak lidi do oblastí přilákat. Pohraničí se tak stalo regionem s vysokou mírou napětí mezi lidmi.

V minulosti se pohraničními oblastmi a událostmi, které se zde odehrávaly, zabývala převážně historická věda. Ta je bohatá na publikace pojednávající o odsunu Němců [Brügel 2008] i historii menšin v Československu [Petráš 2009]. Další téma pak představují domácí hospodářské dějiny, které hovoří převážně o ekonomickém vývoji v Československu. Téma těžby hnědého uhlí nicméně není pro vědce po roce 1989 příliš zajímavé, jeho význam se nedá srovnávat se situací před revolucí.

V tomto článku bude popsána případová studie obce Kralupy u Chomutova, která byla demolována v polovině sedmdesátých let 20. století. Stává se tak modelem, jenž demonstruje, jak probíhal proces demolic obcí v podmínkách komunistického režimu. Text je rozdělen do tří celků, jež obce umísťují do širšího kontextu modernizace v Čechách od doby před první světovou válkou do sedmdesátých let 20. století.

První část se věnuje vývoji složení obyvatel v dané oblasti. Ten byl v minulosti dramatický právě vzhledem k umístění obce v oblasti tzv. Sudet. Druhá část se věnuje hospodářským souvislostem rozšiřování těžby uhlí na úrovni státní i mezinárodní. Třetí část pak analyzuje samotný proces demolic, ukazuje podrobněji, kam odcházeli lidé z obcí, jak celou záležitost přijímali a co vše jejich jednání ovlivnilo.

Hlavním zdrojem pro analýzu byly nepublikované archivní materiály z několika archivních zdrojů – Národního archivu, Státního oblastního archivu Most a Státního oblastního archivu Chomutov se sídlem v Kadani. První z nich obsahuje rozsáhlé informace hlavně o odsunu Němců a dosídlovacích akcích v pohraničí a zároveň pokrývá hospodářské souvislosti těžby uhlí na státní a mezinárodní úrovni. Další dva archivy poskytly materiály pro historické souvislosti existence samotné obce a záznamy o vlastním procesu demolic. Zpracované materiály obsahovaly například zápisy ze schůzí MNV v Kralupech, dále likvidační záměr obce, v neposlední řadě pak fond podniku Doly Nástup Tušimice, který demolicí prováděl, fond Osídlovací komise či fond Předsednictva ÚV KSČ.

Pro doplnění analýzy materiálů z uvedených archivů byla použita metoda orální historie. Dohromady proběhlo sedm rozhovorů s bývalými obyvateli obce, kteří v ní žili od narození až do jejího zániku. Rozhovory nicméně sloužily hlavně k ujasnění si toho, co bylo nalezeno v archivech.

Kralupy u Chomutova ve světle historických událostí

Jak již bylo řečeno, Kralupy u Chomutova se staly modelovou obcí pro náš výzkum. Chceme na nich demonstrovat, jakým způsobem probíhal proces demolic v podmínkách

komunistického režimu. Historické souvislosti existence této obce zároveň pomohou pochopit reakce obyvatel na demolici samotnou.

Obec stávala asi 8 km jihozápadně od Chomutova a v době demolice v ní žilo více než 700 obyvatel. Centrem našeho zájmu se stal především pohyb národností na jejím území. V době před první světovou válkou byla obec převážně německou vesnicí, což dokazuje i její tehdejší název Německé Kralupy (Deutsch Kralup). Přesto se do dnešních pohraničních oblastí už v průběhu 19. století stěhovali obyvatelé z vnitrozemí, kteří byli často české národnosti. Napomohla tomu stavba nových a zkvalitňování stávajících železnic a také pracovní příležitosti v podobě otevírání nových dolů. Tento pohyb ovlivnil i obyvatele Kralup, ovšem podíl Čechů v Kralupech nebyl ani potom příliš velký: „Ještě na konci první republiky žilo v Kralupech jen 30 českých rodin horníků, přitom ještě někteří čeští horníci žili zde ve smíšených manželstvích s Němkami“ [Binterová 1995: 29]. Ani oficiální sčítání lidu probíhající od roku 1880 neindikuje přesný podíl Čechů a Němců v dané oblasti. Určování národnosti se totiž dělo podle tzv. obcovací řeči. Většinou sčítání proběhlo tak, že pokud některý Čech uměl alespoň pár slov německy, byl zapsán jako Němec, nikoliv jako Čech [Císařová 2014: 17].

Podobná situace nastala i po vzniku Československa. V roce 1921 sice proběhlo sčítání lidu, nicméně národnost byla určována samotnými komisaři, tedy i proti vůli konkrétního občana. Vzhledem k zostřeným vztahům mezi Němci a Čechy existovala snaha dokázat hlavně na mezinárodní úrovni, že v Československu žije mnohem méně Němců. V tomto regionu nicméně takové pokusy nemohly být úspěšné, protože podíl Němců vůči Čechům byl mnohem vyšší.

Napjaté vztahy mezi německou menšinou a českou vládou společně s hospodářskou krizí ze třicátých let rozpoutaly proces, v jehož důsledku v pohraničí vznikaly strany hlásící se k ideologii v sousedním Německu vzniklé NSDAP. Některé takové strany byly státem zakázány, jako například DNSAP. Ta se velice podobala své německé sousedce a její příslušník byl například v Chomutově starostou. Po zákazu musel úřad opustit. Stranu ale potom nahradila SdP, jež ve volbách v roce 1935 získala 63 % hlasů všech voličů německé národnosti [Zimmermann 2011: 39].

Výrazným zásahem do života v Kralupech a celých Sudetech byl rok 1938 a podepsání Mnichovské dohody i události, které po tomto aktu následovaly. V Chomutově tak kupříkladu vzniklo náměstí Adolfa Hitlera a československé státní znaky byly nahrazeny německými. Starostu v Kralupech od roku 1939 jmenovala NSDAP a následně bylo vystěhováno 12 osob českého a židovského původu [Petráš 2009: 82]. Z pohraničí do vnitrozemí obecně odcházeli ti, kdo se nehlásili k německé národnosti, a území tak zažilo další přesun obyvatel.

Mnohem větší pohyby obyvatel se však udály až po druhé světové válce. O odsun Němců, jenž byl posvěcen exilovou vládou Československa i mezinárodně, měla velký zájem tehdejší Komunistická strana Československa. „*To, co bylo konfiskováno, je majetkem lidu a nikoho jiného. Jsou zde snahy posílit pozice kapitalistů a tyto snahy jsou hlavně u nár. socialistů a to tím, že chtějí větší podniky předati do vlastnictví nových fabrikantů. Pohraničí jest dosud předvojem k socialismu,*“ zmiňuje Zpráva z konference předsedů okresních národních výborů ze 12. prosince 1946.²

² NA, fond 23, ar.j. 3, Předsednictvo ÚV KSČ, 12. 12. 1946.

Němci byli Okresními správními komisemi nebo Okresními národními výbory rozřazeni do celkem osmi kategorií. Do první spadali příslušníci nacistických organizací a zrádci, ti měli být odsunuti jako první, a v poslední se nacházeli tzv. specialisté. To byli Němci, kteří zastávali takovou funkci, na níž neměl v dané chvíli žádný Čech příslušnou kvalifikaci, tudíž by odsunutí takového Němce vedlo k potížím při přebírání německých podniků. Tato kategorie proto měla být odsunuta jako poslední. V srpnu 1945 se na seznamu Němců v Kralupech objevilo 862 osob, ani jedna z osob přitom nebyla označena kategorií 1.³ Už tehdy bylo ale přesto odsunuto 229 osob a postupně sem přicházeli Češi z vnitrozemí. Proces čechizace Kralup probíhal celkem rychle, takže už v roce 1946 byla české národnosti skoro polovina místních obyvatel.

Většina Němců, kteří v Kralupech zůstávali, spadala do výše uvedené kategorie „specialistů“. Byli to převážně horníci a další pracovníci v místních dolech. V roce 1946 se jednalo o celkem 26 rodin, které získaly takovýto status. Ministerstvo vnitra ovšem naléhalo, aby byli i zbylí Němci odsunuti. „Dotaz zmocněnce ministerstva vnitra zda jsou v obci Němci schopní k odsunu zodpovězena záporně, neb v obci jsou jen havíři, kterých jest zde zapotřebí,“ píše se v zápisu ze schůze MNV 10. 12. 1948.⁴

Vzhledem k velké ztrátě pracovníků bylo nutné pohraničí dále osidlovat. Přirozený osidlovací proces nicméně nestačil, proto se později udály tzv. osidlovací akce, které měly za úkol přilákat lidi do pohraničí. Nicméně kapacita pracovníků se naplňovala jen pomalu. V pohraničí také vládla špatná ekonomická situace, zvyšovalo se napětí mezi skupinami obyvatel, které sem přišly, i nedostatečné zásobování. To vše způsobovalo, že nově přistěhovaní lidé často odcházeli zpět do vnitrozemí.

Celkově tedy vidíme, že Kralupy zažily v tehdejší době velké přelivy obyvatel. Nejprve malý úbytek Čechů a Židů před 2. světovou válkou a později velký propad následkem odsunu Němců, což byla většina obyvatel. Postupně se do obce stěhovali Češi z okolí i vnitrozemí. Jasně se tedy ukazuje, že obyvatelé, kteří nakonec zažili demolici obce, nebyli starousedlíci, kteří by zde své domovy budovali celé generace.

Hospodářské souvislosti rozšiřování dolu Merkur

Důl Merkur byl součástí systému lomů v severozápadních Čechách tvořících základ pro výrobu elektřiny a tepla. Díky studiu jeho historie a hlavně sledováním procesu jeho rozšiřování můžeme pochopit, proč došlo k rozhodnutí demolovat některé obce. Jaké konkrétní okolnosti tedy vedly k tomu, že se důl Merkur rozšiřoval?

Důl Merkur je lom, který pohltil obec Kralupy u Chomutova. Jeho rozšiřování, ale i nárůst těžby dalších dolů v oblasti ovlivnily především dvě věci: rostoucí spotřeba elektřiny a zaměření tehdejšího režimu na těžký průmysl.

Doly byly hned po druhé světové válce znárodněny a při vzniku prvního pětiletého plánu v roce 1949 už byla jasná ekonomická orientace na těžký průmysl. Avšak zvýhodňování pouze jednoho odvětví přineslo mnoho ekonomických problémů hned od začátku. Po hospodářských problémech z let 1953–1955 se zvedla vlna kritiky, v níž jako hlavní problematika figurovalo plánování a řízení. Kritizována byla také velmi nízká pravomoc

³ SOKA, inv. č. 37, karton 9 Kadaň, MNV Kralupy, Seznamy.

⁴ SOKA Kadaň, inv. č. 17, karton 1, MNV Kralupy, zápisy ze schůzí rady a pléna 1945–1961.

podniků. Nutnost změn si začalo uvědomovat i vedení KSČ, které si po druhé měnové reformě z června roku 1953 uvědomovalo rizika spojená s nepříznivým vývojem hospodářství a dopadem na životní úroveň obyvatelstva [Prachařová 2011: 16].

Ani po zhroutilí třetího pětiletého plánu v šedesátých letech se však vedení státu nerozhodlo svou koncepci plánovaného hospodářství s hlavním důrazem na těžký průmysl měnit. Bylo to dáno nereálností očekávání a zaslepenou vidinou „strojírenské velmoci“, v jejímž rámci vedoucí představitelé strany odmítali brát na vědomí negativní důsledky a dopady tohoto rozhodnutí [Kaplan 2000: 262–265]. V roce 1965 vedení KSČ přijalo výsledky analýzy, která doporučovala zmenšit podíl těžkého průmyslu, zahájit přechod na další suroviny než jenom uhlí a ukončit zanedbávání sektoru služeb. Od té doby až do roku 1968 se tedy hospodářství vydalo jiným směrem. Nové hospodářské vedení strany v čele s Otou Šikem očekávalo předání pravomocí na úroveň podniků a celkovou decentralizaci. Avšak události roku 1968 takové reformy zarazily. Normalizační vedení strany se rozhodlo pokračovat v původních plánech a pro výrobu elektřiny a tepla využívat převážně těžbu uhlí.

Nicméně plán rozšiřování těžby uhlí byl vytvořen už dávno před těmito událostmi. Již v šedesátých letech se totiž předpokládalo zvyšování spotřeby elektřiny. Předpokládalo se, že by se těžba měla rozšířit natolik, aby v roce 1970 mohlo být v severočeském revíru vytěženo 79,45 mil. tun uhlí (oproti 44,1 mil. tun v roce 1961), a v roce 1980 dokonce 107,6 mil. tun⁵ s tím, že v roce 1980 se bude hnědé uhlí podílet na výrobě elektřiny ze 70 % (v šedesátých letech to bylo jen 40 %). Podle Statistické ročenky se výroba elektrické energie a tepla od roku 1948 zvýšila o 718 % v roce 1970 a už v roce 1975, na konci pětiletky, byla tato výroba ještě o dalších 249 % vyšší.⁶

V roce 1971 vstoupilo Československo do pátého pětiletého plánu, jenž se svými realističtějšími cíli snažil zabránit opakování vývoje z let šedesátých. V rámci pětiletky se předpokládal pomalý přechod z hnědého uhlí na ušlechtilější paliva, jako byla ropa a zemní plyn: „*Pokles podílu těžby a zušlechťování uhlí na celkové výrobě vyplývá z žádoucího přesunu váhy v energetické bilanci na tekutá a plynná paliva.*“⁷ Ovšem obě suroviny, ropa i zemní plyn, musely být dováženy ze zahraničí, převážně ze Sovětského svazu. Tato závislost na SSSR se už v sedmdesátých letech záhy ukáže jako problém. Kvůli světové ropné krizi a zpomalování dostavby ropovodu Orenburg dochází ke zdržování a výpadkům v dovozu surovin. *Palivo-energetická bilance ČSSR v období do roku 1980 a hlavní směry dalšího rozvoje*, což byla analýza, kterou zadalo k provedení Ministerstvo paliv a energetiky⁸, v roce 1974 doporučuje zpomalit přechod na ušlechtilou formu paliv a nechat hnědé uhlí jako základní zdroj pro výrobu elektřiny a tepla.⁹ Tato změna zasáhla především teplárny, které se již přestavovaly tak, aby fungovaly na ušlechtilější paliva. Složitá situace následně způsobila výpadky v zásobování některých sídlišť teplem.

⁵ NA, TERPLAN, karton 164, Územní plán rajónu severočeské hnědouhelné pánve, s. 23.

⁶ Statistická ročenka Československé socialistické republiky, ANTL a ALFA, Praha 1976, s. 24–25.

⁷ NA, fond 02/1, svazek 6, ar.j. 5, Návrh státního pětiletého plánu rozvoje národního hospodářství na léta 1971 až 1975, červen 1971, s. 1286.

⁸ Od roku 1955 se bilance v rámci statistik o spotřebě energie prováděla jednou za pět let, od roku 1968 pak každoročně.

⁹ NA, fond 02/1, svazek 118, ar.j. 119, Palivo-energetická bilance ČSSR v období do roku 1980 a hlavní směry dalšího rozvoje, 7. května 1974, s. 9.

Klíčovým zdrojem uhlí nadále zůstával Severočeský hnědouhelný revír, především důl Merkur a velkolom ČSA, jež mezitím pohltil starý Most. Podle *Zprávy o koncepci rozvoje těžby uhlí v jednotlivých revírech do úplného vyuhlení zásob*¹⁰ ze sedmdesátých let vyplývá plán, podle něhož měly být veškeré zásoby uhlí v tomto regionu vytěženy do roku 2050, kdy se předpokládal postupný přechod na jadernou energii. Pro splnění tohoto plánu měl být zdemolován Chomutov, Jirkov i další města, která byla od šedesátých let zahrnuta do tzv. ochranného pilíře, jež jim zajišťoval ochranu proti demolicí. Jeho platnost nicméně byla omezená.

Druhým aspektem rozšiřování těžby v tomto regionu byla zvyšující se životní úroveň obyvatelstva. Docházelo k postupné elektrifikaci téměř všech odvětví průmyslu, ale také zvyšující se spotřebě domácností, které v sedmdesátých letech běžně používaly například pračky, televize a další přístroje, jež vyžadovaly zvýšený přívod elektřiny. Zatímco například v roce 1965 byla spotřeba elektrické energie 27 471 GWh, o pět let později v roce 1971 to bylo už 36 724 GWh. Nicméně stále se snižující výhřevnost vytěženého uhlí způsobovala nedostatek paliva pro výrobu elektřiny: „*Disproporce mezi zdroji a potřebou paliv a energie, která se projevila v posledních letech, se i přes značné soustředění investičních i ostatních prostředků k získání zdrojů jak vlastních, tak z dovozu, promítne i do dalších let páté pětiletky.*“¹¹ Neustále rostoucí spotřeba elektřiny a zároveň jasná orientace tehdejšího režimu na těžký průmysl, jehož rozvoj nenapomáhal hledání dalších zdrojů energie, v posledku společně vedly k rozšiřování existujících lomů a demolicím dalších vesnic. Ačkoliv se od sedmdesátých let mělo postupně přecházet na ropu a zemní plyn jako zdroje výroby energie, jejich nedostatek na našem území nutil k masivnímu dovážení. Vzhledem k politické orientaci tehdejšího režimu přicházely ale v úvahu pouze země RVHP, které však sužovaly technické problémy při dostavbě plynovodu. Do dovozu ropy navíc znovu zasáhla celosvětová ropná krize. Československý režim se tak v rámci přizpůsobení vrátil k hnědému uhlí a dále zvyšoval jeho těžbu.

Proces demolice Kralupy u Chomutova

V poslední části tohoto příspěvku bude popsán samotný proces demolice a komplikace, které jej provázely. Zároveň studujeme příčiny těchto problémů a sledujeme reakce lidí na takovou zásadní událost, jakou představuje demolice obce, v níž žili.

Kralupy u Chomutova, které se staly modelovou vesnicí pro náš výzkum, se v sedmdesátých letech nacházely přibližně uprostřed oblasti, kam se měl rozšiřovat důl Merkur. V době demolice v obci žilo 733 obyvatel a stálo zde 171 domů [Bittnerová 2006: 31]. Ze sledování dějinných událostí jasně vyplývá, že jejich obyvatelé byli titíž, případně jejich rodiče, kdo přišli do obce až po roce 1945. Nešlo tedy o starousedlíky s hlubokými kořeny.

Jak jsme již ukázali, v minulosti se na tomto teritoriu odehrál velký odliv obyvatel (odsun Němců) a nové sem postupně lákalo pracovní uplatnění v dolech. Také si připomeňme, že odvrácenou stranou existence dolů je špatná situace životního prostředí, způsobená především vypouštěním oxidu siřičitého do ovzduší.

¹⁰ NA, fond 02/1, svazek 51, ar.j. 51, Zpráva o koncepci rozvoje těžby uhlí v jednotlivých revírech do úplného vyuhlení zásob.

¹¹ NA, fond 02/1, ar.j. 87, Informace o plnění základních ukazatelů směrnic XIV. sjezdu KSČ k 5. pětiletému plánu rozvoje národního hospodářství na léta 1971–1975 za první polovinu pětiletky, s. 4.

V roce 1971 byla v Kralupech ustanovena likvidační komise, která začala provádět rozhovory s obyvateli. Lidé byli do této komise vybráni podnikem Doly Nástup Tušimice, jenž měl ve své správě důl Merkur a dostal na starosti demolici obce. Obyvatelé vesnice mohli vyjádřit svůj požadavek na to, do jakého města se chtějí přestěhovat, dále jak velký byt potřebují atd. Za tímto účelem jim byly nabídnuty byty v Chomutově, Klášterci nad Ohří a v Málkově. Podle archivních materiálů většina obyvatel Kralup požadovala byty v Chomutově, hlavně kvůli své práci. Celkově si obyvatelé Kralup zažádali o 210 bytů v Chomutově, 8 v Klášterci, 28 v Kadani, 10 v Málkově a 17 rodin žádalo jiné řešení.¹²

Kralupy byly rozděleny do jedenácti úseků, které měly být postupně vysídlovány od ledna 1974 do července 1975. Díky postupnému procesu vystěhování nemusel podnik řešit, kam se odstěhují všichni obyvatelé najednou, což se později, vzhledem k problémům s byty, ukázalo jako prozíravé.

Obyvatelé vlastně patřili do dvou skupin: jedni, kteří nemovitost v Kralupech vlastnili, a druzí, jež bydleli v nájmu. Nájemníci byli většinou přesunuti do bytů, o nichž vyjednávali. Majitelé nemovitostí, většinou rodinných domků, měli ještě možnost požádat o finanční kompenzaci a postavení si či zakoupení nového domu. To učinilo celkem 14 rodin. Majitelé domků se pochopitelných důvodů stali členy jediné skupiny, která projevila větší odpor proti způsobu demolice. V květnu 1972 se totiž sešli a sepsali své požadavky: „*Nechceme se stěhovat do novostaveb činžovních domů pro tento účel určených; nepožadujeme peníze, které by nám po odhadu našich nemovitostí měly být vyplaceny; požadujeme vystavění nových rod. domků za takových podmínek a výhod, jaké byly poskytnuty majitelům rod. domků z likvidované obce Nové Sedlo od dolů V. I. Lenina.*“¹³

Odpověď na jejich požadavky byla ovšem záporná. „*Výstavba domků, která se provádí, respektive dokončuje,*“ je napsáno v dopise Oborového ředitelství Severočeských hnědo-uhelných dolů (dále jen SHD) v Mostě ze dne 7. 7. 1972 určeného Jiřímu Janotovi, náměstkovvi pro výstavbu a vývoj u DNT, „*jsou domky pro obyvatele likvidované obce Nové Sedlo nad Bílinou a je to záležitost z roků 1968–1969. Nár. podnik DVIL tuto výstavbu jen dokončuje za původního dodavatele firmu Rodas, která byla likvidována. Od prvopočátku však stavebníkem /neboli investorem/ domků jsou jednotliví občané z Nového Sedla, jimž domky byly vykoupěny.*“¹⁴ Jak vidno, záležitost řešil tehdejší náměstek podniku Doly Nástup Tušimice Jiří Janota. Dopis od majitelů domků popisuje pro Oborové ředitelství SHD v Mostě jako ultimátum a přidává obvinění ze zanedbání přípravy likvidace obce. Odpovědí mu byl zmíněný dopis. Majitelé domů měli tedy jen dvě možnosti: výkup nemovitosti, nebo získání náhradního bytu.

V Chomutově se v té době stavěl pás nových sídlišť, který měl propojit Chomutov s blízkým Jirkovem, a vytvořit tak aglomeraci, jež podle plánů měla v budoucnu mít přes devadesát tisíc obyvatel [*Pachner 2005: 90*]. To se však nikdy nestalo. Jedním z projektů v rámci stavby byly i tzv. experimenty, což byly unikátní stavby na vysokých nosnicích, jež měly mít 16 pater. Avšak tento projekt i celou výstavbu postihl nedostatek materiálů, dělníků a celková náročnost. Stavba se zpomalovala a bytů bylo málo. Rada města Chomutova na své schůzi v roce 1968 pak projekt zpochybňovala: „*Technologické a dispoziční řešení*

¹² SOKA Chomutov, kt. 12, MNV Kralupy u Chomutova, Dopis MNV Kralupy ze dne 2. 1. 1973.

¹³ SOKA Kadaň, kt. 12, MNV Kralupy, Zápisy likvidační komise 1972–1976, Zápis ze schůze majitelů rod. domů.

¹⁴ SOKA Most, DNT, karton 20, Dopis ze dne 7. 7. 1972.

16 podlažních atypických objektů se zdá ekonomicky neúnosné a neefektivní.“¹⁵ Nakonec se z plánovaných šesti postavily pouze tři domy. Chybělo tím pádem více než 300 bytů. Zpomalená výstavba přitom měla přímý vliv na demolici Kralup. Původně měly být zdemolovány v jedné etapě během dvou let, avšak nakonec se rozhodlo rozdělit demolice na dvě části. Největší problém vyvstal s přidělováním bytů. Nám již známý náměstek Dolů Nástup Tušimice (dále jen DNT) Jiří Janota si stěžuje v červenci 1974: „Při jednání na MNV v Kralupech u Chomutova nám byl předložen Váš dopis, ve kterém sdělujete MNV rozpis bytů pro likvidaci jejich obce. Tento rozpis ani přibližně nerespektuje náš požadavek z původního průzkumu tj. 150 bytových jednotek v roce 1975 převážně v Chomutově se zbytkem 150 bytových jednotek v roce 1976, tak požadavek již podle pohovorů přímo s občany zakotvený v LZ obce. V tomto likvidačním záměru, který jste již odsouhlasili je tedy podrobný rozpis požadavků na byty a to jak uvádíme podle pohovorů s občany Kralup.“ Stavba bytů v Chomutově byla ale natolik zpožděná, že požadavkům obyvatel nebylo možné vyhovět.

V roce 1974 proto proběhlo druhé kolo pohovorů s obyvateli Kralup, v jejichž rámci měli pracovníci likvidační komise hlavně přesvědčit lidi, aby si vybrali byty v Klášterci nad Ohří, kde stavba probíhala rychleji. Dokonce likvidační komise vypravila exkurzi pro obyvatele, při níž jim záměrně ukazovala rozestavěná sídliště v Chomutově a pak už hotová v Klášterci.¹⁶ Přesvědčit obyvatele se přesto nepovedlo. I po této akci bylo v druhém kole pohovorů požádáno o 120 bytů v Chomutově.

Bytová situace v Chomutově vyvolávala napětí mezi obyvateli Kralup u Chomutova, Doly Nástup Tušimice a Okresním národním výborem, který přidělování bytů právě na starosti. Ten také několikrát během vedení pohovorů v Kralupech změnil počty potenciálních bytů v Chomutově.

Aktéři procesu demolice

Souhrnně řečeno, během procesu demolice se vyskytlo několik skupin, které byly více či méně zapojeny do problematiky demolice obce.

1. Obyvatelé Kralup požadující náhradní byt

Tato skupina byla nejméně schopná ovlivnit celý proces demolice. Rozhodnutí o demolici jim bylo prostě oznámeno. Po tomto oznámení získali tito občané iluzorní pocit, že mohou ovlivnit to, kam nakonec odejdou. Mnozí obyvatelé byli zaměstnáni v dolech nebo v blízkém okolí, byli tedy uvázáni k této oblasti. Nicméně místní bytová situace byla natolik zoufalá, že iluze o tom, jak si člověk může zvolit, kam odejde, byla celkem rychle odhalena. Projevovала se nespokojenost a vznikala nedůvěřivost vůči likvidační komisi a DNT, což byli právě ti, kdo tuto falešnou iluzi vytvořili. „Tato skutečnost [problémy s byty – pozn.

¹⁵ SOKA Kadaň, Rada Města Chomutov 27. listopadu 1964, 13. května 1965, 5. dubna 1968, 24. července 1969 a 19. listopadu 1971.

¹⁶ SOKA Kadaň, kt. 12, MNV Kralupy u Chomutova, Zápisy likvidační komise, 1974, Náhradní byty za Kralupy – dopis ze dne 23. 7. 1974, kde je záměr exkurze popsán.

aut.] *od loňského roku velice komplikuje a brání pracovníkům likvidační skupiny zajišťovat likvidaci obce podle potřeb provozu z veřejnoprávních rozhodnutí.*¹⁷

Vzdor proti vzniklé situaci probíhal dvěma způsoby: nejprve dopisy do různých vyšších institucí s upozorněním na provázanost stěžovatele s nějakým vysoce postaveným úředníkem. Tato cesta ale neměla velké účinky, protože byty v Chomutově prostě nebyly dostavěny. Druhý způsob, jímž se obyvatelé bránili, bylo odmítnutí opustit původní byt v Kralupech u Chomutova, dokud nebudou splněny uvedené požadavky. Obyvatelům byla přikázána dvouletá lhůta na vystěhování s tím, že ve chvíli, kdy dojde k rozhodnutí o demolici jejich domu, musí ho do čtrnácti dnů opustit. Někteří toto odmítli ve chvíli, kdy zjistili, že se nemohou přestěhovat podle svých požadavků. DNT takovou situaci řešily tak, že požádaly o zrušení práva užívání bytu MNV. Takoví lidé byli ale potom většinou přestěhováni do jiného, už opuštěného, bytu v Kralupech: „*Proto, že s. St. Němec trvá na bytě 1:3 v Chomutově, kde, jak je radě MNV známo, nemáme od ONV přidělen ani 1 byt, žádáme pro jeho rodinu zrušení práva užívání bytu v čp. 90 s tím, že se do doby vyřešení jeho případu přestěhuje v Kralupech do čp. 184.*“¹⁸ Lidé tedy byli tímto způsobem v Kralupech stěhováni z domu do domu podle toho, jak postupovala likvidace obce. To jim mohlo na chvíli dát naději, že se situace vyřeší v jejich prospěch, a mohlo to usnadnit získání souhlasu se stěhováním. Nicméně většina lidí z Kralup byla nucena odejít do Klášterce nad Ohří nebo Málkova.

2. Majitelé domků

Skupina majitelů domků byla neaktivnější. Obyvatelé většinou čekali na schůzky, kde jim byl vysvětlován plán demolice obce atd., ale majitelé domků se scházeli i nad rámec těchto oficiálních setkání. Dokázali se zorganizovat a vymyslet společný postup (viz výše). Nicméně nebyli dostatečně silní na to, aby prosadili svou představu.

Jejich vzdor zhmotněný v dopise se žádostí o náhradní domy byl jediným aktem vzpěří se během celé demolice. Přesto se jednalo pouze o krátkodobou záležitost. Mohlo to být způsobeno tím, že se vesnice demolovala postupně, takže se každé rodiny týkala v jiné době. Obyvatelé tudíž museli řešit okamžitě pouze svoji vlastní situaci. I majitelé domků nakonec nekladli žádný větší odpor. Když si potom začali stavět nové domy, často žádali o urychlení demolice jejich starého domu, aby si z něj mohli vzít materiál. Dokazuje to například žádost ze 4. dubna 1975: „*O odprodej materiálu z tohoto domku nás požádal Ludvík Cígler bytem Kralupy u Chomutova čp. 11, který si zakoupil rodinný domek v Málkově a potřebuje stavební materiál na jeho rozšíření. Koupěný domek má pouze dvě malé místnosti a žádné příslušenství.*“¹⁹

¹⁷ SOKA Kadaň, kt. 12, MNV Kralupy u Chomutova, Zápisy likvidační komise, 1974, Demoliční byty za obec Kralupy – dopis ze dne 17. 10. 1974.

¹⁸ SOKA Kadaň, kt. 12, MNV Kralupy u Chomutova, KT, Zrušení práva užívání bytu – rozhodnutí 1974–1976, Zrušení práva užívání bytů ze dne 1. 3. 1975.

¹⁹ SOKA, kt. 12, Kadaň, MNV Kralupy u Chomutova, Demolice objektů 1970–1976, Žádost o demolici domu čp. 233 ze dne 4. dubna 1975.

3. Městský národní výbor (MNV)

Městský národní výbor v Kralupech měl na starosti kromě organizace schůzek s obyvateli také postupné schvalování demolice jednotlivých domů. Mohlo by se proto zdát, že bude stát na opačné straně, než na jaké se nacházeli obyvatelé obce. Nicméně lidé, kteří pracovali v MNV, byli vlastně také obyvatelé. Navíc jejich přístup ke spoluobčanům byl velice vstřícný. Práva na obývání domu či bytu schvalovali vždy až na poslední chvíli. Pokud se někdo nechtěl vystěhovat, nabídl mu jiný byt v obci. Z archivů rovněž vyplývá, že MNV aktivně žádal Okresní národní výbor o přidělení slíbených bytů v Chomutově a snažil se vyhovět požadavkům obyvatel Kralup. Neexistuje důkaz o nevrzavých vztazích s obyvateli, spíše naopak.

4. Doly Nástup Tušimice (DNT)

Podnik DNT byl vykonavatelem demolice. Přichází do situace zvenčí a jeho zájem je onen klíčový důvod, proč se obec demoluje. Nicméně se jeho postoj nedá klasifikovat tak snadno. Mnozí obyvatelé Kralup v tomto podniku pracovali a zároveň mnohé nemovitosti v obci byly vlastněny právě DNT. Nejde tedy ani z jedné strany o úplně neznámé prostředí, zástupce někoho, kdo by zasáhl do života lidí úplně zvnějšku. Navíc sama skutečnost, že se doly rozšiřují, zajišťuje do budoucna práci pro mnohé obyvatele obce i celého kraje. Vyšší zájem zde hrál velkou roli.

5. Okresní národní výbor (ONV)

Okresní národní výbor v celém procesu demolice jako jediný stojí v naprosté opozici vůči zájmům obyvatel obce. Z jeho strany vycházejí zamítavé zprávy o přidělování bytů v Chomutově: „Proto, že je v současné době na MěNV v Chomutově 1200 neuspokojivých žádostí na byty, rozhodla rada ONV, že je nutno lokalizaci náhradních bytových jednotek pro obec Kralupy změnit a v podstatě celou potřebu uspokojit v Klášterci kromě 13 požadovaných b.j. v Kadani a 20 b.j. v Málkově, které je však nutno přidělit přednostně občanům z Kralup – zemědělcům“;²⁰ takový dopis přišel v roce 1974 z ONV do Dolů Nástup Tušimice.

Závěr

Je rozhodně zajímavé, že předmětem sporů a různých pokusů o vzdor vůbec nebyla demolice samotná. Neexistuje důkaz o tom, že by lidé protestovali proti samotné demolici. Hlavním problémem v celém procesu bylo přidělování bytů. Jediný důvod, proč se lidé nechtěli odstěhovat, bylo nevyslyšení jejich požadavku na přidělení bytu tam, kde chtěli bydlet původně.

Příčin, proč se celý proces odehrál právě takto, bylo hned několik. Zprvce uvažme historický a demografický vývoj v oblasti. Drtivou většinu obyvatel, kteří v době demolice v obci žili, představovali přistěhovalci po druhé světové válce. Obec, jak jsme výše uvedli, byla původně německá a její obyvatelé byli odsunuti po roce 1945, přičemž na místě

²⁰ SOkA Most, DNT, karton 20, Byty, Dopis ze dne 27. 12. 1974.

zůstala jen hrstka tzv. specialistů. Ti pracovali v dolech a momentálně nebyl žádný Čech, který by je mohl v práci nahradit. To znamená, že tehdejší obyvatelé neměli v obci příliš hluboké kořeny. Velká část domů už na místě stála, když se přistěhovali. Doly Nástup Tušimice byly navíc majitelem mnohých budov, takže obyvatelům tyto domy ani nepatřily.

Přístup podniku Doly Nástup Tušimice rovněž vedl k hladšímu průběhu demolice. Jejich pracovníci dokázali navodit dojem, že obyvatelé si mohou rozhodnout alespoň o tom, kam odejdou. Když se pak tato představa ukázala jako falešná, vina byla svalena na ONV. Podnik zároveň vedl několik kol pohovorů s obyvateli, během nichž jim celou situaci vysvětlovali jeho zástupci. Lidé nebyli násilně vystěhováváni z bytů ani poté, co odmítli odejít. Naopak DNT jim ve spolupráci s MNV zajistily náhradní ubytování v obci samotné.

V budoucnu by bylo zajímavé vypracovat případové studie i dalších obcí, jež byly demolovány ve stejnou dobu, a komparovat je s Kralupami u Chomutova. Tímto způsobem by se vytvořila mapa příběhů vesnic a jejich postojů k demolici. Oblast Sudet zůstává pro takový typ výzkumu velice zajímavá právě kvůli minulému vývoji a celkem rychlému přesunu obyvatel.

Prameny a literatura

Prameny netištěné

Národní archiv Chodovec

NA, fond 23, ar.j. 3, Předsednictvo ÚV KSČ.

NA, TERPLAN, karton 164, Územní plán rajónu severočeské hnědouhelné pánve.

NA, fond 02/1, svazek 6, ar.j. 5, Návrh státního pětiletého plánu rozvoje národního hospodářství na léta 1971 až 1975, červen 1971.

NA, fond 02/1, svazek 118, ar.j. 119, Palivo-energetická bilance ČSSR v období do roku 1980 a hlavní směry dalšího rozvoje, 7. května 1974.

NA, fond 02/1, svazek 51, ar.j. 51, Zpráva o koncepci rozvoje těžby uhlí v jednotlivých revírech do úplného vyuhlení zásob.

NA, fond 02/1, ar.j. 87, Informace o plnění základních ukazatelů směrnic XIV. sjezdu KSČ k 5. pětiletému plánu rozvoje národního hospodářství na léta 1971–1975 za první polovinu pětiletky.

Státní oblastní archiv Chomutov se sídlem v Kadani

SOka Chomutov, inv.č. 37, karton 9, MNV Kralupy, Seznamy.

SOka Chomutov, inv. č. 17, karton 1, MNV Kralupy, zápisy ze schůzí rady a pléna 1945–1961.

SOka Chomutov, kt. 12, MNV Kralupy u Chomutova.

SOka Chomutov, kt. 12, MNV Kralupy, Zápisy likvidační komise 1972–1976, Zápis ze schůze majitelů rod. Domů.

SOka Chomutov, Rada Města Chomutov 27. listopadu 1964, 13. května 1965, 5. dubna 1968, 24. července 1969 a 19. listopadu 1971.

SOka Chomutov, kt. 12, MNV Kralupy u Chomutova, Zápisy likvidační komise, 1974, Náhradní byty za Kralupy – dopis ze dne 23. 7. 1974, kde je záměr exkurze popsán.

SOka Chomutov, KT 12, MNV Kralupy u Chomutova, Zápisy likvidační komise, 1974, Demoliční byty za obec Kralupy – dopis ze dne 17. 10. 1974

SOka Chomutov, kt. 12, MNV Kralupy u Chomutova, KT, Zrušení práva užívání bytu – rozhodnutí 1974–1976, Zrušení práva užívání bytů ze dne 1. 3. 1975.

Soka Chomutov, kt. 12, MNV Kralupy u Chomutova, Demolice objektů 1970–1976, Žádost o demolici domu čp. 233 ze dne 4. dubna 1975.

Státní oblastní archiv Most

SOKA Most, DNT, karton 20, Dopis ze dne 7. 7. 1972.

SOKA Most, DNT, karton 20, Byty, Dopis ze dne 27. 12. 1974.

Prameny tištěné

Statistická ročenka Československé socialistické republiky [1976], Praha: ANTL a ALFA.

Literatura

Binterová, Zdena [1995]. *Zaniklé obce Chomutovska*. Chomutov: Okresní muzeum v Chomutově.

Brügel, Johann Wolfgang [2008]. *Češi a Němci 1939–1946*. Praha: Academia

Kaplan, Karel [2000]. *Kořeny československé reformy 1968*. Brno: Doplněk, s. 262–265.

Pachner, Jaroslav – Rak, Petr [2005]. *Chomutovská uličnice. Stavebně-územní proměny a vývoj názvů ulic v Chomutově, Horní Vsi a Spořicích*. Ústí nad Labem: Alois International.

Petráš, René [2009]. *Menšiny v meziválečném Československu*. Praha: Karolinum.

Zimmermann, Volker [2011]. *Sudetští Němci v nacistickém státě – Politika a nálada obyvatelstva v říšské župě Sudety (1938–1945)*. Praha: Prostor.

Bakalářské a diplomové práce

Císařová, Pavlína [2014]. *České menšinové školství na Chomutovsku*. Praha: Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta.

Prachařová, Kateřina [2011]. *Ekonomická reforma v ČSSR v 60. letech jako počátek změny ve společnosti*. Brno: Masarykova univerzita.

Internetové zdroje

Ministerstvo životního prostředí: Zpráva o životním prostředí v České republice [2016], Dostupné z: <https://www.mzp.cz/C1257458002F0DC7/cz/zpravy_o_stavu_zivotniho_prostredi_publicace/%FILE/SOPSPZP-Zprava_ZP_CR_2016-20171211.pdf> [cit. 20. 8. 2019].

*Jana Vitíková (*1987) je doktorandkou oboru Historická sociologie na Fakultě humanitních studií univerzity Karlovy. V rámci svého výzkumu se zabývá obcemi, kterým hrozí demolice a zkoumá vliv této situace na sociální soudržnost obyvatel obcí.*

Vintage Car. The Beginnings of Czech Motoring in the Film

JAN ŠTEMBERK*

Dědeček automobil. Počátky českého motorismu ve filmu

Abstract: In the mid-1950s, a unique film called *Dědeček automobil* (Vintage car) was born in Czechoslovak cinema. The film was based on the eponymous model by the writer Adolf Branald and Alfred Radok became the director. The film is dedicated to the beginnings of Czech motoring in the first decade of the 20th century. The processing combining the genre of documentary and feature film is also unique for the period of its creation. Thanks to the love liaison that culminates in the marriage of the Czech car fitter and the French girl, the film also acquires a poetic dimension. Part of the story of the film takes place at car races in France, which opened the way for the participation of French actors, unusual for the 1950s. However, the filming took place exclusively in the Czech Republic. The acceptance by Czechoslovak film critics was embarrassing after all the film deviated significantly from the period works. He aroused even more interest abroad. At the San Sebastian Film Festival in 1957, he placed second and won the Film Critics Award. The text is largely based on contemporary literature, memoirs, and materials stored in the National Film Archive.

Keywords: history of the 20th century; motoring; Czechoslovak State Film; Adolf Branald; Alfred Radok; Vintage Car (*Dědeček automobil*)

DOI: 10.14712/23363525.2020.22

Film and the motor vehicle are inventions that came in the last third of the 19th century but fundamentally influenced the following 20th century. The two inventions came only a few years apart, and it could be said they grew up together, maturing into adulthood and reaching the peak of their strengths alongside each other. And even today, the possibilities for both have not yet been exhausted. Compared with still photography, film (moving images), is a dynamic medium, and necessarily requires movement. Film is also the first medium that was able to convey speed without having to use any specific means of expression to capture it.

The association of film and the motor vehicle has already been a subject that has garnered the attention of experts.¹ Film first appeared in relation to motoring as a documentary medium, capturing everyday events, where the automobile appeared on the silver screen as a part of the city life captured by the film reel.² The documentary role also shifted to capturing car races. Film could capture the speed of a moving vehicle, which still

* Doc. JUDr. PhDr. Jan Štemberk, Ph.D., Faculty of Humanities, Charles University, Pátkova 2137/5, 182 00 Praha 8. E-mail: Jan.Stemberk@fh.s.cuni.cz

¹ Wagenknecht, Andreas [2011]. *Das Automobil als konstruktive Metapher. Eine diskursanalyse zur Rolle des Autos in der Filmtheorie*. Wiesbaden: VS Verlag.

² Müller, Dorit [2004]. *Gefährliche Fahten. Das Automobil in Literatur und Film um 1900*. Würzburg: Königshausen u. Neumann, p. 157f.

photography could not. With the advent of the movies, the motor vehicle became a means of expression, having its own symbolism, which the film works with.³

By the middle of the 20th century, film and motoring had become fully established in society and already had a history, that providing room for a return to their roots. In Czechoslovak feature films, the first half of the 1950s was associated with an era of nation-building themes with a purely contemporaneous focus. The plot was usually a very simple conflict between the old (capitalist) world and the new (socialist) one, where the coming victory of socialist ideas was, of course, clear in advance. The space for a return to history was very limited and a connection to the present was always required, otherwise, the creators were threatened with criticism for escaping from current topics and the risk of having their further creative work limited. Subjects dealing with the turn of the 19th and 20th centuries could, in principle, appear at the level of capturing the beginnings of the workers' movement or in the form of a retro-satire, using the colors of the Habsburg monarchy to criticize human characters.⁴ The goal was to ridicule the old ruling elites.

Of the total number of films made in the first half of the 1950s, there are only a few films that deal with the beginning of the 20th century. A closer look shows that the car is used to illustrate the period atmosphere and figure character. In the film *The Best Man* (*Nejlepší člověk*) (1954)⁵, where Vlasta Burian, the king of Czech comedians, appeared in the role of postmaster Plíšek, the car's appearance will help date the setting of the story to the first decade of the 20th century. Motoring is presented as a fad of the young and spoiled son of the builder Arnoštek Kopr (played by Lubomír Lipský). He wants to amaze his chosen Otylka (Věra Bublíková), the daughter of the mayor of the city Bublich, precisely by taking her for a drive in a car, which he drives himself. After a ceremonial boarding of a Ford car on solid rubber rims, Arnoštek takes control and goes around the square in Prachatice, South Bohemia, where the film was shot. Residents run out in front of their houses to gaze at this new invention, and facial expressions show revulsion rather than enthusiasm. However, Arnoštek's expression is triumphant. The car also appeared in the film adaptation of Jaroslav Hašek's novel about the fates of good soldier Josef Švejk. In the first part, called *The Good Soldier Schweik* (*Dobry voják Švejk*)⁶, during the First World War, a businessman Wendler (played by Bohuš Záhorský) comes for his unfaithful wife. The older, settled businessman, of course, has a driver. A typical driver in the early days of motoring was a young man. For a young motorist, it is typical to drive his car alone, whereas it is common for an older motorist to have a driver.

However, the film *Vintage Car* (*Dědeček automobil*), which was made in the mid-1950s, is unique in that the motor vehicle plays a leading role at an early stage of its development. This is the first Czech/Czechoslovak film whose main theme deals with the beginnings of motoring. The motor vehicle is not just a prop to flesh out the plot but is its basis, which is an exception in Czechoslovak cinema in the 1950s. No other attention was paid to another means of transport, although in the first half of the 1950s a theme was prepared for

³ Štemberk, Jan [2019]. Automobil v hraných českých filmech první poloviny 20. století. In. Šalanda, Bohuslav – Štemberk, Jan et al. *České století motorismu I. Kulturní roviny českého motorismu*. Prague: Karolinum, pp. 59–74.

⁴ Šlingerová, Alena [2019]. Osudy dobrého vojáka Švejka ve filmech Karla Steklého. *Dějiny a současnost*, vol. 28 (9): 31.

⁵ *Nejlepší člověk* [1954] (movie). Direction Václav Wasserman – Ivo Novák.

⁶ *Dobry voják Švejk* [1956] (movie). Direction Karel Steklý.

a film about aviation, which, according to contemporary notes, reached the limits of Soviet aviation and the great contribution of capitalist states, so it was not possible to shoot it.⁷

The basis for the film script was the book of the same name by the Czech novelist Adolf Branald, published in 1955.⁸ It is a historical-documentary work with characteristics of non-fiction, but the fictional nature of the book and the narrative drama remains. Branald remained true to the adventure genre. Adventure is associated with sports competition but through a historical lens. It was this historical grounding that Branald was criticized for by contemporary critics emphasizing topics from the contemporary life of building socialism. The book, with its reporting style, is closer to Branald's work for adults. The author sticks closer to the facts and said himself that he did not want to artistically embellish anything. The basis of the story was the use of recollections of one of the main figures of early motoring glory. Contemporary witness František Krutský became a prototype of the main character of the mechanic Frantík Projsa. Krutský himself was also at the premiere of the film and did not hide his satisfaction. Branald also drew on his own experience, having worked for Speedwell, a motor oil company, when he was a young man, and the car workshop was a familiar environment for him. He had the opportunity to meet the famous motorists of his time and absorb the ghosts of the automobile milieu.⁹

The look book itself was visually striking, significantly aided by the collaboration with the painter Kamil Lhoták, who was the book's illustrator. Lhoták had himself been a real fan of motoring since childhood, and he dedicated hundreds of paintings and illustrations to this love, to which he remained faithful throughout his life. He was also a skilled motorist and collector. In 1954, he became friends with the writer Adolf Branald, and the result was a collaboration on the book *Dědeček Automobil* (Vintage Car), which Lhoták may have played a role in initiating.¹⁰ Lhoták himself around this time published a richly-illustrated book titled *Kolo – motocykl – automobil* (Bicycle – Motorcycle – Automobile).¹¹

The very essence of the book reflected the period context of the 1950s, celebrating Czech inventiveness, creativity, work ethic, determination, and self-confidence, stimulating national pride. The book was intended mainly for young readers, who it was meant to educate and strengthen their determination and goal-orientation. The book's hero, the Czech boy Frantík, is passionate about the cause, an inventive worker, proud of the Czech brand. His successes in the international field are Czech victories.¹² At the same time, however, the film can be seen as a celebration of the time in which it takes place, i.e. the period of the Habsburg monarchy. The good heroes are nobles (racer Alexander Kolowrat) and capitalists (manufacturers Laurin and Klement), which was in fundamental conflict with the contemporary view of these social classes.

The topic was also welcomed with regard to its potential for buying young people's interest in working in the automotive industry and in activity with the car clubs of

⁷ Národní filmový archiv (National Film Archive Prague) (further just NFA), Coll. Filmová rada, Box 14, Sg. 2/3/71/4, p. 26.

⁸ Branald, Adolf [1955]. *Dědeček automobil*. Prague: Československý spisovatel.

⁹ Mayer, Vladimír [1971]. Šířitel pravdy a národní hrdosti. *Zlatý máj, kritická revue umělecké tvorby pro mládež*, vol. 15 (8): 536.

¹⁰ Králík, Jan [2017]. *Za ohradou snů. Motorové opojení Kamila Lhotáka*. Prague: Paseka.

¹¹ Lhoták, Kamil [1955]. *Kolo – motocykl – automobil*. Prague: Státní nakladatelství dětské literatury.

¹² Mayer, Vladimír [1971]. Šířitel pravdy a národní hrdosti. *Zlatý máj, kritická revue umělecké tvorby pro mládež*, vol. 15 (8): 537.

the Association for Cooperation with the Army (Svazarm), which was responsible for motoring in Czechoslovakia. The intention to make a film based on Branald's book was approved at a meeting of the Film Council¹³, which decided on the making films, set rules, and oversaw the ideological purity of movies, on December 3, 1954. The discussion was very fast and smooth compared to other films of the time. The comments were only minor. The discussion concerned the role of women, as the book is a purely masculine affair and a positive portrayal of the factory owner Václav Klement. In the end, Klement's positive conception remained in the film and was justified by the fact that he was one of the progressive capitalists.¹⁴ The film was included outside the thematic plan of filmmaking. There were basically two reasons. It was a substance from the technical field, which was in short supply at that time. The author of the original was an important contemporary writer, a holder of state honors, who has not yet had a good experience with cooperation with Czechoslovak State Film.¹⁵

Author Adolf Branald collaborated with the film's director Alfred Radok on the preparation of the film script, and illustrator Kamil Lhoták was also invited to collaborate. Branald set cooperation on the screenplay directly with the designed director as a condition.¹⁶ The screenplay for the film was written by Branald together with director Radok in ten days. Lhoták brought designs for costumes and decorations.¹⁷ The screenplay was not based on the book as a whole, but only on two chapters that took place at competitions in France and therefore suitable for collaboration with French movie-making.

Filming began in April 1956. "The film is intended primarily for young audiences, to whom it wants to provide entertaining lessons about the time and origin of the first motor vehicles."¹⁸ The film, which was intended for young people, was supported by the Children's, cartoon and puppet Film Studio, a part of the Czechoslovak State Film company. The studio was quite independent in its decisions. This also enabled the choice of Alfred Radok as the director. The production was also justified by the enrichment of the sports film industry, which at that point was a little behind the times.¹⁹ The competitive spirit was highly supported by the political regime at the time.

The filmmakers faced the difficult task of creating the atmosphere of the beginnings of motoring with buildings, sets, and the choice of exteriors. The artist, Kamil Lhoták, consulted, both artistically and technically. Alfred Radok adopted Kamil Lhoták artistic expression, who was also the illustrator of Branald's book. Lhoták, enthusiastic about motoring, also led a team of people who scoured the Czech countryside, searching for vintage motorcycles and cars still capable of racing in front of a film camera.²⁰ Acquiring a sufficient number of old race cars in a short period posed a serious problem.

¹³ To the activities of the Film Council see: Knapík, Jiří [2004]. *Únor a kultura. Sovětizace české kultury 1948–1950*. Prague: Libri.

¹⁴ NFA, Coll. Filmová rada, Box 14, Sg. 2/3/71/4, p. 25.

¹⁵ NFA, Coll. Filmová rada, Box 14, Sg. 2/3/71/7.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Branald, Adolf [1972]. *Valčík z Lohengrina*. Prague: Československý spisovatel, p. 137.

¹⁸ Dědeček automobil [1956]. *Filmové informace*, vol. 7 (17): 12.

¹⁹ Skopal, Pavel [2012]. *Naplánovaná kinematografie, český filmový průmysl 1945–1960*. Prague: Academia, p. 186.

²⁰ Taussig, Pavel [1988]. Film a dětská literatura – Dědeček automobil. *Zlatý máj, časopis o dětské literatuře*, vol. 32 (5): 307.

In 1955, Czechoslovak State Film put out a call to owners of motorcycles and cars from before the First World War to help with the filming, published in the April issue of the official motoring magazine *Svět motorů*. The appeal to the owners of vintage vehicles was successful – it turned out that the owners wanted to show off.²¹ The acquired vehicles were modified according to Lhoták's design, at the car factory in Mlada Boleslav, which was accommodating to the filmmakers, and provided the necessary modifications and reconstruction of the vehicles.²² These vehicles were mostly of the standard transport design, which were rebuilt into racing models, usually by removal of the fenders and body modifications.²³ Other cars used, due to the period of their origin, were already in line with the beginnings of motoring, such as the Wartburg, a car made in 1900 in Eisenach – which was handed over to the collections of the National Technical Museum in Prague after shooting – the Waltr 1905 model, the Laurin and Klement 1906, or representatives of little-known models, such as the Věchet, etc. Of the motorcycles, the Czech brands Laurin and Klement, Vulkan, and Torpedo all had roles in the film. It is not our aim here to discuss all the cars that appeared in the shots, so we will wind up this section by just mentioning one more interesting thing. The American steam car, Locomobile, also served as a static prop during the filming.²⁴

The old workshops of Laurin and Klement with blacksmith's hearths and sinks came across as authentic. Emphasis was placed on credibility, so the exteriors of buildings were built according to period photographs. A depot and grandstand for visitors were built at the racecourse in Dourdan, transforming the surroundings of the Central Bohemian spa town of Poděbrady. The surroundings of Poděbrady had their genius loci for filming in any case, as in 1902 this was where the first motorcycle race in Bohemia took place. The square in the North Bohemian spa town of Teplice was skillfully made over into the French Gaillon, where car races were held.²⁵ The races were very convincing because the costumes were worn by real racers (e.g. Václav Bobek, Miroslav Fousek, Václav Čížkovský)²⁶. Although in many places in the film the viewer feels that he is in France, the entire film was shot in the Czech Republic.

“In the opening of the film, which briefly introduces viewers to what preceded and hindered the development of motoring, the filmmakers use old photographs, documentary footage from old films and film newsreels. And where the archive material was not enough, they decided to shoot the necessary, old footage.”²⁷ One of these added “period” shots is a reminder of the English “flag law”, i.e. the requirement that a person carrying a red flag in the daytime and a red lantern in the nighttime walk in front of a moving car, indicating the operation of a car. Instead of the streets of London, to which the scene relates, a rattling old car steered by handlebars was driven through Vinohrady, Prague. The film was shot at 14 to 16 frames per second instead of the usual 24, which resulted in the faster movements commonly seen in old movies.

²¹ Branald, Adolf [1972]. *Valčík z Lohengrina*. Prague: Československý spisovatel, p. 138.

²² Dědeček automobil [1956]. *Filmové informace*, vol. 7 (8): 5.

²³ Šidlák, Martin [2017]. Dědeček automobil. *Auto dnes* (18): 12–13.

²⁴ Květoň, Michal [2011]. Stanley od panímámy konečně jezdí. *Motor Journal*, vol. 11 (10): 14.

²⁵ K výtvarné stránce filmu Dědeček automobil [1957]. *Filmové informace*, vol. 8 (11): 7.

²⁶ Taussig, Pavel [1988]. Film a dětská literatura – Dědeček automobil. *Zlatý máj, časopis o dětské literatuře*, vol. 32 (5): 307.

²⁷ Dědeček automobil [1956]. *Filmové informace*, vol. 7 (17): 12.

According to the original plans, the film was, to begin with the recollections of old František Projša about his young years associated with the smell of gasoline combustion. Radok changed the framework of the film and replaced the story told by old František Projša, who was to be played by Zdeněk Štěpánek, with a film prelude, which took place at the airport in Prague Ruzyně. "In the simple story of this prelude, our flight mechanic meets the stewardess of a foreign airliner by an old car that was transported to the airport by a large cargo plane."²⁸ The role of the Czechoslovak aviation mechanic was played by the director's assistant Radok, soon to become the famous director, Miloš Forman. This concept of the overture provided a certain parallel to the love story that will take place in the film, but also the contrast of the modern airplane and the old car, the pinnacle of early and mid-20th century technology.²⁹ Although the introductory part of the film was changed in agreement with the author of the original book, it still caused tension between Branald and Radok.

We will outline the actual content of the film only very briefly. The year was 1904 and Laurin and Klement motorcycles took part in an off-road race in Dourdan, France. However, due to some nails, an accident occurred. The following year, the race was repeated and was entirely dominated by the Czech team, with rider Václav Vondřich (Antonín Šůra) winning. However, this was already the year in which Laurin and Klement begin with car production. Technology moves forward quickly and behind the wheel of the race car, we now find Count Alexander (Saša) Kolowrat (portrayed by Josef Hlinomaz). Races are also a place to meet and make friends. It is here that the mechanic for the Czech team, Frantík, will meet the daughter of the mechanic of the French group, Nanette. Frantík looks forward to new races, which allow him to meet with his beloved Nanette, whom he marries in a celebratory atmosphere, following the winning of a race.

The power of roaring engines and real races is intertwined with the lyrical story of the relationship between a young Czech mechanic, Frantík Projša (Luděk Munzar), and a French girl, Nanette (Ginette Pigeon), the daughter of the leader of the French racing stable, Griffon.³⁰ This was the first major film role for Luděk Munzar. The love plot weakens the documentary framework and adds a sense of the poetic to the film. Nanette and Frantík's relationship is captured in an original, tasteful, and very subtle way. This lyrical story was supplemented with the involvement of French actors and did not appear in the original book and also represented compliance with the Film Council's remark that the film lacks a female element.

Although it might seem that motorcycles and cars play the leading role in the film, director Radok took great care with the selection of the main representatives of early motoring. To make a film suitable for international markets, the Export Department of Czechoslovak State Film allowed the involvement of actors from abroad. The participation of foreign actors, and from the West at that, was an exception in the context of the time, which, however, added quality to the film and also supported the international acceptance of the film. The mid-1950s brought political easing, coupled with efforts to strengthen cultural relations with France. The Ministry of Culture was tasked with preparing

²⁸ Dědeček automobil [1956]. *Filmové informace*, vol. 7 (47): 10.

²⁹ Ibid.

³⁰ Taussig, Pavel [1988]. Film a dětská literatura – Dědeček automobil. *Zlatý máj, časopis o dětské literatuře*, vol. 32 (5): 307.

a co-production film with France. The management of the Czechoslovak State Film company chose the co-produced film *Vintage Car* for co-production and approached director Radok to cast French actors in the film.³¹ French actors, especially Raymond Bussières as Nanette's father, were well-known in the film world. Another lucky move was the casting of the not too well-known actor Luděk Munzar in the leading role of Frantík.³² Casting for an actress for the role of Nanette took place through an ad in the French newspapers. In all, a total of 38 women expressed a willingness to travel behind the Iron Curtain for shooting, out of which Ginette Pigeon, who already had some acting experience in smaller roles, but at the same time was not a pampered movie star, was chosen. She was simultaneously plain yet exotic, her smile was naive but simultaneously voluptuous. A testament to the period's characteristic unfamiliarity with the socialist world was the request of Ginette's mother that her daughter would receive three hot meals a day.³³

The charm of this unusual capturing of the beginnings of motoring lay in the combination of a documentary approach and fictional scenes. In the documentary part of the film, we get acquainted with several historic motorcycles and cars, and in the feature part, we experience a love story that takes place against the background of international races and also has an international dimension. The combination of documentary and feature film was one of director Radok's favorite practices. He did the same in his first film, *The Long Road* (*Daleká cesta*) from 1948.

The film was released for distribution in Czechoslovakia on March 29, 1957. It received a lukewarm reception from Czechoslovak film critics who called it a "wasted opportunity" by director Radok.³⁴ Criticism cited the film's internal disunity, where the first part is devoted to the motorcycle and the second to the car, and when even this love story is not able to connect this disunity, along with the failure to connect the documentary and feature parts. The film was thus just an enlightening semi-finished product full of facts, where there was no room left to flesh out the characters.³⁵ Even the film's positive reviews rejected Radok's symbolism and tendency towards an Art Nouveau approach.³⁶

Vintage Car represented the Czechoslovak Republic at the film festival in San Sebastian, Spain, in July 1957. Already at the opening ceremony, the audience had a very positive response to a special effects film by Karel Zeman called *Inspiration* (Inspiration). Radok's *Vintage Car* "captivated the spectators from its opening scenes, and before the film was halfway through its screening, the audience had already applauded four times. After the screening, long and thundering applause sounded from the audience, which also paid an uproarious tribute to the Czechoslovak delegation."³⁷ The film was also very positively received by critics, who especially praised the first half of the film. This is attested to by its

³¹ Skopal, Pavel [2012]. *Naplánovaná kinematografie, český filmový průmysl 1945–1960*. Prague: Academia, p. 124.

³² Dědeček automobil [1957]. *Filmové informace*, vol. 8 (12): 5.

³³ Branald, Adolf [1972]. *Valčík z Lohengrina*. Prague: Československý spisovatel, p. 142.

³⁴ Boček, Jaroslav [1957]. Dědeček automobil. *Kultura*, vol. 1 (13): 4.

³⁵ Ibid.

³⁶ Liehm, Antonín, Jaroslav [1957]. Dědeček automobil. *Kino*, vol. 12 (9): 142.

³⁷ Mezinárodní filmový festival v San Sebastianu 1957 [1957]. Příloha Filmových informací 36/57, *Filmové informace*, vol. 8 (36): 15.

winning of the main Film Critic's Award. Out of all the films screened, *Vintage Car* placed second, after the Italian film *La nonna Sabella* and won the Silver Shell.³⁸

The film's unprecedented look and international success, which brought the film to the attention of critics, led to *Vintage Car* becoming one of the Czechoslovak films that penetrated the countries beyond the Iron Curtain. Of the European countries, the film was shown in France, Spain, and Britain, and even Japanese television expressed interest in broadcasting it.³⁹ On the contrary, in the countries of the Eastern bloc, the film did not receive a significantly positive welcome. As in Czechoslovakia, critics were used to a different type of film, from which *Vintage Car* deviated significantly.

A special feature was the Czech-French concept. The film features long French-speaking passages, the majority of which are not subtitled. The two languages, Czech and French, show the dissimilarity and highlight the differences between the two environments. France is the cradle of motoring and the venue of the first motor races. In motoring, it is significantly ahead of the Czech lands. The common interests, whether motoring or love, show how to overcome misunderstandings and language barriers. The film's partial approach as a comedy, or farce, making use of character movements, gestures, etc., adds to its intelligibility.⁴⁰

Branald himself shot a silent 16mm making-of documentary during the production. At the time, he even used color stock, in contrast to the film itself, which was shot in black and white.⁴¹ Even though by then color films were being shot Czechoslovak cinematography, they were still exceptions, rather than the standard. We might also mention that the film being shot in black and white facilitated the intercutting of the film with period black and white footage, making the dividing line less apparent. The film's score was created by composer Jan Frank Fischer. The genre of the music needed to characterize the period and reflect the French countryside where the film takes place. At the same time, the music also had to express the relationship between Frantík and Nanette. Radok's idea of the accompanying music was based on the focus of André Kostelanetz's string orchestra. Undoubtedly, Fischer's original musical accompaniment also contributed to the success of the film. The score was based on smaller instrumental groups into which the orchestra was broken down.⁴²

The film sparked the rise of the vintage car movement in Czechoslovakia. The complex search for old vehicles necessary for the film's shooting led to the formation of the Historic Vehicles Club. With support from the Czechoslovak State Film company, the Club was to lend vehicles needed for shooting.⁴³ In 1962, the Veteran Car Club was founded in Brno, 32 years after the founding of the first vintage car club in Great Britain. Thanks to the salary he earned in the film, director Alfred Radok was finally able to purchase his own car.⁴⁴

We can find a world-cinema equivalent in the British-American film *Those Magnificent Men in Their Flying Machines, or How I Flew from London to Paris in 25 hours 11 minutes*,

³⁸ Ibid., p. 16.

³⁹ Styky čs. filmu s indickou a japonskou kinematografií [1958]. *Filmové informace*, vol. 9 (20): 16.

⁴⁰ Mareš, Petr [1996]. "Gehen Sie in mein Zimmer ..." K vícejazyčné komunikaci ve filmu. *Iluminace*, vol. 8 (2): 45–47.

⁴¹ Branald, Adolf [1992]. *Živé obrazy*. Prague: Melantrich, p. 209.

⁴² Matzner, Antonín – Pilka, Jiří [2002]. *Česká filmová hudba*. Prague: Dauphin, pp. 221–223.

⁴³ Adler, Rudolf et al. [2005]. *Eliška Junková*. Prague: Foibos, p. 91.

⁴⁴ Hedvábný, Zdeněk [1994]. *Alfred Radok zpráva o jednom osudu*. Prague: Divadelní ústav, p. 232.

whose motif and story are similar, only with a focus on the beginnings of flight. In the film, a fight rages between the pilots, not only for victory but also for the heart of a lady. However, this film was made almost ten years later (1965). The origin of the script is similar. Director Ken Annakin also participated in its preparation. The screenplay, on which he collaborated with Jack Davis, was even nominated for the prestigious Oscar awards. *Vintage Car*, of course, didn't have such advantages. However, it could have served as an inspiration, as *Vintage Car* was also shown in British cinemas.

Vintage Car can be considered exceptional in Czech cinematography not only in its topic but also in its production. The topic relates to the beginnings of Czech motoring and its success at world races. The originality of the film is enhanced by the interconnection of a feature film and period documentary. Thanks to its original adaptation, *Vintage Car* also achieved success at the International Film Festival in San Sebastian, Spain. Thanks to this success, it got into distribution and thus into cinemas in the countries of the West.

Acknowledgements

The author would like to acknowledge the financial support of Ministry of Culture Czech Republic – project NAKI II *České století motorismu* (DG18P02OVV051), project is being implemented by Faculty of Humanities Charles University, Prague, The National Technical Museum and Technical Museum Brno during 2018–2022.

Bibliography

Sources

Národní filmový archiv. Collection Filmová rada.
 Nejlepší člověk [1954] (movie). Direction Václav Wasserman – Ivo Novák.
 Dobrý voják Švejk [1956] (movie). Direction Karel Steklý.
 Filmové informace, 1956–1957.

Literature

Adler, Rudolf et al. [2005]. *Eliška Junková*. Prague: Foibos.
 Boček, Jaroslav [1957]. Dědeček automobil. *Kultura*, vol. 1 (13): 4.
 Branald, Adolf [1955]. *Dědeček automobil*. Prague: Československý spisovatel.
 Branald, Adolf [1972]. *Valčík z Lohengrina*. Prague: Československý spisovatel.
 Branald, Adolf [1992]. *Živé obrazy*. Prague: Melantrich.
 Hedvábný, Zdeněk [1994]. *Alfred Radok. Zpráva o jednom osudu*. Prague: Divadelní ústav.
 Knapík, Jiří [1955]. *Únor a kultura. Sovětizace české kultury 1948–1950*. Prague: Libri 2004.
 Králík, Jan [2017]. *Za ohradou snů. Motorové opojení Kamila Lhotáka*. Prague: Paseka.
 Květoň, Michal [2011]. Stanley od panímámy konečně jezdí. *Motor Journal*, vol. 11 (10): 12–19.
 Lhoták, Kamil [1955]. *Kolo – motocykl – automobil*. Prague: Státní nakladatelství dětské literatury.
 Liehm, Antonín, Jaroslav [1957]. *Dědeček automobil*, vol. 12 (9): 142.
 Mareš, Petr [1996]. "Gehen Sie in mein Zimmer..." K vícejazyčné komunikaci ve filmu. *Iluminace*, vol. 8 (2): 37–52.
 Matzner, Antonín – Pilka, Jiří [2002]. *Česká filmová hudba*. Prague: Dauphin.
 Mayer, Vladimír [1971]. Šířitel pravdy a národní hrdosti. *Zlatý máj, kritická revue umělecké tvorby pro mládež*, vol. 15 (8): 534–238.

- Müller, Dorit [2004]. *Gefährliche Fahten. Das Automobil in Literatur und Film um 1900*. Würzburg: Königshausen u. Neumann.
- Skopal, Pavel [2012]. *Naplánovaná kinematografie, český filmový průmysl 1945–1960*. Prague: Academia.
- Šidlák, Martin [2017]. Dědeček automobil. *Auto dnes* (18): 12–13.
- Šlengerová, Alena [2019]. Osudy dobrého vojáka Švejka ve filmech Karla Steklého. *Dějiny a současnost*, vol. 28 (9): 30–32.
- Štemberk, Jan [2019]. Automobil v hraných českých filmech první poloviny 20. století. In: Šalanda, Bohuslav – Štemberk, Jan et al. *České století motorismu I. Kulturní roviny českého motorismu*. Prague: Karolinum, p. 59–74.
- Taussig, Pavel [1988]. Film a dětská literatura – Dědeček automobile. *Zlatý máj, časopis o dětské literatuře*, vol. 32 (5): 307–308.
- Wagenknecht, Andreas [2011]. *Das Automobil als konstruktive Metapher. Eine diskursanalyse zur Rolle des Autos in der Filmtheorie*. Wiesbaden: VS Verlag.

*Jan Štemberk (*1977) works at the Department of Historical Sociology, Faculty of Humanities, Charles University. After completing his master's degree in history, Slovenian studies and law, he continued his doctoral studies at the Department of Economic and Social History, Faculty of Arts, Charles University. In 2011, he received his habilitation in the field of economic and social history. In his professional activities, he focuses on modern economic and social history, focusing on the history of transport, tourism and economic administration. He is the author of four monographs and several dozens of studies.*

Od filozofie k historické sociologii a zpět. Rozhovor s Jóhannem Pállem Árnasonem (krátký dovětek)

BOHUSLAV ŠALANDA – JIŘÍ ŠUBRT

Zajímavě jsi nastínil všechny kontexty, souvislosti a návaznosti. Domníváme se, že by byla namíste určitá tečka, popřípadě dvojtečka. Všechno není uzavřeno, takový výhled či perspektiva v naší vědní oblasti by vůbec nebyla marná.

Nejdříve pár slov k vlastním projektům. Napsal jsem během loňského léta a minulého zimního semestru knihu s titulem „The Labyrinth of Modernity – Horizons, Pathways and Mutations“, která má letos vyjít u Rowman & Littlefield, v rámci série spojené s časopisem *Social Imaginaries*. Je to pokus o systematictější výklad modernity jako nové civilizace, se specifickým důrazem na problematiku komunismu jako nejvýraznější alternativní modernity ve dvacátém století. Měla by následovat další kniha o základech a pojmosloví civilizační analýzy, něco jako krátký, koncizní a aktualizovaný úvod. Pak se uvidí. Ale co se týče obecných vyhlídek a úkolů civilizační analýzy, dalo by se uvést větší množství témat; tady se však omezím na jeden zvlášť klíčový komplex problémů. Diagnózy doby mají teď velkou konjunkturu, hlavně v souvislosti s chmurnými představami o budoucnosti (budiž uznáno, že nikoliv bezdůvodnými). V tomto kontextu se často mluví o nastalém rozkladu nebo možném kolapsu civilizace, ať už evropské nebo obecněji definované, ale bez dalšího pojmového upřesnění. Bylo by záhodno dostat do této debaty náležitě vypracovanou civilizačně-analytickou perspektivu. A to se týká – jak to teď vidím – hlavně dvou tematických okruhů. Jednak potřebujeme civilizační pohled na geopolitiku či mezinárodní vztahy (druhý výraz je trochu matoucí, protože odráží anglosaskou záměnu států s národy), a to v mnohem diferencovanější verzi než tomu bylo u Huntingtona, jehož kniha o střetu civilizací byla vlastně medvědí službou – dělala civilizacím negativní reklamu. Nebylo od té doby napsáno mnoho relevantních prací o této tematice, ale za zmínku stojí kniha Petera Katzensteina, *Civilizations in World Politics – A Plural and Pluralist Perspective*, vydána v roce 2009. A za druhé by se civilizacionisté více zajímat o ekologii a ekologické dějiny, a vůbec o mezisvět mezi přírodními a společenskými vědami. V té souvislosti bych na konec chtěl upozornit na česko-kanadského autora, který sice v České republice není neznámý, ale rozhodně by si zasloužil širší zájem. Václav Smil působil dlouho na University of Manitoba a napsal asi čtyřicet knih (první český překlad vyšel až v roce 2013). Jedná se o mezioborový přístup zakotvený v přírodních vědách, ale dvě poslední knihy – *Energy and Civilization*, 2017, a *Growth: From Microorganisms to Megacities*, 2019 – mají významné styčné body s tematikou společenských věd, a v neposlední řadě se srovnávacím studiem civilizací.

DOI: 10.14712/23363525.2020.23

Jiří Šubrt: *Individualism, Holism and the Central Dilemma of Sociological Theory*. UK: Emerald Publishing Limited, 2019, 183 pp.

Dr. Jiří Šubrt addresses the central dilemma of sociological theory in his 2019 monograph entitled *Individualism, Holism and the Central Dilemma of Sociological Theory*. What exactly is the central dilemma of sociological theory? The answer lies directly in Šubrt's title – individualism versus holism. Sociological theory continues to struggle with a reconciliation of the individual's role within society and Šubrt recreates a dialogue between various sociologists in each camp and provides interpretations that offer possible solutions to this dilemma.

Šubrt's divides *Individualism, Holism and the Central Dilemma of Sociological Theory* into three chapters; the first chapter addresses and defines sociological theory, in the second chapter he outlines his main argument between the two schools of individualist and holist thought on theoretical thinking in sociological theory, and finally in chapter three he outlines the duality and dualism of these two previously mentioned theories. Šubrt explains that historical analysis often analyzes how individual actors can have far-reaching effects on society at large and historians view the occurrence of social phenomena as a result of a chain of individual actions, whereas sociology tends to ascribe social phenomena to supra-individual forces. While many social developments requiring analysis of general trends can be explained by a holistic approach, some developments must be explained through analysis of individuals who enacted these developments. Sociological theory lacks adequate explanation of the role of the individual in social theory; yet, sociologists such as Max Weber, Vilfredo Pareto, and Robert Michels have given attention to the role of powerful individuals, such as leaders and elites, since their role in influencing society is undeniable. Individual actors, according to Šubrt, can have far-reaching effects, not only in positive ways but also in negative ways. There might be an "outstanding" leader in one instance, while there could be a tyrant and dictator in other instances.

Šubrt denotes that within the central dilemma of historical sociology, there is little regard from each polar view for the other view. Individualist theory assigns primacy to individual free-will while holistic/collectivist theory assigns primacy to society at large. Collectivists tend to ignore individual free will, while individualists tend to ignore large-scale societal influence in favor of promoting individual free-will. *Individualism, Holism and the Central Dilemma of Sociological Theory* provides an overview of sociological theory and the dichotomy of individualism and holism in sociological theory. It provides clear and concise information for sociology students at both the undergraduate and graduate level while staying focused on what Šubrt considers the central dilemma of sociological theory. Šubrt focuses most of his analysis in *Individualism, Holism and the Central Dilemma of Sociological Theory* focuses on how to reconcile these two poles in sociological theory into a third solution that brings both theories together and creates a single path. Šubrt introduces central theorists in collectivist theory such as Peter Berger and Thomas Luckmann and critiques them, while drawing influence from Durkheim's *homo duplex* theory. As in other works written by Dr. Šubrt, he gives in depth attention to social roles and the role they play in sociological theory. Šubrt's draws from Anthony Giddens's theory of structuration, which he considers to be an exemplary model uniting both individualist and holistic theory. Šubrt's monograph works as a good source for a brief outline of the main schools in sociological thought, the different paradigms within the field of sociological theory and the various sociologists devoted to sociological theory and provides a brief outline of their school of thoughts.

Šubrt provides a general definition of theory from a sociological point of view. He offers the analysis that sociological theory has many different definitions, can shape reality by influencing what empirical research later focuses on, and is reductive in the sense that theory can never fully grasp the entire reality of a situation but instead must be selective and draw certain conclusions based on only part of reality. In this sense, sociological theory is a "rational interpretation

of phenomena in a particular field” and “an attempt to identify and interpret [these phenomena] in an idealized and abstract way”. Thus far, according to Šubr, sociologists have not addressed the dualism between individualism and holism in a satisfactory way. Šubr does not attempt to develop any new concepts or explanations or produce a new hypothetically tested sociological theory in *Individualism, Holism and the Central Dilemma of Sociological Theory*. Instead, the central focus in his monograph is to highlight the already existing and substantive theories related to the dualism of holism and individualism and attempt to resolve already existing theoretical questions. Šubr describes his approach as “eclectic-reconfiguration”.

Individualism, Holism and the Central Dilemma of Sociological Theory demonstrates that sociology is not only a social science but has characteristics that align it with other disciplines such as history, philosophy, the classics and other disciplines in the humanities. One of the most compelling parts of his monograph is a section devoted to defining metaphors and explaining their role in human lives and sociological theory. This is connected to his definition of theory, which he describes as something that does not encompass all of reality, but instead draws from reality to explain some phenomena in the same way that stories and metaphors have for humans since pre-history. Šubr’s approach itself feels like a story as he gives the historical context and background of metaphorical thought-frames, such as Socrates’ examination of the self, interpretive sociology, hermeneutics, phenomenological sociology, and the development of qualitative sociology.

Within the historical context which Šubr provides, he provides significant background to the origins of individualist theory. He outlines that for individualism one of the more important considerations is “the idea of the relative autonomy and freedom of human individuals to decide independently on the basis of their own beliefs and opinions”. Personal autonomy was a requisite dating as far back as to the Roman era, with Roman legal code emphasizing that each citizen had a legal personality. Individualist thinkers include philosophers like Thomas

Hobbes, John Locke, Adam Smith, and Jeremy Bentham, with Max Weber being the foremost initial sociologist devoted to the school of individualism who also happened to have a background as an economist and a legal education. Šubr ties his theory of metaphors into the usage of markets in Weberian theory as the method in which relationships are formed between individuals in society. The market represents any exchange of goods or services and is the basis for all friendships, marriages, and other social contracts between people. Adam Smith and Randall Collins emphasized the importance of the market in forming social contracts as well. Aristotle, the church, and medieval thinkers used the metaphor of a body to explain, categorize, and understand society and its functions, as well as later metaphors were used to compare society to a machine with people during the Medieval and Enlightenment eras viewing God as the maker of the machine.

Throughout the book’s entirety is a general theme of dualism with the very nature of sociology having dualistic theories, not only in the case of individualism and holism. There is the dichotomy of qualitative and quantitative analysis, and a dualism between sociology as a natural science and sociology as a social science or even something closer to the humanities. Šubr’s work demonstrates that often the answer to social questions, or many questions in life, often lies in the middle when two extremes are posited opposite of each other. Three main dualisms that Šubr outlines are individual-society, macro-micro, and action-structure, with individual-society being the oldest dualistic dilemma in sociological theory. Individual-society coincides with the dualism of individualism and holism. Thomas Hobbes is a pioneer of individualist/atomist thought, as well as Brian Fay who defined “atomists” as viewing society as the sum of individual parts and being are less likely to view individuals in terms of their relationships to others. Emile Durkheim is one of the “key representatives” of holism. Holism provides the interpretation that individuals are influenced by supra-individual societal forces and that individuals do not exist outside of those forces. Derek Layder has the view that it is impossible for any individual to

escape societal influence while at the same time society cannot escape the reality that it is comprised of individuals with free will.

Šubrť gives significant attention to theories and views associated with Durkheim and Weber, arguably denoting that there exists a dualism with these two individuals. Durkheim represents holism and macro-scale sociological interpretation whereas Weber represents individualism and arguably micro-scale level sociological interpretation. Weber and Durkheim share another dualism in theories associated with them, one between nominalism and realism. Nominalism is the notion that certain social concepts such as social roles, organization, etc., do not inherently exist in their own right and instead are concepts that have more significance in intellectual discussion with the only things that really exist are people and their actions, whereas realism is the notion that these concepts are in fact real and represent reality. Sociolinguists such as George Ritzer propagate that norms and values are more subjective while laws, the state, and bureaucracy are more material and real. Nominalism is associated with Durkheim whereas realism is associated with Weber. Weber's views on realism combined with his support of individualism suggest he has a more intricate understanding of the roles of individuals and their actions in relation to society than Durkheim's holist approach. Another similar and related dualism is between micro and macro level analysis of society. Durkheim focused more on the macro-social level, meaning focusing on "self-preserving entities" such as culture, the state, the economy, whereas the micro-social level focuses on things such as the self and social roles. Šubrť is particularly interested in social roles and how they bridge the gap between the individual and society and potentially provide the link needed to bring the dualism of individualism and holism together. Randall Collins argues that the dichotomy of micro- and macro-level phenomena is misleading and he instead suggests that macro-level phenomena may in fact be made up on micro-level phenomena with each level influencing and shaping each other from both directions, further supporting Šubrť's argument that there is a link of individualism to holism.

Šubrť offers current solutions to the dilemma of individualism and holism, most notably social roles. One possible link between individualism and holism and the theory of social roles promoted by Ralph Linton. Individuals carry out social roles when there are expectations that society places on individuals and social roles help individuals carry out those social expectations. These social roles might be the bridge and link that brings micro- and macro-level sociological processes together. Social roles relate back to Šubrť's analysis on metaphors and their ability to explain social actions. Social roles are metaphorically compared to the theater, where actors play certain roles, and humans as individuals are also playing certain roles within society. The four main points about social roles are 1) social roles are metaphorically compared to theatrical roles, 2) individuals play multiple roles, 3) individuals play some roles unknowingly, and lastly 4) roles can cause conflict. Actions carried out by social roles help to reinforce institutions and societal structures, and those structures do not exist outside of social actions. Simply put, societal structures are not separate functions that influence social action in their own right, but instead exist because of social actions reinforcing their existence, while simultaneously structuralists view institutions and societal structures as superior to social roles. Šubrť uses another metaphor to draw a comparison stating that structuralists view society like a game and the game is shaped by certain rules and regulations that shape the way the game takes place, and societal structures shape social roles in the same top-down approach. However, in the same way that individuals subordinate themselves to certain structures, they also have the ability to change and shape structures in new ways and later subordinate themselves to those. While individuals choose to follow the rules and keep institutions in tact in many cases, they are not passive participants to those structures and have ability to influence them. Šubrť references an interesting notion promoted by Arnold Gehlen stating that humans need societal structures because we lack instincts that guide our behavior compared to other animals so to compensate for this, we have created and rely on institutions, and social roles

are the “building blocks” of institutions. There exists another dualism between social roles that roles simultaneously enable and facilitate human behavior while at the same time they regulate and constrain it.

These roles are created and maintained through acts of imitation, expectations, positive and negative reinforcement, learning, and through visual representation in media that further encourages and supports how certain roles look. Šubrť’s analysis of social roles provides the most compelling argument pertaining to the rectification of the dilemma of individualism and holism. It illuminates humanity’s desire for rules and to be accepted. Expectations and mimicry influence the existence of social roles and individuals ultimately enact them. While social roles influence institutions, and Šubrť posits that institutions and social structures are superior to social roles, his analysis of social roles also illuminates how expectations and norms appear to come from micro-level social processes and expectations within social roles and the institutional influence appears hidden. Social roles are so deeply entrenched into our beings because the “game” in which these rules are set is played out daily and continuously being reinforced. Social roles can be influenced by class and “power relations and control hierarchies” and can be very individual, with some people taking those roles more seriously than others depending on the personality of the individual and the environment which they grew in. Šubrť makes a special reference to Ralf Dahrendorf’s *Homo sociologicus* by summarizing Dahrendorf’s view as follows, “the core problem can be expressed simply: human beings play, for most of their lives, social roles linked to social determination, coercion and pressure to conformity. If they play these roles in the desired way, which means according to others’ expectations, they are accepted and remunerated. On the other hand when these expectations are not met, they are punished, excluded, and have punitive sanctions imposed on them.” Berger and Luckmann further explain social roles and their place in society and how institutions are in essence realized through social roles. The significance of institutions varies depending on each time

period in history, with certain institutions losing importance over time. Nonetheless, Institutions are created by individuals and their social roles and are reinforced from each generation to the next, and in turn these institutions influence social roles, with each individual supporting societal institutions through internalizing social roles.

Interest in social roles dissipated in the 1970s due to a rise and emphasis on the importance of the individual and the popularization of the view that people are all free agents with our own thoughts, emotions, and actions. Emphasis on personal identity and emotions, man as a worker/economic actor (what Šubrť describes as *homo oeconomicus*), and developments in other fields such as evolutionary psychology, sociobiology, and ethology have overshadowed the importance of roles. Šubrť understands why social roles might be hard for people to accept, especially in a culture where there is significance place on individual thoughts and actions and it is hard for individuals to want to give up the belief that they have agency in their actions in favor of the belief they are instead subjected to societal and institutional influence into various roles. Šubrť gives a solution to this by stating that it is not social roles themselves but instead that individuals are *playing* those social roles. Humans are metaphorically actors who are playing roles, some to a more sufficient degree than others depending on expectations, personality, and ability. Social roles exist, but we as individuals have the opportunity to rise to the occasion and play that role and we have freedom within that role to conduct individual action. In Šubrť’s own words, “role-playing is what makes possible the interrelationship of individual goals, wishes, and preferences on the one hand, with social demands, structural pressures and functional imperatives on the other”. Šubrť has significant faith backed up by significant evidence in social roles being a possible connector between individualism and holism.

In *Individualism, Holism and the Central Dilemma of Sociological Theory*, Šubrť outlines the various and numerous dualisms within sociological theory and emphasizes the dualism of individualism and holism, citing this as

the central dilemma of sociological theory. The dilemma of individualism and holism is representative of other dualisms within sociological theory such as the dualism of micro- and macro-level sociological processes, nominalism versus realism, action versus structure, among other theories. The main dilemma of sociological theory in essence becomes finding a way to reconcile smaller scale processes and intricate workings within society with large-scale sociological processes and finding a link to bring both sides together, forming a continuum, such as one propagated by sociologist George Ritzer. Šubrt's work in *Individualism, Holism and the Central Dilemma of Sociological Theory* is unique in the sense that it does not provide a fundamentally new argument but instead relies on existing theories to create a more concise and clearer understanding of the central dualism of individualism and holism in sociological theory and provides a significant and thorough overview of sociologists and other social theorists who have contributed to resolving this dilemma, while making sense of it in his own way that helps the reader make connections that otherwise might not have been obvious. With so many dualisms outlined by Šubrt within sociological theory, one wonders if there is a possibility to come to one single interpretation of one of these dualisms. After reading the thorough overview of sociology's many dualisms and the multiple interpretations of every given theory, the central theme of sociological theory appears to be one of contradiction. A fully reconciled and single interpretation of society is a lofty goal and one that might not ever be reached, considering the dualistic nature of sociological theory itself. The debate between holism and individualism lives on and is still not reconciled; however, Šubrt's work provides yet another crucial step in this reconciliation and provides the reader with more understanding and insight into various ways that this reconciliation might take place.

Haylee Behrends

DOI: 10.14712/23363525.2020.24

Hynek Jeřábek: *Úspěšné ženy ve stínu slavných mužů: Příběhy pěti žen, které ovlivnily podobu sociologického výzkumu.*

Praha: Karolinum, 2019, 101 s.

Hynek Jeřábek: *Má sociologická dobrodružství. Lidé, místa, vědecká setkání.*

Praha: Slon, 2019, 216 s.

Dvě recenzované knížky, konkrétně *Úspěšné ženy ve stínu slavných mužů* a *Má sociologická dobrodružství*, obě vydané v prosinci roku 2019 profesorem sociologie Hynkem Jeřábkem, mají mnoho společného. Jde o rozsahem nevelké publikace zaobírající se silnými životními příběhy. První obsahuje osudy výjimečných žen a druhá nevšední zážitky, chcete-li sociologická dobrodružství, která prožil sám autor. Obě pojednávají o lidech, kteří autora nějakým způsobem oslovili, nějak nasměrovali jeho život. Především se ale jedná o prezentaci reálných událostí a vědeckých výzkumů v odlehčené, civilní podobě, jež potěší odborně zaměřeného čtenáře souhrnem málo známých faktů, zároveň je však vstřícná i vůči široké veřejnosti. Ta se může prostřednictvím obou knih seznámit se zákulisím sociologického výzkumu přijemně čtivou formou, ve standardní akademické literatuře obvykle nedostupnou.

Publikace *Úspěšné ženy ve stínu slavných mužů* představuje pětici žen, které viditelně přispěly k sociologickému výzkumu v průběhu dvacátého století. Výsledky práce těchto badatelů jsou ve velké míře stále využívány současnými výzkumníky, čerpajícími zkušenosti z jejich metodologických učebnic a studií. Publikace se prezentuje jako soubor medailonků profesionálního, ale částečně též soukromého života pěti výrazných osobností, které se staly autorkami nebo spoluautorkami myšlenek a výzkumů nadále tematicky aktuálních i v dnešní době, ačkoliv mezitím se společnost značně proměnila.

První z pěti žen je Florence Kellyová. Její životní příběh nás zavede do Chicaga na konci 19. století, kde se účastnila aktivit komunitního centra Hull House. Proslavila se účastí na výzkumu chudinské části Chicaga v letech 1892 až 1894. Výsledkem této práce byla proslulá publikace *Hull House Maps and Papers*, vydaná v roce 1895. Florence Kellyová spolupracovala

s federálním úřadem práce jako inspektorka, a zapojila tedy data sesbíraná pro účely federálního statistického šetření ve státě Illinois do publikačního projektu komunního centra Hull House.

Sběr dat byl zaměřen na práci dětí, chudobu a nezaměstnanost, tento projekt bychom dnes mohli označit termínem „social survey“. Nicméně primárním cílem aktivity bylo seznámit obyvatele města s reálnou situací v jeho nejzanebanějších oblastech, o niž běžní obyvatelé jiných městských částí neměli ani tušení. Projekt Hull House byl inspirován podobnou studií Charlese Bootha v Londýně z let 1889 až 1891, přebíral rovněž jeho metodologii a způsoby prezentace výsledků. Součástí zmíněné publikace byly skutečně i dvě velké barevné mapy znázorňující rozdělení území dle různých ukazatelů. První mapa zobrazovala příjmové skupiny a druhá národnostní menšiny v barevných plochách. Mapy doplňovala fotografická dokumentace těch nejchudších oblastí, což ještě umocnilo představení společenské naléhavosti tématu. Není bez zajímavosti, že kolegyně se snažily Florence Kellyovou přesvědčit, aby zvolila úspěšnější způsob prezentace a mapy zmenšila. Nicméně mapy zůstaly ve velkém formátu, což přispělo k zájmu obyvatel Chicaga o danou problematiku a dnešním badatelům to připomíná zásadní úlohu způsobu prezentace dat.

Příběh Vivian Palmerové, druhé z pěti úspěšných žen v historii sociologie, skrývá určitá tajemství. Objevila se doslova odnikud, dokonce není známé ani přesné datum jejího narození. Začala pracovat jako metodoložka na projektu společenskovedního komunitního centra univerzity v Chicagu. Z tohoto období se dozvídáme zajímavé detaily o její spolupráci s Robertem E. Parkem a E. W. Burgessem. V rámci své metodologické role poskytovala metodickou a technickou výpomoc doktorandům během jejich badatelských aktivit v terénu a školila je v metodách výzkumné práce. Současně také pracovala na metodologické studii, kterou v roce 1928 vydala jako jednu z prvních příruček k empirickému výzkumu v sociologii, a to pod názvem *Field Studies in Sociology A Student's Manual*. Můžeme se v této souvislosti oprávněně ptát, do jaké míry má právě tato

žena zásluhu na slavných klasických výzkumech chicagské školy, když všechny provázela po metodologické stránce...

Marie Jahodová, třetí z pěti významných žen sociologického výzkumu, vystudovala sociální psychologii na univerzitě ve Vídni a v roce 1932 úspěšně zakončila studium doktorátem. Nejznámějším dílem, na němž se podílela spolu s manželem Paulem Lazarsfeldem a statistikem a právníkem Hansem Zeiselem, byl výzkum masové nezaměstnanosti v Marienthalu. Jednalo se o kolektivní projekt, nicméně vzhledem k jejímu sociálně-psychologickému zázemí a dalším faktům, máme možnost uvažovat o mnohem větším reálném podílu Marie Jahodové na celém projektu.

Marie Jahodová se osobně přesvědčila o nepřijemnostech a ústrcích spojených s totalitním režimem, když musela v roce 1936 čelit perzekuci ze strany rakouského státu. Byla dokonce zatčena, naštěstí se jí však díky podpoře ze zahraničí podařilo již po půl roce věznění opustit Rakousko, ještě před příchodem nacistů. Ve Velké Británii provedla etnografickou studii komunity Quakerů, nazvanou *Nezaměstnaní při práci*. Krátce po válce odjela do USA, kde získala místo profesorky sociální psychologie na univerzitě v New Yorku. Na půdě tohoto výzkumného centra byla provedena řada studií, na kterých se Marie Jahodová podílela. S Theodorem Adornem spolupracovala na projektu „Authoritarian Personality“ a také se podílela na studii o antisemitismu v rámci rozsáhlého projektu „Studies in Prejudice“. Po návratu zpět do Evropy získala profesuru na Brunel College a posléze založila výzkumné centrum pro mezilidské vztahy na univerzitě v Sussexu.

Herta Herzogová je čtvrté jméno ve výčtu úspěšných žen na poli sociologického výzkumu. Také ona nejprve studovala ve Vídni. Její disertační práce se zaměřovala na rozpoznání charakteristik osob podle jejich hlasového projevu, nazvala ji *Stimme und die Persönlichkeit (Hlas a osobnost)*. Při realizaci této studie ji v roli konzultanta významně podpořil P. F. Lazarsfeld. Po jeho odjezdu do USA a rozvodu s Marií Jahodovou se za něho Herzogová provdala. Z Rakouska do Spojených států se vystěhovala také ještě před začátkem války.

Dosáhla úspěchu v akademickém světě a později i v oblasti komerčního výzkumu. Herta Herzogová se věnovala výzkumu posluchačů rozhlasových pořadů tzv. soap operas a její jméno bývá spojováno s teorií gratifikace. Známou se stala autorčina studie na téma „Co vlastně víme o posluchačkách dopoledních rozhlasových seriálů?“

Herta Herzogová se podílela rovněž na projektu a knize *Invaze z Marsu*. Na podzim 1938 zahájila sérii rozhovorů, které měly zjistit reakci posluchačů na rozhlasovou dramatizaci Orsona Wellesa o invazi Martanů na Zemi. Interpretace rozhovorů byla založena na pojmu „critical ability“ (kritický úsudek), tedy na schopnosti posluchačů zhodnotit, jak moc jsou pravděpodobné informace, jež se objevily ve vysílání. Učinila v té době významný závěr, že i lidé se schopostí kritického úsudku jsou schopni vyhodnotit situaci mylně, obzvláště když jejich blízké okolí již podleho panice. Hynek Jeřábek na základě nejnovějších výzkumů ukazuje, že Herta Herzogová vyvinula a jako první použila metodu zaměřovaného rozhovoru („focused interview“). V pozdějších letech byla pak tato metodika uvedena do odborných časopisů a v akademickém prostředí kodifikována jinými výzkumníky. Jeřábek prokazuje, že ti začali tento typ rozhovoru používat až o několik let později než Herta Herzogová.

Závěrečnou fází své dlouhé výzkumnické kariéry (od roku 1943 až do šedesátých let 20. století) strávila Herta Herzogová v komerčním výzkumu, kde byla vedoucí motivačního výzkumu a reklamy. Později, po přestěhování do Evropy se svým druhým manželem, vlastně až po jeho smrti, prováděla analýzy diváckého vnímání populárních amerických televizních seriálů v Německu a Rakousku. A ještě později, v roce 1994, realizovala výzkum týkající se antisemitismu. Další zajímavé podrobnosti najde čtenář v recenzované publikaci.

Pětici žen uzavírá neméně významná badatelka s ojedinělým životním příběhem, Elisabeth Noelle-Neumannová. Vzhledem k tomu, že pocházela z Berlína, kde se narodila do velmi bohaté a vážené rodiny, nabízely se jí ty nejlepší možnosti ve vzdělání. V osobě své prateřky a kmotry našla velký vzor, který cílevědomě

následovala prakticky po celý život. Základy kritického uvažování dostala už v maturitním ročníku na soukromé střední škole v Salemu od Kurta Hahna, jenž svým žákům odhaloval budoucnost, která čeká Německo pod vedením Adolfa Hitlera. Ukázalo se, že předpovědi budoucnosti někdy mohou docela spolehlivě fungovat. Podobný osud Evropy tušil také Friedrich August von Hayek a popsál jej ve své knize *Cesta do otroctví*.

Životním plánem Elisabeth Noelleové bylo stát se žurnalistkou. Studia zahájila v Berlíně a po dvou letech odjela na stáž do USA. Akademický rok 1938/39 strávila na univerzitě v Missouriu, kde se věnovala výzkumu veřejného mínění. Studium v Americe zakončila okružní cestou kolem světa ještě před začátkem druhé světové války. Svého rozhodnutí pracovat jako novinářka se nevzdala, přestože žila v nacistickém Německu. Neměla to z mnoha pochopitelných důvodů snadné. Ještě mnoho let po válce se musela bránit nařčení ze spolupráce s nacistickým režimem, naštěstí úspěšně. Když se ucházela o novinářské místo, dostala od šéfredaktora doporučení, že si má udělat doktorát, protože to zvýší její šance v pozici redaktorky. Elisabeth tedy strávila tři měsíce psaním disertace s názvem *Americké výzkumy veřejného mínění pro politiku a tisk*. Tu hned po obhájení doktorátu na jaře 1940 publikovala knižně, přičemž se prodalo všech 2000 výtisků.

Elisabeth pak v dubnu 1940 nastoupila svou novinářskou dráhu. Dva roky nato, to již byla zaměstnána v dalším periodiku, byla v dubnu 1942 požádána ministrem propagandy Goebbelsem, aby se stala jeho osobní asistentkou. Můžeme se domnívat, že důvodem této žádosti byla její disertační práce. Elisabeth Noelleová se zachránila paradoxně tím, že velmi vážně onemocněla. Když se ke konci roku 1942 uzdravila a vrátila se do práce, tak už její angažmá nebylo na pořadu dne. Ke konci války se znovu setkala s rodinou a se svým přítelem, novinářem Peterem Neumannem, v univerzitním městě Tübingen na jihu Německa. Blízko odtud, v malém domě na břehu Bodamského jezera v městečku Allensbach, vybudovala spolu s manželem Erichem Peterem Neumannem v letech 1947 až 1949 jeden z nejvýznamnějších výzkumných

ústavů v Německu *Ústav pro výzkum veřejného mínění (Institut für Demoskopie in Allensbach)*. Další pokračování příběhu Elisabeth Noelleové byly spojeny právě s tímto výzkumným ústavem, se souběžně probíhající prací novinářky, s konzultacemi pro politiky a také s profesurou v oboru mediálních studií na univerzitě v Mohuči.

Druhá z recenzovaných knížek s názvem *Má sociologická dobrodružství. Lidé, místa, vědecká setkání* představuje rekapitulaci profesionální dráhy autora, pojatou s nadhledem člověka, který má dobré důvody ohlížet se zpět. Publikace je složena z patnácti příběhů výzkumných projektů, jež zahrnují i jejich překvapivé nebo úsměvné momenty. Na začátku přitom dostaneme jedinečnou příležitost nahlédnout detailněji do dění v prostředí akademické sociologie těsně před rokem 1989, tedy takzvané „před revolucí“. Zajímavým způsobem jsou zde zachyceny děje předcházející budoucímu zhroutilí systému, a to ve velmi specifické skupině, totiž mezi členy Československé sociologické společnosti. Období těsně před tímto velkým mezníkem se vyznačovalo určitou změnou poměrů, která napovídala, že se něco děje na všech úrovních společnosti. I když v dané době ještě nikdo z účastníků neměl tušení, do jakých reálných změn tento jemný náznak opravdu přeroste. Každopádně nám takováto retrospektiva umožní udělat si obrázek o tom, jakým způsobem události v této historicky podnětné době předznamenaly společenské dění během posledních měsíců následujícího roku 1989.

Revoluční rok 1989 přinesl kromě naprostého vnitřního sebezpřevrácení společnosti i možnost spojit se se světem venku, což pro vědu znamenalo novou příležitost účastnit se akademické debaty v celosvětovém kontextu. Vědci mohli začít pracovat na společných projektech se svými zahraničními kolegy. Jedním z prvních takto orientovaných programů byl mezinárodní projekt profesora Petera Katzensteina z Cornell University z Ithaky v USA. Ten se zaměřoval na budoucnost Evropy a zejména na roli Německa ve sjednocujícím se kontinentu. Projekt soustředil práci sociálních vědců z různých oborů a umožnil tak vznik dvou knih: *Tamed Power: Germany in Europe a Mitteleuropa. Between Europe and Germany*. Okolnosti provázející

vznik uvedených studií popisuje Hynek Jeřábek pohledem člena mezinárodního týmu.

Kromě toho, že spolu mohly začít spolupracovat vědecké kapacity na mezinárodní úrovni, začala se úspěšně probouzet i spolupráce studentů v rámci výměnných programů a v neposlední řadě se otevřela možnost navštěvovat archivy a knihovny v cizině. Kostnická knihovna byla jedním z takových inspirativních míst. A právě zde, pod dojmem přítomnosti reprezentativních knih, stovek časopiseckých článků a archivních pramenů, dozrálo autorovo rozhodnutí o tématu habilitační práce. Tím se stal Paul F. Lazarsfeld a jeho komunikační výzkum.

Další kroky Hynka Jeřábka vedly do Institutu pro demoskopii Elisabeth Noelle-Neumannové v Allensbachu. Tento výzkumný ústav dodnes pokrývá široké spektrum mnoha oblastí sociálního výzkumu, od průzkumů trhu přes politické průzkumy až po teoreticky zaměřené studie. Samotná jeho zakladatelka byla nejenom předsedkyní WAPOR, Světové organizace pro výzkum veřejného mínění, nýbrž dlouhá léta také poradkyní Konráda Adenauera a později i Helmutha Kohla. Návštěva podobné instituce může tedy kromě informací o komunikačních projektech vypovědět mnohé o roli výzkumů veřejného mínění v reálné politice a řízení státu.

Další cesta k napsání habilitačního spisu o Lazarsfeldovi a jeho komunikačních výzkumech zavedla autora nevyhnutelně do *Archivu Paula Lazarsfelda* ve Vídni. Tuto instituci vybudoval Paul Neurath a právě on byl v té době schopen poskytnout potřebné informační zdroje pro dokončení Jeřábkovy habilitační práce. Při té příležitosti jsou nám odhaleny i překvapivé souvislosti vzniku disertační práce Paula Neuratha, která vznikla na základě jeho věznění ve dvou koncentračních táborech: *The Society of Terror: Inside the Dachau and Buchenwald Concentration Camps*.

Události 11. září 2001 odhalily nejen důvod, proč zůstává Lazarsfeldův odkaz stále živý. Na základě rychlé reakce spontánně vytvořeného malého týmu zaměřeného na neobvyklou situaci byl prakticky z hodiny na hodinu spuštěn nový „hasičský projekt“, ve standardní řeči „mezinárodní srovnávací výzkum“. Ale proč

se mu říká „hasičský“? Protože k ohni je také potřeba spěchat, stejně jako si musíme pospíšet se zachycením živých reakcí na neobvyklé události, jejichž síla působí jen krátký čas. V takto zrychlené době bývají lidé ochotni o tématu diskutovat celé hodiny, což je ideální chvíle pro zahájení sběru dat pro sociologický výzkum. Jde o výjimečnou konstelaci, kdy jsou lidé ochotni sdílet svoje názory více než kdy jindy a tento potenciál byl výzkumným týmem při zmíněné příležitosti skutečně plně využit. Výsledky byly publikovány ještě v listopadu 2001 paralelně česky a anglicky, jmenovitě v knize s příhodným názvem *11th September: Mezinárodní internetový komunikační výzkum*.

Po dramatických událostech si společně s autorem trochu vydechneme v slunném letním prostředí metodologických seminářů v Cadenabbii u jezera Lago di Como v bývalém letním sídle kancléře Adenauera. Tato setkání měla vždy příjemnou diskuzní atmosféru a byla na nich projednávána metodologická témata. Na jednom z těchto seminářů vystoupila Elisabeth Noelle-Neumannová s příspěvkem na téma vztahu demokratických svobod a štěstí.

Kromě komunikačního výzkumu, který je jedním z klíčových Jeřábkových témat, se dozvídáme rovněž informace ze zákulisí výzkumu jevu tak citlivého, jako je péče o seniory v rodinách. Na jednu stranu se lze domnívat, že péče o seniory se bude vyznačovat shodnými charakteristikami rodin ve všech zemích, jež byly do příslušných výzkumných aktivit zapojeny. Nicméně skutečné výzkumy ukázaly významný rozdíl mezi populacemi Nizozemska a USA v porovnání s Českou republikou. Detailní výsledky této studie na téma rodinné soudržnosti byly publikovány v kolektivní monografii *Mezigenerační solidarita v péči o seniory*.

V roce 2013 se u nás konala historicky první svobodná přímá volba prezidenta a při četbě dalších stránek autorovy knihy jsme zataženi do tehdejšího politického vření více, než by se u sociálního vědce dalo očekávat. Na základě tehdejší studie založené převážně na mediálním bádání vznikl příspěvek pro konferenci WAPOR s názvem „Fenomén Schwarzenberg“. Tento text byl následně vydán jako článek v časopisu *Naše společnost* pod názvem „Mediální obraz

Karla Schwarzenberga v tištěných denících před prezidentskými volbami 2013“. Autorova osobní zaujatost tématem je evidentní, nicméně i výzkumníci jsou lidé a mají své politické preference. Na celé situaci je dobře viditelné, že existují historické okamžiky, kdy se stává nesmírně obtížným zůstat pouhým neutrálním pozorovatelem probíhajícího dění...

Po hmatatelné deziluzi z prezidentských voleb nastává čas pro změnu výzkumného tématu, která definitivně zanechala problematiku voleb v propadlišti dějin. Nová inspirace přivedla Hynka Jeřábka do knihovny Humboldtovy univerzity v Berlíně, kde se mu naskytl fascinující překvapení v podobě originálního vydání monografie *The Philadelphia Negro*. Překvapivost objevu spočívala nejenom v rozsáhlosti a detailním rozpracování metodologických postupů publikace, ale především v datu jejího vydání roku 1899. Za tímto číslem se skrýval a na odhalení čekal nový počátek americké empirické sociologie ještě před slavnou Chicagskou školou, jejímž zakladatelem byl Wiliam Edward Burghard DuBois. Toho můžeme směle považovat za hlavního představitele první sociologické školy v USA. Tím řada překvapení ovšem ještě zdaleka nekončí, neboť tento muž nebyl bílé pleti. Jaký vliv měla taková skutečnost na jeho akademickou práci v prostředí USA na konci devatenáctého a na počátku dvacátého století, je v Jeřábkově podání skutečně dramatické čtení. Právě berlínské dobrodružství v Humboldtově knihovně snad přispělo k tomu, aby se na takto významného výzkumníka nezapomínalo.

Hynek Jeřábek se kromě představení výsledků vlastní práce nezapomíná „pochlubit“ úspěchy „svých“ studentů a doktorandů, jimž ale vždy přiznává jejich osobní podíl na společné práci. Tento rys spravedlivé deklarace autorství vlastně provází a spojuje obě publikace. Na stránkách první knihy, shrnující výzkumnou práci pětice žen v sociologickém výzkumu, autor poukazuje na všechny problematické okamžiky, které doprovázely přiznání autorství textů i metod ženám. V obou publikacích je dobře viditelná snaha sdělit světu, kdo je skutečným autorem slavné *Invasze z Marsu*, ale najdeme zde rovněž další odhalení skrytých pravd. Stejným způsobem se dozvídáme i nepřijemnou pravdu

o zapomenutém zakladateli empirické sociologie, který po dlouhá léta pro odbornou sociologickou veřejnost v USA neexistoval jen proto, že nebyl běloch. Současná realita je ovšem taková, že dnes má DuBois svoje vlastní diskuzní sekce na sociologických konferencích, ale jako autora Invaze z Marsu máme dosud zafixované jiné jméno, než jaké si s údivem přečteme v recenzované knize.

Co říci na závěr? Z obou publikací, o nichž zde referujeme, je patrná snaha jejich autora porozumět světům a motivacím aktérů, se kterými se na jejich stránkách setkáváme. Kdo přesně byli a jsou Peter Katzenstein, Elisabeth Noele-Neumannová, Paul Lazarsfeld, Marie Jahodová, Paul Neurath, Herta Herzogová, Elihu Katz? Každý z nich se stal součástí nejméně jednoho z příběhů, o nichž knížky vypravují. Vlastně nejbližším spojením obou drobných publikací zůstává právě vyprávění příběhů ze života úspěšných žen, na něž se zapomnělo, stejně tak jako příběhů z autorova výzkumnického života. A protože lidé příběhy milují, lze očekávat, že se obě knihy setkají se zájmem studentů i studentek, výzkumníků a výzkumnic, čtenářů i čtenářek.

Šárka Tesařová

DOI: 10.14712/23363525.2020.25

**Barbora Půtová: *Antropologie turismu*.
Praha: Karolinum, 2019, 217 s.**

Kulturní antropoložka a historička umění Barbora Půtová ve své zcela nedávno vydané knize *Antropologie turismu* si klade za cíl seznámit především odbornou čtenářskou obec s velice aktuálním tématem turismu, respektive s jeho zakotvením v moderní antropologii. Autorka si vybrala problematiku, která je skloňována pozitivně i negativně, ať již v odborných kruzích, či mezi obyvateli měst, jichž se turismus týká. Půtová se v rámci činnosti na akademické půdě zajímá mimo jiné o témata spojená s kulturním dědictvím, přičemž právě tento široký záběr ji umožňuje psát knihu z pohledu odborníka na danou oblast a zároveň zapojit pozici angažovaného občana žijícího přímo v centru

turisticky velmi exponované Prahy. Jiné publikace podobného ražení dosud v českém jazyce napsány nebyly, což s sebou nese jistě nevýhody, pokud jde o srovnatelné výsledky, bezesporu však i výhody, neboť taková monografie může v jistém smyslu razit cestu dalším publikacím na toto téma.

Jelikož se jedná o zcela ojedinělou publikaci v českém jazyce, navíc vydanou českým autorem, Půtová záměrně zvolila velmi široké pojetí a kniha se nesoustředí pouze na jediné téma. Vzhledem ke skutečnosti, že problematika antropologie turismu není v českém jazyce v podstatě odborně nijak zpracována, představuje každá kapitola částečně samostatnou část rozsáhlejšího spektra. Kniha tak není pouhým souhrnem či letným seznámením s antropologií turismu jako samostatným odvětvím antropologie, nýbrž především historickým exkurzem do počátků turismu, včetně objasnění jeho vzniku. Autorka se při svých odborných cestách do zahraničí sama částečně stává i turistou, a proto dokáže popsat obsah této role jako nedílnou součást světa turismu.

Půtová rozděluje publikaci na osm kapitol a rozhodla se v tomto směru pro velmi zdařilé členění, neboť čtenář se nejprve seznamuje se samotným vznikem moderního pojmu turismu. Vše začíná již minimálně ve starověkém Řecku a Římě, kdy movitější občané v rámci poznávacích a obchodních cest navštěvovali Egypt a další exotické země na jižní straně Středomořského moře (s. 11). O tom, že cestování má mnoho podob a neexistuje jednoznačná definice turisty, se čtenář záhy dozví na základě zmínky o poutnickém turismu. Zainteresovaní badatelé spatřují význam těchto cest nikoliv pouze ve způsobu hledání boha, jak byla vnímána středověkými poutníky, ale zdůrazňují rovněž opuštění stavu původní každodennosti a možnost vstupu do liminálního prostoru popsaného předním holandským etnologem Arnoldem van Gennepem (s. 13).

Přes kavalírské cesty šlechticů nás autorka na stránkách své knihy přesunuje do éry léčebných pobytů, především pak do přímořských lázní, které se značnou měrou podílely na rozvoji masového turismu. Ve světle nedávného krachu cestovní kanceláře Thomas Cook nejeden čtenář

jistě ocení popis vzniku prvních organizovaných zájezdů, jež měl bývalý misionář Thomas Cook v polovině 19. století na starosti. Díky síti kontaktů a precizního plánování se cestování stávalo dostupnější i pro střední třídu, a to včetně žen, pro které tak cesty do vzdálenějších lokací již z hlediska bezpečnosti nepředstavovaly nepřekonatelnou překážku. Rozvojem železniční a v polovině 20. století pak především letecké dopravy Pütová vysvětluje postupný vznik a diverzifikaci různých typů turistiky a turistických pobytů, až po dnešní válečnou, temnou turistiku a problematiku sdíleného ubytování Airbnb.

Druhá kapitola se však již nese ve zcela odlišném duchu. Pokud první kapitola byla jakousi historickou výpravou za vznikem turismu, kapitola druhá klade na čtenáře mnohem větší nároky a vzdělaná čtenářská obec zejména z řad historiků, sociologů a etnologů si zde zajisté najde svá stěžejní témata. V této souvislosti je třeba vyzdvihnout zdařilou grafickou úpravu díla, neboť v knize jsou některé myšlenky či koncepty antropologie turismu znázorněny pomocí nákrešů či grafů, které značně usnadňují pochopení určitých navrhovaných teorií. Navíc je často k tématu přiložena i fotografie z příslušného teritoria, o němž se v kapitolách aktuálně hovoří. Vzhledem k tomu, že antropologie turismu se jako samostatná subdisciplína antropologie konstituuje poměrně nedávno, autorka uvádí řadu případů, kdy si tento podobor své místo v rámci antropologie musel vydobýt. Jak Pütová zmiňuje, nelehká počáteční úloha antropologů turismu spočívala rovněž v tom, že masová turistika se začala ve světě šířit až v 70. letech 20. století, a proto badatelé před touto dobou v podstatě ještě ani neměli kompletní materiál pro svá studia k dispozici. Autorka při této příležitosti uvádí dvě jména, jež se budou v rámci studií antropologie turismu ještě mnohokrát opakovat, a to přední antropology turismu Jafara Jafariho a Valene Smithovou, kteří zásadním způsobem ovlivnili pozdější vývoj.

Komplexní a již značně deskriptivní pohled přináší třetí kapitola knihy, soustřeďující se na popis typologie turismu. Také zde, ostatně jak je pro celou tuto monografii typické, přichází Pütová s komplexním pojetím turismu a nesnaží se o zjednodušující teorie, jež se mohou nabízet.

Naopak se usiluje o jasný popis a vysvětlení, které se však může lišit podle toho, je-li na turismus nahlíženo spíše jako na určitý systém, jenž v sobě zahrnuje určitou kombinaci různých aktivit, nebo jako na jistou aktivitu jednotlivých turistů, kteří se v cílových destinacích mohou pohybovat od jednoho dne až po jeden rok. I přesto, že na formování počátků antropologie turismu měli vliv přední badatelé z různých vědních disciplín, jako jsou sociologie, historie, religionistika, i dnes dochází ke změnám, které neustále mění pohled a antropologie turismu tak nezůstává statickou a dogmatickou.

Jeden z prvních přístupů, s nímž antropologie turismu pracovala, zahrnoval vnímání klasického přechodu mezi profánním každodenním životem těžce pracujícího člověka a posvátným turistickým liminálním časem, jak jej v mnoho teoriích zpracovali významní badatelé jako Mircea Eliade, Arnold van Gennep, Victor Turner, Émile Durkheim a další.

Z hlediska moderního pojetí se v rámci tohoto přístupu tedy jedná o jakousi poutní cestu, během níž díky načerpaným zkušenostem a znalostem v cílové destinaci nastává určité kulturní a duchovní obohacení turistů. V pojetí sociokulturním dochází v rámci akulturace ke kulturnímu driftu, kdy během pobytu turisty v dané lokalitě nastávají pozitivním i negativním jevům a také k dočasné změně chování hostitele k turistům, především k těm z ekonomicky vyspělejších zemí. Těmito teoriemi se zabývají badatelé v rámci studií neokolonialismu a imperialismu, neboť na tomto poli panuje přesvědčení, že mezi hostiteli a turisty převažuje asymetrický vztah (s. 61).

Autorka se v práci zmiňuje o dalším velice aktuálním a kontroverzním teoretickém přístupu v antropologii turismu, a to utváření a formování etnických hodnot a identit v mezinárodním chápání, ale i v rámci jednotlivých hostitelských zemí. Jak Pütová uvádí, turismus v tomto případě může napomáhat při formování národní identity, zároveň však bohužel dochází ke komodifikaci kulturních jevů, tak aby se přizpůsobily turistickým potřebám. Neposlední řadě zmiňuje zcela prozaický únik od běžného do nevšedního života, kdy má turista potřebu v podstatě pouze uniknout pracovní rutině,

odpočinout si od zavedených zvyklostí a kontaktů. Zajímavá je i zmínka o přístupu k turismu jako formě posilování svého ega, získání vyššího společenského statusu a celkově k posílení vlastní identity, čemuž značně napomáhají sociální média, jejichž prostřednictvím lze sledovat pohyb osoby takřka v přímém přenosu.

Další, již čtvrtá kapitola knihy se zabývá samotnou typologií turistů. Ve velmi hrubých rysech můžeme rozlišovat v podstatě dva typy turistů, pro něž ovšem existuje dle různých typologií různé pojmenování a často se i některé rozdíl mezi nimi smazávají. Vzhledem k tomu, že turista je pochopitelně nedílnou součástí turismu, typologie turisty vznikala zhruba ve stejném období přelomu 60. a 70. let, jako se to dělo v případech typologie turismu, a její teoretické zakotvení vychází ze stejných společenskovedních oborů. Přes všechnu snahu o jasné rozdělení dle různých kritérií autorka správně na začátku kapitoly uvádí, že toto není v mnoha případech možné. Názorným příkladem je smazávání rozdílů například mezi cestovatelem, *wanderlust* turistou, batůžkářem a slovy Valen Smithové například objevitelem.

Pátá kapitola se nese v duchu turistických představ a hledání pravé autenticity v místě hostitelské země. Opět se zde dostáváme na poněkud tenký led, neboť jako vlastně celá antropologie turismu, tak i hledání autenticity představuje relativní pojem. Velmi zjednodušeně řečeno, autenticitu vnímá každý turista jinak. Co jednomu přijde jako autentický výjev, druhému může přijít jako pro turisty vykonstruovaná realita, která má plnit jeho přání a tužby, s nimiž má danou destinaci již předem spojenou. Celkově je tato kapitola psaná čtivým jazykem a doplněna mnoha konkrétními případy a různorodými představami zažívanými různými kategoriemi turistů. Jejich pohledy na danou lokalitu se tudíž mohou velice odlišovat, a to podle mnoha nej-různějších kritérií.

Za ryze pragmatický, ovšem bezesporu pravdivý lze považovat pohled na autenticitu jako na něco, co je třeba prezentovat tak, aby turista dostal, co očekává, aniž by záleželo na tom, jaká daná země ve skutečnosti je. Jak trefně uvádí autorka několika citacemi antropoložky Amandy Stronzaové hned na několika příkladech,

hostitelé při prezentování určitých částí své kultury se je snaží utvářet tak, jak se jim to zrovna hodí. Dokonce na základě momentální komunikace s hosty dochází i k takovým úpravám, které mají dosáhnout toho, aby hosté byli přesvědčeni, že dostali to, co požadují, a hostitelé měli pocit, že dokáží svou kulturu představit tak, jak sami chtějí, aniž by to přítom odpovídalo realitě.

Následující kapitola se zaobírá samotným obrazem destinace, což jsou zjednodušeně řečeno náhled a představy turisty o místě, kam pojedje, jeho utváření a změny v průběhu pobytu a rovněž jeho vlastní deskriptivní a komplexnější náhled na příslušnou destinaci poté, až se z pobytu vrátí zpět do svého každodenního života. Stejně jako v případech turistických představ o cílové destinaci, také obraz destinace samé je vytvářen na základě složité osobnosti, která si tak na pozadí svých preferencí, nálad, vzdělání apod. formuje ucelený pohled na destinaci a jistým způsobem tak vytváří její obraz. Důležitou součástí je i značkování (branding) destinace, tedy v podstatě způsob, jakým chce být destinace prezentována v mezinárodním kontextu. Ten by měl vystihovat to nejlepší z dané destinace a vytvářet ten nejlepší obraz o ní. Bohužel, stejně jako v případech pragmatických zájmů hostitelské komunity v souvislosti s autentickými představami turistů, také zde při formování značky destinace, dochází z důvodu globálních zájmů k naprosté ignoranci potřeb lokální komunity, neboť na vytváření značky se podílí globální investoři, kteří mají pro místní obyvatele jen malé pochopení.

Na interakci mezi hosty a hostiteli se podrobněji zaměřuje sedmá kapitola. Tato část monografie nám na mnoha místech připomíná skutečnost, že hostitelé nemusejí pocházet z místa, kde se turista nachází, ba co víc, často se může jednat i o cizince, kteří v dané lokalitě pouze pracují. Proto sociokulturní změny, k nimž v takových případech dochází, se často nacházejí za hranicemi předvídatelnosti. Za částečně úsměvný, ale bezpochyby pravdivý, lze považovat Doxeyho iritační index, jenž ve zjednodušené formě říká, že přes počáteční nadšení a přílivu investic do dané turisty navštěvované lokality dochází po pěti stupních až k tak negativním interakcím, že se turisté z místa vytratí a navštěvují místa jiná. Velmi diskutovaným

tématem práce pojednaným v této kapitole je také míra akulturace, respektive submisivní role hostitelů a nadměrné přijímání prvků kultur od hostů, včetně značných rozdílů mezi metropolí a ostatními oblastmi méně zasaženými turistickým ruchem (s. 137). Opět se tak v příslušných pasážích setkáváme s několikrát již zmiňovanou vykonstruovanou či přetvářenou etnicitou za cílem realizace zisku při prodeji komodit. Do tohoto okruhu patří i jakákoliv jiná činnost, která je uskutečňovaná pouze s cílem uspokojit touhy turistů. Tím se dostáváme až ke komodifikaci kultury, která její části přetváří v podstatě na zboží, jež si turisté mohou zakoupit na trzích coby zaručeně „pravé a nativní“.

Zajímavá je ovšem Cohenova myšlenka, na jejímž základě naopak není například prodej určitých suvenýrů považován za úpadek kultury, nýbrž za jednu z možností, jak tradiční části kultury zachovat a v některých případech dokonce znovu oživit pro mladou domorodou populaci. Tento pozitivistický trend se v antropologii turismu začal šířit především v 90. letech minulého století, částečně však přetrvává dodnes, neboť v mnoha oblastech je skutečně nárůst turismu spojen se znovobjevováním vlastních ztracených kultur hostitelů a s ekonomickými výhody v případě pozitivní reakce turistů.

Poslední kapitola volně navazuje na tu předešlou a zevrubněji se zabývá typologií suvenýrů jako komodit. Důležité je přitom znovu si uvědomit, že někde mohou komodity být považovány za suvenýr a jinde mohou představovat formu umění. Z velké části lze ovšem říci, že suvenýr představuje pro turistu, který jej zakoupil, vzpomínku na danou lokalitu a zajisté i v mnoha případech znak sociálního statusu. Když navíc turisté darují suvenýry svým známým nebo kamarádům, stávají se všichni součástí jakéhosi rituálu, kdy předávající jednak darem stvrzuje, že danou destinaci skutečně navštívil, především tím ale uzavírá kruh, kdy darující se vrátil z cest a nyní se vřazuje zpět do běžného každodenního života. Všechny typologie suvenýrů se přes různé rozdíly shodují v tom, že si dnes bez nákupu suvenýrů cestování dokáže představit jen málokdo.

Půtové publikace nenachází konečné odpovědi na ožehavá témata antropologie turismu

a bylo by chybou se domnívat, že by vůbec měla. Recenzovaná monografie představuje svým pojetím i zpracováním na našem trhu knihu zcela unikátní, doufáme však zároveň, že bude schopná nastavit odborná měřítka podobných prací i do budoucna. Publikace se vyznačuje velmi dobrou čtivostí a domnívám se, že také díky tomu může být dobře srozumitelná i mimo akademickou obec, neboť vychází z jazyka populárně-naučných knih, v čemž spatřuji, mimo jiné přednosti, její velký přínos. Lze ji doporučit antropologům, tak i historikům a sociologům, vlastně celkově komukoliv ze čtenářů, kdo se chce poučit v různých úskalích antropologie turismu. Knihu zajisté ocení rovněž odborníci podílející se na chodu i změnách v turistickém ruchu velkých měst, včetně Prahy nebo jiných významných domácích destinací. Třebaže může čtenář při četbě mnoha pasáží zapochybovat, v čem tedy vlastně spočívá přínos masového turismu v exponovaných místech, jakými jsou například centra Prahy, Českého Krumlova nebo Karlových Varů, autorčin přístup čtenáře minimálně navnadí na další diskuzi, již je zajisté v této oblasti zapotřebí. V neposlední řadě představuje velkou výhodu monografie ucelený pohled, který si neklade nároky na konečné rozřešení stěžejních a palčivých témat, ale dokáže často nahlížet na turismus jak z pohledu turisty, tak především hostitele. Půtová nezaujímá jednostranně kritickou pozici, svoji publikaci namísto toho zaměřuje pragmatickým směrem a snaží se tím pro českého čtenáře především objevovat cesty, jakými k jednotlivým teoriím antropologie turismu dospěla.

Petr Buchtyar

DOI: 10.14712/23363525.2020.26

Jakub Beneš: *Workers and Nationalism: Czech and German Social Democracy in Habsburg Austria, 1890–1918*. New York, NY: Oxford University Press, 2017.

Kniha amerického historika Jakuba Beneše přináší nové poznatky o dělnickém hnutí v Rakousku-Uhersku. Autorova první monografie se tak stává zásadním příspěvkem nejen

pro historiky zkoumající moderní evropské dějiny, ale také pozoruhodnou studii pro každého, koho zajímají dějiny dělnického hnutí, respektive minulost radikálně levicové politiky. Na 250 stránkách textu ukazuje Beneš, jak se internacionální socialistické hnutí na přelomu 19. a 20. století proměňovalo. Na historické rekonstrukci vývoje konkrétního střeoevropského hnutí rozvíjí diskuze o vztahu socialismu (marxismu) a nacionalismu.

Ke své analýze autor využívá velmi široké spektrum jak primárních, tak sekundárních zdrojů. Prameny z českých a vídeňských archivů doplňují zápisy ze schůzí sociálních demokratů a různé autobiografie, deníky a jiné reflexe účastníků dělnického hnutí. Mezi nimi si čtenář může přečíst, co si o hnutí myslel Otto Bauer, Karl Kautsky nebo český představitel sociální demokracie František Soukup. Mimoto jsou využité zdroje bohaté na biografie postav socialistického hnutí, sbírky dělnických písní apod. Sekundární zdroje zase nabízejí myšlenky klasiků teorií národů a nacionalismu, jako například Andersona, Brubakera, Gellnera či Hrocha. Beneš přitom přebírá Brubakerovo rozlišení na každodenní etnicitu strukturující životy lidí a nacionalistickou politiku. Národ v tomto smyslu pojímá především jako univerzální politický subjekt modernity. Upozorňuje správně, že v závislosti na kontextu může nacionalismus mobilizovat k dosažení jak progresivních, tak reakčních cílů. Beneš čte zdroje kriticky a svoje interpretace událostí dokazuje vždy na více pramenech, které spojuje do poutavého příběhu postihujícího dynamiku sociálnědemokratického hnutí v rakouské monarchii.

Při bližším pohledu Beneš upozorňuje na problémy spojené s využíváním pouze marxistických teoretických spisů pro popis dělnického hnutí. Upozorňuje na to, že jeden z dominantních narativů, který v dělnickém hnutí silně rezonoval, měl spíše chilialistický ráz. Dělníci tak byli více než k teoretickým analýzám citliví k socialistickému (rétorickému) umění. Charakter dělnického hnutí tím pádem Beneš popisuje spíše útržky z proslavů nebo pomocí básní a písní, jež dělnické hnutí tehdy ovlivňovaly. Mimo to klade velký důraz na Dělnické listy vycházející s vysokým nákladem. Tento typ tiskovin

měl podle Beneše daleko silnější mobilizační potenciál než teoretické spisy klasiků marxismu. Významnými postavami dělnického hnutí se tudíž podle něj stávali spíše výteční řečníci než dobří teoretici.

Rakouská monarchie byla na přelomu století relativně liberálním, multietnickým státem. Jednotlivé národy nebyly od sebe místně odděleny, ale byly spíše promíchány, což platí zejména o dělnících, kteří se z pracovních důvodů museli stěhovat (s. 59). Východiskem Benešovy analýzy je situace, kdy dominantním národním konfliktem se stává konflikt mezi střední třídou a německým kapitálem. Podle Beneše dělníci nechápali boj, který vedli, primárně národnostně, nýbrž třídně. V duchu internacionální solidarity cítili, že mají více společného s německými mluvícími dělníky než s českou maloburžoazií. Jejich interpretace světa nebyla zcela zbavena národní identity, ta však neměla pro socialisty politickou váhu. Naopak jak němečtí, tak čeští socialisté se cítili z národa vyloučení. Toto vyloučení z národní komunity mělo podle Beneše různé podoby – jednalo se o místní vyloučení v podobě separace od určitých čtvrtí (Žižkov, Nusle, Vršovice), ale také o separaci od diskuzí o národní politice (s. 76).

Hlavní problém byl však politický. Sociální demokracie organizovaná ve II. internacionále byla vnímána jak německými, tak českými nacionalistickými stranami jako protistátní, kdežto oni sami se považovali za strany státotvorné. Nacionalistické strany (např. Mladočeši nebo Christlichsoziale Partei) nedokázaly požadavky sociálních demokratů akceptovat, čímž se zase pro sociální demokracie staly přirozenými nepřáteli. Odmítnutí dělníků identifikovat se s národními politickými zájmy pak vedlo k další nevráživosti nacionalistů. Tato animozita podle Beneše postupně vzrůstala rovněž s časovými úspěchy sociálních demokratů.

Strategie českých dělníků ovšem nespočívala jen v odmítnutí nacionalismu a národní identity, ale spíše v cíleném spojení národních a dělnických zájmů. Takového sjednocení národní a socialistických cílů se podařilo dosáhnout během kampaně za všeobecné volební právo pro muže. Tato kampaň zároveň kulminovala pod vlivem ruské únorové revoluce z roku 1905.

Podle Beneše se tehdy pojmy revoluce, volební právo a utopie spojily v jedno. Revoluční étos vytvořil atmosféru, v níž se socialisté necítili nadále marginalizováni, nýbrž naopak sami sebe chápali jako hybnou sílu politického děje. Úspěch kampaně znamenal i vítězství sociální demokracie ve volbách v roce 1907 (s. 141).

Ze sociální demokracie se na těchto základech stala státotvorná strana a síla, se kterou bylo nutné nadále počítat. To vedlo následně k její nacionalizaci. Koneckonců již během boje za volební právo byly sociálnědemokratické cíle podpořeny mimo jiné i již zmíněnými Mladochěchy. Nacionalizace sociální demokracie jak v německém, tak českém případě spočívala v tom, že socialistické a národní zájmy představovaly pro její členy jedno a to samé. Národní identity se přitom začaly polarizovat a objevovaly se i hlasy odmítající „naivní kosmopolitismus“. Němečtí dělníci sdíleli s buržoazními nacionalisty představu univerzality německé kultury, což bylo v souladu s pojetím socialismu jako „německé myšlenky“. Koneckonců většina významných marxistů a socialistů byli Němci. Češi se oproti tomu obrátili k husitství, které si interpretovali coby zdroj esenciálního českého progresivismu a socialismu. Socialistická myšlenka se tak stala *původně* českou a zároveň *původně* německou. Beneš na tomto příkladě ukazuje paradoxní závěry vyplývající z procesu nacionalizace socialismu obou dělnických hnutí.

Spory o to, zda Němci dělají dost pro socialistickou myšlenku či jestli jsou Češi dostatečně kulturní, postupně vedly k hrozícímu rozpadu strany. Sílicí animozita byla sice po vítězství ve volbách v roce 1907 na čas zažehnána, následně však nepřátelství zase rostlo. I přes tyto spory zůstal ve straně rozhodující třídní étos a spolupráce s buržoazií nepřipadala v úvahu.

Během 1. světové války se podmínky dělníků podstatným způsobem zhoršily. To však podle Beneše zpočátku nevedlo k odmítnutí válečného konfliktu. Naopak, sociální demokracie (zejména rakouská) zůstala loajální vůči vládnoucí dynastii. Důvodem byla mimo jiné i skutečnost, že carské Rusko, bylo považováno za baštu reakce v Evropě, a jeho porážka byla tudíž pokládána za prioritu socialistického hnutí. Aktivity sociální demokracie byly za těchto okolností na

čas utlumeny. Artikulací protiválečného směru sociální demokracie se stal až zimmerwaldský manifest upozorňující na imperialistické zájmy válčících velmocí (s. 224). Tento proud ovšem zůstal marginální, a to i přes podporu ženských organizací sociální demokracie.

Blížící se konec války vyvolal neshody uvnitř sociální demokracie. Otázkou bylo, jakou pozici po válce zaujmout. Konec války ovlivnila i bolševická revoluce, která dala naději na radikálně odlišnou budoucnost. Tyto emoce vedly i ke generální stávce počátkem roku 1918, která však byla ukončena nátlakem vedení sociální demokracie. Vyhlášení samostatného Československého státu vedlo u mnoha dělníků k rozčarování ze slabého zastoupení sociální demokracie v nové vládě (s. 236). Toto rozčarování a nesouhlas s opatrným postupem vedení sociální demokracie vyústilo v odtržení radikální části sociálních demokratů a vytvoření KSČ.

Benešova monografie je bezesporu zásadním příspěvkem k dějinám sociální demokracie ve střední Evropě. Přesto se však v knize najdou věci, které mohly být rozpracovány lépe. Z formálního hlediska lze mnohé vytknout způsobu organizace rejstříku, který není rozdělen na jmenný a věcný. Kvůli tomu působí značně neuspořádaným dojmem a je poměrně obtížné se v něm vyznat. Rejstřík by mimo to mohl být i rozsáhlejší.

Z obsahového hlediska má však kniha daleko horší nedostatek. Jedná se o nedostatečně pokrytí ženského hnutí uvnitř sociální demokracie. Přestože autor na několika místech zmiňuje ženské organizace v rámci sociální demokracie, nepojednává bohužel systematicky o jejich politické činnosti. Je samozřejmě možné, že tyto organizace slabé byly slabé, nebo dokonce potlačené. Avšak pokud se zabýváme kampaní za všeobecné volební právo z roku 1905, vyvstává nutně otázka týkající se okolností, že kampaň nebyla ve skutečnosti vedena za všeobecné volební právo, nýbrž za volební právo pro muže. A to v době, kdy volební právo žen již bylo v několika zemích zavedeno (1893 – Nový Zéland, později Austrálie a Skandinávie) a v jiných se o něm živě diskutovalo. Lze si vůbec představit, že ačkoliv v rámci sociální demokracie existovaly ženské organizace, tak

tyto nepožadovaly skutečně všeobecné volební právo? Nebo by jim tento požadavek přišel příliš buržoazní? Podobné otázky si čtenář jinak skvělé Benešovy monografie klade, avšak nenachází na ně odpověď.

Autor ve své knize popisuje přechod dělnického hnutí ve střední Evropě (tj. na území rakouské monarchie) od internacionalistického k nacionalistickému. Zlomovým bodem v této proměně se podle Beneše stává kampaň za všeobecné volební právo pro muže, která vrcholila v roce 1905. Od této doby, popisuje Beneš, se jak německojazyčné, tak českojazyčné dělnické hnutí od sebe oddalují. Autor upozorňuje na to, že historici často kladou přílišný důraz na velké teoretiky socialistického hnutí. Větší moc a autoritu ale v hnutí zpravidla drželi ti, kdo dokázali zaujmout davy emocemi. Právě tato tendence klást důraz na emoce a úspěch v kampani za volební právo vedla k proměně marginalizovaného politické skupiny v hnutí, které získalo moc určovat národní politiku. Jakkoliv kniha popisuje proměnu konkrétního hnutí, otázka vztahu dělnického internacionalismu, jenž byl proklamován II. internacionálou a partikularistického nacionalismu, je univerzálnější. Tento problém se dotýká dobových diskuzí mezi Leninem a Rosou Luxemburgovou, souvisí ovšem i se současným tápáním levicové politiky a otázkou vytváření „levicového populismu“. Kniha se tak sice zabývá pouze dynamikou jednoho hnutí, ukazuje však zároveň, jak se v dějinném procesu mění identity a jak věci dnes samozřejmé (volební právo pro muže) mohly být kdysi považovány za v pravém slova smyslu revoluční.

Jonáš Kreisinger

DOI: 10.14712/23363525.2020.27

Vít Horák: *Společnost jako otázka: hermeneutický pohled na sociologii*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2017, 199 s.

V době, kdy je sociologie plně etablovanou vědou, je poměrně riskantním krokem vracet se k ontologickým předpokladům oboru. Dnes vidíme sociologii jako sebevědomou disciplínu,

kteřá chrlí své výsledky nejen ve prospěch akademické obce, ale také odborné veřejnosti a státních institucí. Tento obor je slyšet rovněž v médiích, kde sociologové vystupují coby znalci dílčích oblastí, například sociální politiky, školství apod. Představují se v rolích odborníků, kteří rozhodně mají k aktuálnímu společenskému dění co říci. Co se však stane, když sociolog začne kriticky nahlížet samotný smysl sociologie a zavolá si na pomoc filozofické velikány Martina Heideggera a Hanse-Georga Gadamera? Co můžeme očekávat od práce, která se snaží propojit hermeneutiku s kritickou funkcí sociologické vědy?

Na první dojem to může dnes působit paradoxně, když uvnitř sociologické komunity existují lidé, kteří se nebojí znovu se s upřímným přesvědčením tázat po smyslu dějin sociologie, navracet se k oborovým paradigmatům a etablovaným přístupům k sociologické práci. Základní ontologické otázky pak logicky musí vést k zájmu o intelektuální disciplínu, která je vůči sociologii v tomto smyslu komplementární, tedy k filozofii. Vít Horák, aktuálně působící jako odborný asistent na katedře sociologie Filozofické fakulty Ostravské univerzity, si na tomto poli našel zázemí v Heideggerově kritice vědy a Gadamerově koncepci humanitních věd.

Toto konstatování je obzvláště důležité, protože právě zmiňovaný Gadamer ukazuje, že na rozdíl od češtiny se třeba v angličtině nebo ve francouzštině slovo věda vyskytovat nemusí a samotné sousloví „humanitní vědy“ vlastně představuje určité nedorozumění. Gadamerova koncepce je proto předvědecká, to znamená, že hledá původnější než vědecký základ poznání. Řečené velmi úzce souvisí se samotným předmětem a klíčovou otázkou Horákovy práce, totiž proč by nemohla být samotná otázka, dosud vedená jako hypotéza k poznání sociální reality, převrácena tak, aby sociální realita byla chápána jako možná odpověď.

Čtenáři se nabízí kniha poměrně útlá, nesená ovšem vysokou ambicí na pouhých dvou stech stranách pochopit více než jen úzký oborový zájem zaměřený na konkrétní oblast. Čtenář má tak hned od začátku čtení dojem, že na těchto řádkách se setkává s něčím jiným, než bývá u běžných sociologických prací zvykem. Horák

v publikaci nastiňuje to nejdůležitější, co nejspíše bývá při všech zkoumáních, pozorováních a kvantitativních i kvalitativních studiích skryto či zamlčeno. Jde o klíčovou otázku po samotném předmětu sociologie. Složitost této otázky dokazuje, že při hledání adekvátních odpovědí se nelze vystačit se současným vědeckým diskurzem. Jako jisté autoritativní opory myšlení byly k dialogu přizvány Gadamerovy pojmy, jejichž zapojení práci dodává autorem upřednostňované transcendentální rámce, ke kterým je možné sociologická témata vztahovat. Na práci je v tomto pohledu sympatické to, jak otevřeně autor přiznává dikci „návrhu“, jenž může někdy vyznívat čistě spekulativně. Horák se zde rozhodně nestaví do role tvůrce apodiktických soudů. Tato pozice na jednu stranu může dráždit, na straně druhé však pobízí k otevřenosti perspektiv, jakou humanitní perspektiva představuje.

Publikace je rozdělena do tří částí. Hned v úvodu nám autor (s. 12) představuje základní myšlenku spojenou nejen s postmodernou, kdy „celek poznání, v němž jedině může fragment dávat smysl, se ztratil ze zřetelů“. Hlavním motivem se tak pro Horáka stává především reflexe chybějící identity a smyslu sociologické práce. To je jistě velmi odvážná myšlenka, jaká si ve vědeckém světě plném neprůstřelných argumentů a matematicko-statistických analýz žádá skutečnou odvalu. Horák nám ale hned nabízí velmi podnětné úvahy podporující jeho přístup (s. 15), když v první části své práce nazvané Heideggerova kritika novověkého pojetí subjektu a její vztah k vědeckému poznání zmiňuje metafyzické základy novověké vědy, které umně zasazuje do dnešní polarity přírodních a sociálních věd.

Domnívám se, že sázkou na Heideggera autor publikace svým argumentům ve prospěch humanitního myšlení dodal patřičnou hloubku, protože je to právě Heidegger, pro něhož věda není matematická (jak se věda může jevit dnes), ale předpokládá jistý rozvrh jsoucna, paradigmatu či axiomatické struktury, která definuje, jak se vůbec bude jsoucno zaznamenávat (s. 41). V této souvislosti nemluví jen o zaznamenávání jsoucna, nýbrž o nárocích vědy na to, co je vlastně realitou. Na těchto místech velmi znale připomíná myšlenku bohužel již zesnulého profesora

filozofie a biologie Zdeňka Neubauera, že „věda své konstrukce vyjadřuje jako instrukce“ (s. 35).

Celá tato kapitola nabízí zvidavému čtenáři řadu podnětných pasáží – např. kritické nahlížení stavu současné sociologie, durkheimovský pohled na fakta nebo jakýsi návrat marxistické idey jednoty poznání a zájmu skupiny skrze Burawoyovu veřejnou sociologii –, které se dají číst stále dokola, a vždy se v nich najde něco, co hloubkou uvažování podnítl k dalším úvahám. Na konci kapitoly pak jsou jednotlivé teze dotazeny do radikálního tvrzení o „nemyslitelné vědě“. Věda si totiž skrze svou specializaci a fragmentarizované vědění přestala být vědoma kontextu, ve kterém se sama odehrává. Onen původní vztah ke jsoucnu a smyslu však podle Heideggerova žáka Hanse-Georga Gadamera „zůstává zachován u humanitních věd“ (s. 45).

V souvislosti s uvedenými tezemi je samozřejmě na místě připomenout Horákovu teoretickou citlivost a kritickou reflexi samotné kritiky vědy, když on sám pochybuje, zda by byla například možná jakási heideggeriánská sociologie. O to zde ovšem primárně nejde. Podobně jako kdysi Thomas Kuhn ve své slavné práci O struktuře vědeckých revolucí i Heidegger odkrývá to, co je ve středu dění; člověk (jakožto pobyť, Dasein) a věda jakožto specificky podmíněná (historicky i sociálně) disciplína nazírání světa.

Ve druhé části publikace se autor věnuje Gadamerově hermeneutické ontologii a epistemologii. Tyto pasáže jsou sice z filozofického hlediska nejnáročnější, nicméně erudovaně dávají celé práci podstatnou hloubku. Ač je Horák svým vzděláním sociolog, nezapře rozhodně vlastní filozofický zájem. Právě zde velmi zdařile používá základní hermeneutickou schopnost, a to aplikaci vědění k uchopení kontextu myšlení. Setkáváme se tak s poměrně dobře, avšak někdy jen telegraficky načrtnutými vysvětleními kategorií gadamerovské filozofie, jako je kupříkladu hermeneutický kruh, dialektika otázky a odpovědi nebo pojem horizontů a jejich splnutí. V souvislosti s uvedenými pojmy dále nacházíme celou řadu velmi inspirativních (ale i znepokojivých) tvrzení, mnohdy připomínajících pasáže z Husserlovy *Krize evropských věd*, o vědě, která „usiluje o zajištění

vědění, jež dovoluje ovládnout věci, které nepřispívá k porozumění světu, nýbrž ho naopak utvrzuje v tom, že mu rozumět netřeba“ (s. 55).

Horák se místy pouští do poměrně složitých a snad až příliš obširných úvah, v jejichž rámci je od Gadamerovy filozofie jen krůček například k Weberovým ideálním typům, jimž údajně „chybí záchytný bod, který by mohl poznání určit jako platné, a legitimoval tak nevázanost svých ideálních typů“ (s. 61). Pokud se Horák zmiňuje o nekonzistentnosti Weberových ideálních typů, uvítal bych konkrétnější argument pro prokázání takového tvrzení. Vždyť právě Weberovy typy jsou pro sociologii klíčové. Pakliže tedy Horák správně poukazuje na fakt, že Gadamerova hermeneutika není žádným druhem interpretativní sociologie, uvítal bych, kdyby na těchto místech mnohem detailněji ukázal diferenci mezi ideálními typy a hermeneutickým přístupem. Nedomnívám se totiž, že pro provoz vědy je zrovna přínosem, pokud nepracuje s jistým „záchytným bodem“ (s. 61). Taková výtka je dle mého názoru trochu nefér, protože věda si takový postup prostě zvolit musí.

Opravdu nutné je ale v této souvislosti ocenit exkurz z druhé kapitoly týkající se Habermasova dělení věd podle poznávacích zájmů, neboť skrze diskuzi mezi Gadamerem a Habermasem nastával v minulosti nejbližší kontakt filozofické hermeneutiky a sociální vědy jako takové. Horák zde prostřednictvím citací Gadamera velmi trefně poznamenává, že „empiricko-analytické vědy ovládají instrumentální zájem, v základu hermeneutických věd leží zájem o intersubjektivní porozumění, a konečně emancipační zájem přisuzuje psychoanalýze a kritické teorii“ (s. 65).

V těchto souvislostech je to právě vztah k řeči, která se dle Gadamera stává podmínkou porozumění. Není od věci poznamenat, že příslušný exkurz o vztahu „dělných“ věd pokračuje velmi plynule pasážemi o vědách „technických“ a sociologii „logické“ (s. 67). Horák na tomto poli nachází odpověď na věčnou otázku sociologie: Jak vlastně rozumět společnosti? Nemusí jít výhradně o strukturu, interakce, systém nebo snad funkcionální organismus. Dle Horáka „samotná neexistence jednoho dominantního paradigmatu otevírala prostor pro různé kladení

otázek“ (s. 67). Proto sociologii chápe jako obor, který se snaží rozumět svému vlastnímu předmětu. Aby dobře rozuměla svému předmětu, je podle autora potřeba dosavadní sociologii reinterpretovat a osvětlit pojmy jako hermeneutický kruh, dialektiku otázky a odpovědi, *sensus communis* nebo podstoupit jakýsi návrat ke klasickému období, které na rozdíl od současné sociologie neztrácelo společenský kontext a vlastní sebereflexi ze zřetele. V tomto ohledu, jak Horák připomíná, pak „Gadamer rozumění spojuje s humanitními vědami, protože si zachovaly vztah k řeči a nejméně se nechaly ovlivnit ideálem přírodovědné metody“ (s. 91).

Celá druhá kapitola má sice několik desítek stran, ale jedná se o velmi zhuštěný text, ve kterém se autor věnuje celé řadě pojmů a problémů. Vše na sebe ovšem dobře logicky navazuje a úvahy plynule přecházejí do třetí kapitoly věnované hermeneutickému pohledu na společnost a její poznávání.

Poslední části knihy staví do kontrastu vědecký a hermeneutický pohled na předmět sociologie. Právě v obsahu závěrečné kapitoly je nutné ocenit Horákův kritický přístup nejen k postmoderně, jež dle něj působila výlučně negativně (a to právě především na poli teorie, nikoliv však na poli samotného výzkumu), ale rovněž jeho odvážnou reflexi samotných sběrů dat, které jsou výsledkem lidské aktivity. Mnozí čtenáři si zde mohou vybatit třeba podobné úvahy z pera Terezy Stöckelové, konkrétně její „logiku účasti“. Horák zde přímo mluví o faktu jako o výrobku, který určitě sám o sobě (nejen na ontologické rovině) nemůže být neutrální, nýbrž je nutné náchylný k politické tendenci.

Právě proti této „ontologii reality“ autor staví Gadamerovu ontologii řeči, když jednak vyzdvihuje dějinnost poznání na jedné straně odlišné chápání empirického základu na straně druhé. Taková fakta samozřejmě nezůstanou bez důsledků. Horákovy argumenty v těchto pasážích nabývají spíše esejistického ladění, nedomnívám se však, že by váze argumentů podobný přístup něco ubíral. Pokud jsem zmiňoval vyzdvihnutí dějinnosti poznání a odlišnosti chápání empirického základu, pak právě kvůli připomenutí toho, jak dnes specializované sociologické poznání poměrně vydatně přispívá

k vytráčení se vztahu k tomu, „co různá témata, perspektivy a hodnotové pozice spojuje“ (s. 95).

Během těchto úvah nám Horák nabízí stručný, ale přesto velmi zajímavý historický exkurz do vývoje předmětu sociologie. Celá část je přitom poměrně zdařile zakomponována do hermeneutické perspektivy. Nelze neocenit přesah do literárních žánrů, kdy na určitých místech lze vidět (ve vší pokoře) analogie k Petruskovým esejím a podobnému vztahu k beletrii. Je to moment nečekaný, ovšem struktura textu dle mého názoru vůbec neškodí, naopak jej zdařile doplňuje.

Horákova kniha nám na pouhých dvou stech stranách nabízí celou řadu zajímavě rozvržených témat. Ze způsobu promyšlení je vždy znát autorův upřímný zájem o vztah mezi sociologií a společností, nehledě na touhu po angažované vědě, která do své „logiky účasti“ zapojí i ty, jichž se týká nejvíce – nesociologů. Horák umí promyšlet témata do šířky a zdatně je zasazovat do dějinného rámce. Mohu mu snad při vší pokoře přesto vytknout nesnadné a někdy nekonzistentní přechody mezi tématy, avšak na tento nedostatek se dá celkem rychle zapomenout, když pročítáte zdařilé pasáže o počátcích sociologického tázání, epistemologickém významu dějin nebo o kritické funkci sociologie.

Jazyk a dikce, jakými autor svou knihu obdařil, jsou vzdor náročnému obsahu na mnoha místech ke čtenáři přátelské, a tak si snad mohou dovolit doporučit knihu nejen všem začínajícím sociologům, zejména studentům, ale

také zájemcům z řad odborné veřejnosti. Sociologickým veteránům, akademikům a filozofům má ovšem kniha rozhodně rovněž co říci, a to především v pasážích o Gadamerově ontologickém rozvrhu řeči a Heideggerově kritice novověkého subjektu a jejího vztahu k vědeckému poznání. Publikace bude též velmi užitečná pro sociology „v terénu“, protože právě při pozorném čtení si mohou uvědomit sílu „logiky účasti“ a budou daleko obezřetněji formulovat nejen otázky pro respondenty, ale zapracují především na své sociologické imaginaci a teoretické citlivosti.

Na začátku recenze jsme se ptali, co se stane, když sociolog začne kriticky nahlížet smysl sociologie a zavolá si na pomoc filozofické veličány. Také jsme se tázali, co vlastně můžeme očekávat od práce, která se snaží propojit hermeneutiku s kritickou funkcí sociologie. Odpověď nabídneme zdánlivě nesouvisející. Pokud knihu alespoň prolistujete a chvíli se do ní začtete, bude vám význam níže uvedených slov mnohem jasnější. Jako odpověď budiž tedy zvolen Fosterův názor, že „kritika, která nerozpoznává svoji vlastní hermeneutickou povahu – nakonec prosazuje jen novou ideologii“. Ne nadarmo se tím pádem profesor Jaroslav Hroch autora knihy ptal, proč vlastně Gadamer na rozdíl od Heideggera ani na chvíli nepodlehli vlivu německého nacismu.

Rostislav Gramskopf

DOI: 10.14712/23363525.2020.28

